

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE TARİHİ BİLİM DALI**

**VOLTAIRE VE JEAN JACQUES ROUSSEAU'DA
DİN-AHLAK İLİŞKİSİ**

MUSTAFA KARAKEDİK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
PROF. DR. NAİM ŞAHİN**

KONYA-2019

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mustafa
	Numarası	KARAKEDİK
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe Ve Din Bilimleri
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof.Dr.Naim ŞAHİN
	Tezin Adı	VOLTAIRE VE JEAN JAQUES ROUSSEAU'DA DİN-AHLAK İLİŞKİSİ

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan **Voltaire ve Jean Jaques Rousseau'da Din-Ahlak İlişkisi** başlıklı bu çalışma **11/10/2019** tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof.Dr.	Naim ŞAHİN	
2	Dr.Öğr.Üyesi	Ömer Faruk ERDEM	
3	Dr.Öğr.Üyesi	Yakup AKYÜZ	

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mustafa KARAKEDİK		
	Numarası	158102091005		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı/ Felsefe Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	VOLTAIRE VE JEAN JACQUES ROUSSEAU'DA DİN-AHLAK İLİŞKİSİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Mustafa KARAKEDİK
İmzası

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	MUSTAFA KARAKEDİK		
	Numarası	158102091005		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı/ Felsefe Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Naim ŞAHİN		
Tezin Adı	VOLTAIRE VE JEAN JACQUES ROUSSEAU'DA DİN-AHLAK İLİŞKİSİ			

Voltaire ve Rousseau aynı dönemde yaşamış iki düşünür olmasına rağmen, Voltaire'in rasyonel bakış açısı ve Rousseau'nun romantik bakış açısı bu iki düşünürü farklı kılmıştır. Ancak bu farklılıklara rağmen iki düşünür bazı konularda aynı ifadeleri savunmuştur. Onlar, ahlak ve dine dair düşüncelerinde benzer ve farklı görüşleri ortaya koymuşlardır.

Voltaire ve Rousseau'nun benimsedikleri dini anlayış aynıdır. Her iki düşünür de deizmi benimsemiştir. Bu iki düşünürün deizm etkisi altında oluşturdukları dini görüşleri benzerlik göstermiştir. Ayrıca her iki düşünürün Tanrı'nın varlığına ulaşmak konusuna doğadan yararlanmaları yönünde izledikleri yolda benzerlik gösterir.

Araştırmamızın konusu olan bu iki düşünür ahlak konusunda da benzer ifadelerde bulunmuştur. Onların ahlakın tüm toplum ve milletlerde var olduğu, ahlakın kaynağı ve konusu hakkındaki ortaya koyduğu görüşler birçok noktadan benzerlik göstermiştir. Ahlakın bir toplumda var olma süreci ve ahlakın milletlerde var olduğuna dair ortaya koydukları düşünceler temelde farklılık gösterse de sonuçta ulaşılan nokta benzerdir.

Voltaire ve Rousseau'nun din-ahlak ilişkisine yaklaşımı da temelde benzerdir. Her iki düşünür de din ve ahlakın birbiriyle ilişki içinde olduğunu savunmuştur. Daha sonra ise bu ilişkinin hangi boyutlarda olduğunu ele almışlardır. Bu çalışmamızda din ve ahlaka dair Voltaire ve Rousseau'nun nasıl bir görüş ortaya koyduğunu ele alarak onların din-ahlak ilişkilerine bakış açılarını kıyaslayacağız.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	MUSTAFA KARAKEDİK		
	Student Number	158102091005		
	Department	Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı/ Felsefe Tarihi Bilim Dalı		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	x	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Naim ŞAHİN		
Title of the Thesis/Dissertation	THE RELATIONSHIP OF RELIGION-MORAL IN VOLTAIRE AND JEAN JACQUES ROUSSEAU			

Although Voltaire and Rousseau were two thinkers who lived in the same period, Voltaire's rational perspective and Rousseau's romantic perspective made these two thinkers different. Despite these differences, however, the two thinkers advocated the same statements on some issues. They put forward similar and different views in their thoughts about morality and religion.

The religious understanding adopted is the same by Voltaire and Rousseau. They has adopted deism. The religious views formed by these two ideas under the influence of deism were similar. Moreover, it is similar to the way in which both thinkers follow the way of benefiting from nature in reaching the existence of God.

These two thinkers, who are the subject of our research, made similar statements about morality. Their views about the existence of morality in all societies and nations, the source and the subject of morality have been similar in many points. Although the process of the existence of morality in a society and the ideas of morality in nations differ fundamentally, the point reached is similar.

Voltaire and Rousseau's approach to the relationship between religion and morality is basically similar. Both thinkers argued that religion and morality are interrelated. Then they discussed the dimensions of this relationship. In this study, we will examine how Voltaire and Rousseau put forward their views on religion and morality and compare their perspectives on religious-moral relations.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	v
ÖNSÖZ	vi

GİRİŞ

DİN-AHLAK İLİŞKİSİNE GENEL BİR BAKIŞ

1. Din ve Dinin Mahiyeti ve Kaynağı.....	1
2.Ahlak ve Ahlakın Mahiyeti ve Kaynağı	6
3.Din-Ahlak İlişkisi	12
4. Voltaire ve Jean Jacques Rousseau'nun Din ve Ahlak Anlayışına Etki Eden Dini ve Ahlaki Anlayışlar	15

BİRİNCİ BÖLÜM

VOLTAIRE'DE DİN-AHLAK İLİŞKİSİ

1.Voltaire'in Din Anlayışı	22
1.1. Din Neliği, Amacı ve Konusu.....	25
1.2. Dinin Kaynağı.....	33
1.3. Doğal Din ve Deizm	36
1.4. Diğer Dinlere Yaklaşımı	43
1.5. Dini Erdemler.....	51
1.6.Devlet Dini ve Tanrı Bilim Dini Ayrımı.....	54
2.Voltaire'de Ahlak	55
2.1.Ahlakın Neliği, Konusu ve Amacı.....	56
2.2. Ahlakın Kaynağı	60
2.3.Ahlaki Erdemler.....	63
2.3.1. Adalet.....	66
2.3.2. Hoşgörü.....	68
2.3.3. Konukseverlik	71
2.3.4.Alçakgönlülük.....	71
3. Voltaire'de Din-Ahlak İlişkisi	72

İKİNCİ BÖLÜM

JEAN JACQUES ROUSSEAU'DA DİN-AHLAK İLİŞKİSİ

1.Jean Jacques Rousseau'nun Din Anlayışı.....	79
1.1. Dinin Neliği, Amacı ve Konusu.....	87
1.2. Dinin Kaynağı.....	93
1.3. Doğal Din ve Deizm	94
1.4. Diğer Dinlere Yaklaşımı	96
2.Jean Jacques Rousseau'da Ahlak.....	99
2.1. Ahlakın Neliği, Konusu ve Amacı.....	105
2.2.Ahlakın Kaynağı	107
2.3. Rousseau'da Ahlaki Erdemler	109
2.3.1. Adalet.....	112
2.3.2. Doğru Sözlü Olmak	113
2.3.3. Ilımlılık	113
2.3.4. Alçakgönlülük.....	114

3. Jean Jacques Rousseau'da Din-Ahlak İlişkisi.....	115

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
VOLTAIRE VE JEAN JACQUES ROUSSEAU'DA DİN-AHLAK
İLİŞKİSİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

1. Din-Ahlak İlişkisinde Birleştikleri Noktalar.....	121
2. Din-Ahlak İlişkisinde Ayrıştıkları Noktalar	125

SONUÇ	130

KAYNAKÇA.....	133

KISALTMALAR

- a.g.e.:** Adın Geçen Eser
a.g.m.: Adı Geçen Makale
Bkz.: Bakınız
C.: Cilt
Çev.: Çeviren
Ed.: Editör
M.Ö.: Milattan Önce
s.: Sayfa
ss.: Birden Fazla Sayfa
S.: Sayı
yy.: Yüzyıl
TDK.: Türk Dil Kurumu Sözlüğü
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
SBF : Sosyal Bilimler Fakültesi

ÖNSÖZ

XVIII. yüzyıl Avrupa’da Rönesans’ın devamı olan XVIII. yy. Aydınlanma Çağı olarak isimlendirilmiştir. Özellikle Fransa’da eşitlik, hoşgörü, adalet gibi fikirlerin gelişmesi, toplumun akıl ve bilimin ışığı altında yeniden şekillendirilmesi bu dönemle devam etmiştir. Akıl ve bilimin ışığında, var olan her düzenin tekrar değerlendirilmesi yapıldığı için bu döneme Aydınlanma denilmiştir. Araştırmamızın konusu olan düşünürler Voltaire ve Rousseau bu dönemin Fransa’da yaşamış temsilcileridir. Her iki düşünür toplumun akıl ve bilim ışığında aydınlanması yönünde çalışmalar yapmıştır. Özellikle bu iki düşünürün Ansiklopedi hareketi içinde bulunmaları bu duruma örnek gösterilebilir. Fakat bu düşünürler toplumu bilinçlendirme yönünde çaba gösterirken aynı amacın bayrağını taşısalar da problemleri ele alış tarzları ve bunları savunurken izledikleri yöntem konusunda ayrılmışlardır. Voltaire, dönemin İngiliz filozoflarından olan J. Locke’un da etkisiyle, rasyonalizm etkisinde eserlerini ele almıştır. Ancak Rousseau, dönemin genel kabulü olan rasyonalizmi metot olarak kullansa da romantizmin temsilcisi olmuştur.

XVIII. yy. Aydınlanma döneminde, bilimle ilgilenen çevre tarafından deizm anlayışı benimsenir olmuştur. Çünkü akıl ve bilime dair fikirler ortaya koymak amacıyla olan düşünürlere göre, bu fikirlerini özgürce ortaya koymalarının önündeki engel, o dönemde hâkim olan dini anlayış olarak görülmüştür. Bu engelin kaldırılması için yeni arayışlara giren düşünürler çözümü deizm anlayışında bulmuşlardır. Bu sebeple akıl ve bilime izin veren deizm benimsenmiş ve fikirlerin ortaya koyulup şekillenmesinde deizm etkili olmuştur.

Voltaire ve Rousseau’nun benzer oldukları noktalardan biri, her iki düşünürün de deizm anlayışını benimsemeleridir. Her iki düşünür de deizmin etkisi altında düşüncelerini oluşturmuş ve buradan hareketle Tanrı’nın varlığına dair görüşlerini oluşturmuşlardır. Ayrıca her iki düşünürün Tanrı’nın varlığının bilgisine ulaşırken

izledikleri yöntem benzerdir. Hem Voltaire hem de Rousseau Tanrı'nın delilini doğadan yararlanarak ortaya koymuştur.

Voltaire, XVIII. yüzyıl düşünürleri içinde rasyonelliğin ve şüpheli yaklaşımın temsilcilerinden biri olarak isimlendirilmiştir. Onun ele almış olduğu konuların temelinde bağınazlık ve dogmatik düşünceyle savaşmak yer almıştır. Yazdığı yazıların genelinde bu temel her zaman var olmuştur. O, bu düşüncelerden hareketle din ve ahlaka dair görüşlerini şekillendirmiştir. Din ve ahlakın, neliği, konusu ve kaynağı gibi konuları ele alırken bağınazlıkla ve dogmatik düşüncelerle savaşma amacıyla olmuştur. Bu sebeple mevcut düzende var olan, akıl ve bilimden uzak olan her türlü düşüncenin karşısında yer almıştır.

Rousseau ise, XVIII. yy. Aydınlanma Çağı'nın romantik düşünürlerinden olmuştur. Onun ele aldığı düşünceler birçok romantik düşünürü etkilemiştir. İnsanın doğuştan iyi olduğu, içimizde var olan vicdan yetisi gibi konular onu, dönemindeki akıl ve bilimi önder kabul eden düşünürlerden farklı bir yere koymuştur. Tamamen rasyonel düşünceden kopmayan Rousseau, rasyonel düşünceye romantik bakış açısını da eklemiştir. Bu sebeple onun din ve ahlaka dair düşüncelerinde insan ve onun doğuştan iyi olması yönündeki ifadeler etkili olmuştur.

Bu çalışmayı seçmemizin temel nedeni Voltaire ve Rousseau'nun din-ahlak ilişkisine dair görüşlerini ele almak ve bu iki düşünürü göre din-ahlak ilişkisinde söz edilip edilemeyeceğini araştırmaktır. Ayrıca bu iki düşünürün benimsedikleri deizm anlayışının onların rasyonel ve romantik bakış açılarına olan etkilerinin din-ahlak ilişkisine nasıl bir etkide bulunduğu incelenmek istenmiştir. Bu araştırma sonucunda elde edeceğimiz çıkarımların günümüz din-ahlak ilişkisine katkı sağlayacağı kanaatindeyim.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde din-ahlak ilişkisinde ele alacağımız din ve ahlakın neliğine değinilmiştir. Ayrıca din kavramının anlamı ve dinin çalışmamız için çerçevesi belirlenmiştir. Daha sonra ahlakın ne olduğu ve toplumda var olan ahlaklılıkla ahlak arasındaki ilişkilere değinilerek ahlak genel olarak ele alınmıştır. Bu konular ele alındıktan sonra din-ahlak ilişkisine giriş

yapılmış, Voltaire ve Rousseau'nun din-ahlak ilişkisinin oluşmasında etki eden dini ve ahlaki anlayışlara kısaca yer verilmiştir.

Çalışmamızın ilk bölümünde Voltaire'in din ve ahlaka dair düşüncelerine yer verilmiştir. Onun din ve ahlaktan ne anladığı ve bu disiplinleri nasıl değerlendirdiğini ele aldık. Daha sonra bu bilgiler ışığında Voltaire'de din-ahlak ilişkisine değindik.

İkinci bölümde Rousseau'nun din ve ahlaka dair görüşlerine yer verilmiştir. Onun din ve ahlakı nasıl ele aldığı ve romantik bakış açısıyla din ve ahlakı nasıl yorumladığını inceledik. Bu bölümün sonunda Rousseau'ya göre din-ahlak ilişkisinin ne olduğunu ele aldık.

Üçüncü bölümde ise daha önce ayrı ayrı ele aldığımız Voltaire ve Rousseau'da din-ahlak ilişkilerinin karşılaştırılması yapılmıştır. Böylelikle bu iki düşünürün sahip olduğu din-ahlak ilişkisine dair görüşlerin benzer yönleri ve ayrıştıkları noktaları ele aldık. Bu şekilde aynı dönemde ve aynı coğrafyada yaşamış iki düşünürün aynı problemleri nasıl ele aldıklarını inceledik.

Bu çalışmamda benden desteğini esirgemeyen ve her konuda bana yardımcı olan danışmanım Prof. Dr. Naim ŞAHİN hocama teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca diğer hocalarım Prof. Dr. Bayram DALKILIÇ'a, Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk ERDEM'e ve Dr. Öğr. Üyesi Yakup AKYÜZ'e teşekkür etmeyi borç bilirim. Bunun yanı sıra hayatımın her anında, güçlükte ve kolaylıkta hep yanımda olan ve manevi desteğini benden esirgemeyen eşime teşekkür ederim.

Mustafa KARAKEDİK

Konya-2019

GİRİŞ

DİN-AHLAK İLİŞKİSİNE GENEL BİR BAKIŞ

Din ve ahlak, tarihte insanın var olmasıyla birlikte ortaya çıkan değer alanlarıdır.¹ Özellikle insanın toplumsal bir varlık olma vasfı, bu iki değer alanını zorunlu kılmıştır. Çünkü din ve ahlak, toplumsallaşmanın sağlanmasında, birlik ve beraberliğin kurulup korunmasında ihtiyaç duyulan kuralların belirlenmesinde rol alan önemli alanlardan ikisidir.

İnsanın gerek bireysel gerekse toplumsal tarafının bulunması, onun yaşamında bireysel ve toplumsal yönüne şekil verecek alanların var olduğunu gösterir. İnsanın eylemde bulunurken bir ölçüsünün olması gerekir. Yani birey, bir davranışın iyi veya kötü mü olduğunu belirlerken bazı kıstaslara ihtiyaç duyacaktır. Bu noktada din ve ahlak bireyin yardımcısı olmaktadır. Bu iki değer alanı ile birey, davranışlarının iyi veya kötü olup olmadığına, bir olay karşısında uygun ve doğru davranışın ne olduğuna karar verebilmektedir. Dolayısıyla din ve ahlak, insanın bireysel ve toplumsal bir varlık olmasının gereği olarak nasıl davranması gerektiğinin yardımcısı ve belirleyicisidir diyebiliriz.

Acaba, din ve ahlak arasında bir ilişki var mıdır? Din ve ahlak birbirlerini nasıl etkilemektedir? Bu vb. soruları üç başlık altında incelemeyi uygun buluyoruz. Öncelikle din ve ahlakın neliğine, konusuna ve kaynağına değinip sonra da bu iki değer alanı arasında nasıl bir ilişki olduğunu ele alıp inceleyeceğiz. Ayrıca, çalışmamız açısından önemli gördüğümüz Voltaire ve Rousseau'nun din ve ahlak anlayışlarına etki eden o dönemin din ve ahlak anlayışlarına kısaca değineceğiz.

1.Din, Dinin Mahiyeti, Kaynağı ve Konusu

İnsanın yaşamını sürdürürken fiziksel ve ruhsal ihtiyaçlarının giderilmesini sağlayan bazı gereksinimleri vardır. Din alanı da insanın ruhsal ve fiziksel ihtiyaçlarına çözümler sunan önemli gereksinimlerden biridir. Dinlerin ortaya koyacağı bu çözümler mekâna, ulusa, tarihe göre değişiklik göstermiştir. Dolayısıyla “her bir din,

¹ Dinin insanlık kadar eski bir sosyal kurum olduğuna dair bkz. Süleyman H. Bolay, **Felsefeye Giriş**, 1. Baskı, Akçağ Basım Yayın Pazarlama, Ankara, 2004, s. 271.

kendi bulunduğu yerin coğrafi, sosyal, lingüistik farklılığını yansıtmaktadır”² denilebilir. Bu sebeple dine dair bir tanımlama ortaya koyulacağında coğrafi, sosyal ve dilsel farklılıklar ön plana çıkmaktadır. Ön plana çıkan bu farklılıklardan dolayı “Bütün dinleri içine alacak, kuşatacak ve kapsayacak bir din tanımı da mümkün görülmemektedir.”³ Dolayısıyla Arslan, “din belki de bütün insanî kültürel etkinlik alanları içinde tamamlanması, belirlenmesi en güç olanıdır”⁴ diyerek bu durumun güçlüğünü ifade etmiştir. Bu sebeple din hakkında bir konuşma yapılacağı zaman bu konuşmanın kapsamının belirlenmesi ve ifade edilmesi gerekir.⁵ Biz bu çalışmamızı İlahi Dinler olarak ifade edilen dinler kapsamında ele alacağız.

O halde din nedir? Genel geçer tanımlanması bu kadar güç olan bir fenomen için nasıl bir tanımlama yapılabilir? Din hakkında kapsamlı bir tanımlamanın yapılması mümkün değilse dinin ne olduğunu nasıl ifade edebiliriz?

İnsanlığın başlangıcından günümüze kadar olan süreçte din her zaman var olmuştur. Bu sebeple dinin insanlık kadar eski bir sosyal kurum olduğunu ve en ilkel toplumlardan en uygar toplumlara kadar dinin daima var olduğunu söyleyebiliriz.⁶ Din bu süreç içerisinde, insanın karşılaştığı zorluklar, yaşam şeklinde görülen değişiklikler⁷ sebebiyle değişimler göstermiştir. Bu sebeple dini, insani tecrübe alanlarının en önemlilerinden biri olarak ifade edebiliriz.⁸ Çünkü insani tecrübe, “kişisel faaliyet, uygulama ve pratik becerilerden kazanılmış bilgi”⁹, birikim ve kapasitedir. Bu sebeple din insani tecrübe sahasında yer almaktadır. Dinin insani tecrübe alanı olmasını Aydın şu şekilde ifade eder:

İnsan, değerli bulduğu her ciddi tecrübe alanı için birtakım sorular sorma ihtiyacını duyar. Ve din, son derece önemli bir insanî tecrübe sahasıdır. İnsan, başka alanlardan getirdiği bilgilerle dinin öğrettikleri arasında uyumlu bir birlik sağlamak ister. Bunun için de her tecrübeyi bir ötekinin ışığında düşünüp değerlendirmek is-

² Mevlüt Albayrak, **Felsefe ve Din**, 1. Baskı, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2007, s. 56.

³ Hüsameddin Erdem, **Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti**, 4. Baskı, HÜ-ER Yayınları, Konya, 2010, s. 24.

⁴ Ahmet Arslan, **Felsefeye Giriş**, 16. Baskı, Adres Yayınları, Ankara, 2012, s. 328.

⁵ Albayrak, **Felsefe ve Din**, s. 51.

⁶ Süleyman Hayri Bolay, **Felsefeye Giriş**, 1. Baskı, Akçağ Basım Yayın Pazarlama, Ankara, 2004, s. 271.

⁷ Yaşam şeklinde görülen değişikliklerle göçebe yaşam şeklinden yerleşik hayata geçmek gibi yaşamsal değişiklikler anlatılmak istenmektedir.

⁸ Erdem, **Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti**, s. 27.

⁹ Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, 6. Baskı, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 1598.

ter. Onun dini tecrübesi bir yanda, ilmi veya ahlaki tecrübesi başka bir yanda olmaz. Yaşanan beşerî tecrübe, bu çeşit parçalanmayı meneder.¹⁰

Aydın'ın ifade ettiği din eğer bir insani tecrübe alanı ise insani tecrübe alanları kendi içinde uyumlu olmalıdır. Dolayısıyla din, bilim ve ahlaki tecrübeler insan hayatını anlamlandırmada bir bütünlük arz etmelidir. Bu problemi aşağıda din ve ahlak ilişkisi başlığı altında tekrar ele alacağız.

İnsanın düşünme yetisinin yanında onu diğer varlıklardan ayıran diğer bir yetisi ise inançtır. Bu yetiler insanın doğuştan sahip olduğu niteliğidir.¹¹ İnsanın doğuştan sahip olduğu bu inanma ihtiyacı, dinin en önemli ayağını oluşturur. Öyle ki, Arslan'ın ifadesiyle “herhangi bir dinin mensubu, bu dinin verdiği bilgileri bilen biri değildir, onlara inanan biridir (mümin).”¹² Dinin mensubu olmak konusunda inancın öncelikli olarak kabul görmesi, inancın din için ne kadar önemli bir boyutu olduğunu açıklar niteliktedir

Din kavramının sözlük anlamını incelersek, onun inanç ve tapınma boyutunu görürüz.¹³ Dolayısıyla din, “doğüstü bir tanrısal güç ya da varlıkla ilgili inançların, bu varlığa yönelik manevi eğilimlerin ve Tanrı'ya yapılan ibadetin oluşturduğu bütün”¹⁴olarak ifade edilebilir. Bu tanımlamadan hareketle dinin “inanç, manevi eğilim ve Tanrı'ya karşı ibadetten” oluşan bir bütün olduğu sonucuna ulaşırız. Ancak bu tanımlamada dinin insan-âlem ilişkisine cevapsız kaldığı görülür. “Ancak din yalnızca bir metafizik bilgiler bütünü olarak kalmaz. Aynı zamanda insana bu bilgiye uygun olarak bir yaşama tarzı teklif eder, hatta onu emreder”¹⁵ Bu bakımdan dinin neliğine verilecek cevabın “insan, âlem, Yaratıcı” ilişkisini kapsayıcı olması gerekir.

Diğer taraftan dininin tanımlanmasında din kavramı olarak ele alınabilir. Dinin etimolojik bakımdan incelenmesi, dinin neliğine cevap olabilir mi? Bir kavramın tanımlanmasında kullanılan yöntemlerden biri de kavramın kökeninin incelenmesidir. Bu şekilde, her ne kadar genel ve tüm dinleri tam anlamıyla kapsayan bir tanım-

¹⁰ Mehmet Aydın, **Din Felsefesi**, 11. Baskı, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2007, s.10.

¹¹ Erdem, **Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti**, s. 27.

¹² Arslan, **Felsefeye Giriş**, s. 331.

¹³ **T.D.K.**, C. I., s. 592.

¹⁴ Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, s. 502.

¹⁵ Arslan, **Felsefeye Giriş**, s. 330.

lama mümkün görünmese de, din hakkında genel bir ifadeye ulaşmanın mümkün olduğunu söyleyebiliriz.

O halde, din, genel tanımlaması yapılırken zorluklarla karşılaşılana, her bir din için farklı tanımlamaları doğuran, insani tecrübe sahası olan, en eski sosyal, tarihsel ve kültürel kurumlardan biri olan, inanç ve tapınmayı sistemleştiren, insanın “Nereden geldim? Nereye gideceğim? Bu dünyadaki amacım ve sorumluluklarım nelerdir?” sorularına cevap veren sistemli yapıdır.

Genel olarak din, dinin tanımına dair bilgiler verdikten sonra çalışmamız açısından önemli olan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam ile ilgili konuları ele alabiliriz. Çünkü çalışmamızın konusu olan Voltaire ve Rousseau’nun diğer dinlere karşı fikirlerini ortaya koyarken yer verdikleri dinlerden bazıları bunlar olmuştur. Ayrıca her iki düşünürün bağınazlık ve boş inanç olarak isimlendireceği kurumsallaşmış dini yapı olarak açıkladıkları dini anlayışlar kendi ifadelerinde bu dinlerdir. Bu sebeple çalışmamıza geçmeden önce ilahi dinler hakkında kısaca bilgi vermenin bu konunun daha anlaşılır olmasına yardımcı olacağı kanaatindeyiz. O halde, acaba Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam’da din nasıl ele alınmıştır? Bu üç dinin Kitaplı Din olması dışında ortak yönleri nelerdir? Bu soruların cevaplarıyla çalışmamızın sınırlarını belirleyerek din-ahlak ilişkisinin din bölümünü tamamlayabiliriz.

Yahudilik dini Yahudi kavramından türemiş ve İsrailoğulları’nın (Ben-i İsrail) inandığı dindir. “Yahudi sözü kutsal kitaplara göre peygamber olarak bilinen Yakub ile eşi Lea’nın oğlu Yehuda’nın adından türemiş, daha sonra onun izinden yürüdüğü söylenen bir ulusun dinine ad olan bir kavram niteliği kazanmıştır.”¹⁶ Bu dini inanca sahip kişilerce kutsal kitapları olan Tevrat ve On Emir önemlidir. Bu kutsal kitapla Yahudilik dininin tarihi, Yahudiliğin inanç yapısı ve bu dine inananların yerine getirmesi gereken ahlaki kurallar yer alır. On Emir’de ele alınan konular inanç bağlamında Tek Tanrılığ; toplumsal hayat bağlamında anne-baba hakkını, komşu hakkını, dünyalık olana tama etmemeyi, katletmemeyi, zina yapmamayı ele alır.¹⁷

¹⁶ Gelişim Yayınları, **Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, 1. Baskı, İstanbul, 1985, s. 361.

¹⁷ Gelişim, **Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, s. 381.

Dolayısıyla Yahudiliği inanç, ibadet ve ahlaksal konularda cevaplar sunduğunu söyleyebiliriz.

Hıristiyanlık dini Hıristiyan kelimesinden türemiştir. “Hıristiyan sözü Yunan- cadaki khristianos kökünden gelir. Yunan dilinde Hıristiyan dinin kurucusu olan İsa peygamberin adı Khristos olarak geçer. Bu addan türeyen khristianos – khristiyan kelimeleri de Khristos’a (İsa’ya) bağlanan, onun yolunda giden anlamına gelir.”¹⁸ Kronolojik olarak Hıristiyanlık Yahudilikten sonra ortaya çıkmıştır. Hıristiyanlığın kutsal kitabı İncil’dir. Kur’an-ı Kerim’de, insanları doğru yola ulaştırmak için İncil’in indirildiği¹⁹ söylenir. Ayrıca Maide Suresi’nde “Daha sonra da (o peygamberlerin) izleri üzerine, kendinden önceki Tevrat’ı tasdik edici olarak Meryemoğlu İsa’yı gönderdik. Ona da içinde doğruya rehberlik ve nur bulunan, takvalı olanlara bir yol gösterici ve öğüt olmak üzere İncil’i verdik”²⁰ buyrulmuştur. Bu sebeple İncil’de ele alınan konular Tevrat ile benzerlik gösterir. Dolayısıyla Hıristiyanlık için de amaçlanan bu dünya hayatı ve ahiret inancıdır. Özellikle mutluluğa (şalom) ulaşmak için iyilik, uysallık, arınmışlık, kardeşlik gibi erdemler ön plana çıkmaktadır.

İslam dini ise, Kitaplı Dinlerin en sonuncusudur. İslam dininin peygamberi Hz. Muhammed ve ona indirilen kitap Kur’an’dır. İslam’ın en temel kaynağı olan Kur’an, insan, evren ve Yaratan hakkında bilgiler vererek, hem İslam dinine iman edenlere hem de insanların geneline dair bilgilere yer verir. Bu sebeple, Kur’an’ın ve İslam dininin tüm insanlığa gelen bir din olduğu savında bulunulmuştur. Peki, İslam’da din nasıl ele alınmıştır? Erdem, “İslam’da dinin tanımı de şöyle yapılmıştır: ‘Din, reşit olan kimseleri maddi ve manevî hayatlarında hayırlı yola götüren, Allah tarafından konulmuş ilahi bir kanundur’²¹ demiştir.

Çalışmamızda ele alacağımız din-ahlak ilişkisinin din kısmının sınırlarını çizerken Kitaplı Dinleri kapsayacağını ifade etmiştik. O halde bu üç dinin, çalışmamız açısından, ortak özellikleri nelerdir? Ya da bu üç dinin ele aldığı konular bakımından ortak noktaları nelerdir? Eğer bu üç dinin ortak özelliği varsa, buradan hareketle bir

¹⁸ Gelişim, **Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, s. 241.

¹⁹ Âl-i İmrân, 3/3.

²⁰ Mâide, 5/46.

²¹ Erdem, **Bazı Felsefe Meseleleri (Felsefeye Giriş)**, s. 203-204.

tanımlama yapabilir miyiz? Bu üç din inananlarına nasıl eylemlerde bulunacağını söylerken neleri kıstas almaktadır? Aydın “din” kavramını ele alırken, ilahi dinleri göz önünde bulundurarak, şöyle bir açıklama yapar:

Özellikle Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi ‘Kitaplı Dinler’ söz konusu olduğunda, birbirine bağlı üç yön bulmaktayız: İnançla ilgili hususlar, ibadetle ilgili hususlar, ahlakla ilgili hususlar. İyi bir tanımlama için dinin bu üç cephesine de hak ettiği önemi vermesi gerekir. Bu dinler açısından bakıldığında, demek oluyor ki, din, ferdi ve içtimai yanı bulunan, fikir ve tatbikat açısından sistemleşmiş olan, inananlara bir yaşama tarzı sunan, onları belirli bir dünya görüşü etrafında toplayan bir kurumdur. O, bir değer koyma, değer biçme ve yaşama tarzıdır. (...) Din birtakım şeyleri duyma, onlara inanma ve onlara göre birtakım iradi faaliyetlerde bulunma meselesidir.²²

Görülüyor ki, Aydın’ın ifade ettiği gibi bu üç din inanç, ibadet ve ahlakla alakalı konularda benzerlik göstermektedir. Çünkü üç ilahi dinin de inanç konusunda Tek Tanrı’ya inanmaları, ibadet konusunda dinin gereğini yerine getirme anlayışları ve dinin ahlaklı olmayı emretmesi gibi örnekler bu dini anlayışların benzerlikler barındırdığını gösterir. O halde, çalışmamızın sınırları bakımından, bu üç dinin üç boyutu ortak bir tanımı ortaya çıkarmıştır. Bu durum göstermektedir ki, din dediğimiz kurum, ahlakla sıkı bir ilişki içindedir. Bu problemi aşağıda daha ayrıntılı olarak ele alacağız.

Öyleyse, din ile ilişki içinde olduğunu ifade ettiğimiz ahlak nedir? Tarihte ahlakın incelenmeye başlaması, insanı ahlaklı olmasına ne tür katkılar sağlamıştır? Ahlak ile ahlaklılık arasında nasıl bir ilişki vardır? Bu vb. soruların açıklığa kavuşması için ahlakın neliği, mahiyeti ve kaynağını incelemekte fayda görmekteyiz.

2. Ahlak, Ahlakın Mahiyeti, Kaynağı ve Konusu

Ahlak ve etik kavramları günümüzde sıklıkla aynı anlamda kullanılabilir. Ancak günümüzde bazı düşünürler ahlak ve etik arasında kesin bir ayırım yapmadan eserlerini kaleme alırken, bazıları bu iki alanın birbirinden farklı alanlar olduğunu dile getirirler. Bu durum bir kavram kargaşasını ortaya çıkarmıştır.²³ Biz bu

²² Aydın, **Din Felsefesi**, s. 6.

²³ Etik ve ahlak kavramları arasındaki fark ve etik ile ahlak kavramlarının literatürdeki yeri için bkz. Hümevra Özturan, “Etik ve Ahlak Arasında: Türkçe Ahlak Felsefesi Literatürüne Dair Etik Kavram Kullanımı Üzerinden Bir Değerlendirme”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 2011, C.9, S.17, s. 169-202.

çalışmamızda ahlak ve etik arasında bir ayrım yaparak ahlakı kullanmayı tercih etmekteyiz. Bizi bu tercihe yönlendiren iki sebep vardır: Birincisi, etik dediğimiz kavramın, ahlakın incelendiği ve değerlendirildiği bir alan olarak ele alınmasıdır. Bu sebeple etiğin ahlak felsefesi alanını karşıladığı söylenebilir. Dolayısıyla çalışmamız ahlak felsefesinden ziyade ahlak ve din ilişkisini ele almaktadır. Bu sebeple ahlak kavramı daha uygun görünmektedir. İkinci ise, ahlak kavramının daha köklü, daha kadim ve daha kapsamlı olmasıdır.

İnsanın en önemli niteliklerinden biri onun toplumsal varlık olmasıdır. Bu özellik insanın cemiyet hayatına ihtiyaç duyduğunun ifadesidir. Çünkü “doğduğu günden son gününe değin insan hep başkaları ile bağlantı içindedir.”²⁴ Bu bağlantı, insan eylemlerinin belirlenmesinde, değerlendirilmesinde etkili olmuştur. Öyleyse, insan eylemlerinin değerlendirilmesinde, bir davranışın “iyi” veya “kötü” olduğunun belirlenmesinde etkin olan nedir? Bu duruma genel bir ifade ile ahlak diyebiliriz.

O halde ahlak nedir? Şayet ahlak insan eylemlerinin belirlenmesinde rol oynayan bir şeyse genel/evrensel bir ahlaaktan söz edilebilir mi? Veyahut ahlak mekâna, zamana ve duruma göre değişebilen bir şey olabilir mi? Toplumda sıkça karşılaştığımız ahlaklılık kavramı ile ahlak arasında nasıl bir ilişki vardır? Ahlakın kaynağı nedir? Bu sorular ışığında ahlak kavramının çerçevesini belirlemeye çalışalım.

Ahlak ve ahlaklılık kavramı genellikle toplumdaki insani ilişkilerde sıkça kullanılan kavramlardır. Özellikle insan eylemlerinin değerlendirilmesinde ya da ona değer biçilmesinde ahlak kavramıyla karşılaşmaktayız. Öyle ki, bir insanın eylemini ahlaklı ya da ahaksız olarak nitelermekte ve o insana bir değer biçmekteyiz. Bu açıdan bakılınca ahlak, insan ile birlikte ele alınan bir kavramdır. Peki, ahlak nedir? Sözlük anlamında ahlak, bir toplum içinde kişilerin benimsedikleri, uyma zorunda buldukları davranış biçimleri ve kurallardır.²⁵ O halde ahlak insanlıkla var olmuş

²⁴ Bedia Akarsu, **Ahlak Öğretileri**, 3. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982, s. 14.

²⁵ T.D.K. **Türkçe Sözlüğü**, s. 48. Ayrıca diğer sözlük anlamları için bkz. Mehmet Vural, **İslam Felsefesi Sözlüğü**, 2. Basım, Elis Yayınları, Ankara, 2011, s. 18.; Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, 6. Baskı, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 28-29.

bir değer alanıdır. Akarsu, “en ilkel toplumun bile kendine göre bir ahlakı var”²⁶diyerek ahlakın üzerine düşünülmeden önce de var olduğunu ifade etmiştir.

Ahlak kelimesi, Arapça “hulk” kelimesinin çoğuludur ve bu kavram huy, karakter, hal, hareket gibi anlamları ifade eder.²⁷ Dolayısıyla ahlak insan davranışlarında yer edinmiş ve insanın davranışlarını yönlendiren kurallardır. Bolay’ın ifadesiyle “Terim olarak ahlak; a. Genel bir yaşam biçimini (Hıristiyan ahlakı gibi), b. Bir grup davranış kurallarını (iş ahlakı gibi), c. Davranış kuralları ve yaşam tarzları üzerinde yapılan fikrî araştırmayı ifade eder. Günlük dilde ahlak; güzel, doğru, iyi, erdemli olan davranış için kullanılır. Toplumdaki genel geçerli davranışlar için de kullanılır.”²⁸ Ayrıca Arslan da Bolay’a benzer bir şekilde, “ahlak, genellikle insanların kendisine göre yaşadıkları bir ilkeler topluluğu, kurallar toplamı anlamına gelir. Böylece bir meslek ahlakından, bir siyasal ahlaktan, hatta bir evlilik ahlakından söz etmek mümkündür”²⁹ diyerek daha genel bir açıklama yapmaktadır.

Ahlaka dair incelemeler de bulunan Erdem ahlakla ilgili şu şekilde bir açıklama yapar:

Ahlak: Nefiste (ruhta) köklü bir şekilde yerleşip kendisinden fiil ve davranışların düşünmeden, zorlamaya ihtiyaç duymadan, kolaylıkla meydana geldiği ‘heyet-i rasiha’ya denir. Eğer nefisteki halden, akla ve dine uygun, iyi ve mükemmel fiiller çıkarsa bu hale ‘iyi ahlak’, güzel huy; eğer düzensiz ve kötü fiiller çıkarsa, buna da ‘kötü ahlak’, fena huy denir.³⁰

Görülür ki, ahlak kavramının nefis ile bağı mevcuttur. Ahlak “ruhta yerleşmiş” kavramıyla açıklanabilir. Çünkü “ahlak, insanda yerleşmiş olan bir karakter yapısına işaret etmekte ve fertlerin iradi hareketleriyle ilgilenen bir alan olmaktadır.”³¹ Ayrıca ahlak ve nefis arasındaki ilişkiden hareketle iyi ve kötü ahlaktan söz edilebilir. İyi ve

²⁶ Akarsu, **Ahlak Öğretileri**, s. 9.

²⁷ Ahlak kelimesinin “hulk” kökünden geldiğine dair bkz. Hüsameddin Erdem, **Bazı Felsefe Meseleleri (Felsefeye Giriş)**, 3. Baskı, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya, 2012, s. 151.; Süleyman Hayri Bolay, **Felsefeye Giriş**, 1. Baskı, Akçağ Basım Yayın Pazarlama, Ankara, 2004, s. 181.; Coşkun Can Aktan, Ahlak ve Ahlak Felsefesine Giriş, **Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi**, 2009,S. 1, s.39.; Yener Özen , “Etik mi? Ahlak mı? Modernite mi? Medeniyet mi?”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2011, S.5, s. 68.”

²⁸ Bolay, **Felsefeye Girişi**, s. 182.

²⁹ Arslan, **Felsefeye Giriş**, s. 179.

³⁰ Erdem, **Bazı Felsefe Meseleleri(Felsefeye Giriş)**, s. 151.

³¹ Yener Özen , “Etik mi? Ahlak mı? Modernite mi? Medeniyet mi?”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2011, S.5, s. 68.

kötünün yer aldığı bu noktada ahlaki değerlere değinmek gerekir. O halde ahlaki değer nedir?

Ahlaki değerler, felsefe tarihinde erdemler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu değerler/erdemler vasıtasıyla, ahlakın ne olduğunu daha iyi ifade edebiliriz. Çünkü bir insanın ahlaklı olması, yani ahlaka sahip olması için bu değerlerle ilişki içinde olması ya da bu değerlerden bazılarına sahip olması gerekmektedir. “Ahlaki değerler, insanın hem doğru ve erdemli davranışta bulunma yeteneğini geliştirir, hem de dengeli ve sağlıklı bir kişilik kazanmasını sağlar.”³² Erdemler olarak adlandırabileceğimiz ahlaki değerler, bir insanın hangi durum karşısında nasıl eylemde bulunmasının belirleyicisidir. “Kişinin, günlük hayatta ortaya koyduğu her türlü fikir, düşünce, söz, fiil, eylem ve hareketlerinin arkasında ahlaki değerler gizlidir.”³³ Dolayısıyla ahlaki değerler birey ve toplum için önem arz etmektedir. O halde, “ahlaki değerler, en basit anlatımla, kendilerini iyi veya kötü diye tanımlamamızın mümkün olduğu şeyler veya davranışlarla ilgili değerlerdir.”³⁴

Peki, bir davranışı ahlaki yapan şey nedir? Veyahut ahlaki davranış nedir? “Bir davranışı ahlaki yapan şey bazı ahlakçılara göre, o eylemle ilgili özel niteliklerdir; bazılarına göre, bu özellik bir yandan eylemin ahlaki bir ilkeye bağlılığında görülür; diğer yandan ise ahlaki davranışın belli bir durumu sürdürmesi teşebbüsü olmasında kendisini gösterir; bazıları ise davranışın doğruluğunu başkalarının beğenisine bağlamaya çalışır.”³⁵ Ancak bunlar daha çok dış etkilerle ilgili bir durumdur. Peki, birey anlamında ahlaki davranış nedir? Burada önemli bir kavram karşımıza çıkar: bilinçlilik. “Düşünerek ve seçerek yapılan eylemler, bilinçli eylemlerdir.”³⁶ Yani iradenin kullanılması gerekliliği vardır. “Bir davranışın öncelikle iradi ve bilinçli olmasından kasıt, onun isteyerek ve bilincinde olunarak yapılması, seçilmesi demek-

³² Yener Özen, **a.g.m.**, s. 68.

³³ Yener Özen, **a.g.m.**, s. 68.

³⁴ Arslan, **Felsefeye Giriş**, s. 177.

³⁵ Erdem, **Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti**, s.87.

³⁶ Yasin Ceylan, “**İnanç ve Eylem**”, <http://www.radikal.com.tr/radikal2/inanc-ve-eylem-1065932/>, (26/04/2018).

tir.”³⁷ O halde, bir davranışın ahlakiliği konusunda dikkat edilmesi gereken husus, onun bilinçli olup olmadığı noktasıdır.

Ahlakla ilgili diğer bir problem ise ahlakın kaynağının neliği ile ilgilidir. Bu hususta yapılan çalışmalarda birbirine aykırı düşüncelere rastlamaktayız. Bu konuyu Erdem şöyle ifade eder:

Ahlak emir ve taleplerin varoluşunu sağlayan şey, bu buyruk ve taleplerin bütün normal insanlarca yaşanmış olmasıdır; fakat bu yaşayışın nasıl olması gerektiği meselesi problem çıkarmaktadır. Bazı ahlakçılar, ahlaki talep ve emirlerin yaşanmasında ahlaki değerlerin sezgisel bilgisinin olmadığını; bazıları bu buyruk ve taleplerin insanın kendisinden çıkan şeyler ve aklın eseri olduğunu; bazıları insanın tabii hali ve ihtiyaçlarına uygun davranışlarından; bazıları da ferdin psikolojik yapısından, biyolojik veya toplumsal gelişiminden çıkan şeyler olduğunu ileri sürerler.³⁸

Yukarıdaki yaklaşımlarda görülmektedir ki, ahlakın kaynağı hakkındaki bilgilerde, onun neliği hakkındaki bilgiler gibi ayrışmaları barındırır. Bu sebeple ahlak konusu ele alınırken, bu kavramın hangi noktadan ele alındığını belirtmek ve sınırları daha belirgin bir tanımlamada bulunmak daha tutarlı olacaktır.

Ahlakın kaynağıyla ilgili yukarıda ifade ettiğimiz birçok yaklaşımın olmasına rağmen bunlardan iki temel görüşü ele almakta fayda vardır. Bunlardan biri, “ahlak insanlar arası ilişkilerde nasıl davranılması (ya da nasıl davranılmaması) gerektiğini gösteren kendiliğinden oluşmuş (spontan) ve hazır bir değer yargıları sistemidir. Ahlak kuralları kendiliğinden oluşur”³⁹ diye ifade edilen görüştür. Birinci yaklaşımı tarihsel bir perspektifte ele alan Akarsu, bu konuyu şu şekilde ele alır:

Başlangıçta, düşünürlerin olduğu gibi kabul ettiği bir durum var: Yasaların geçerliği. Hiçbir şeyin nedenini niçinini aramayan ilkel düşünce, bu buyrukların nereden geldiğini, niçin konulduklarını, neden onlara itaat edilmesi gerektiğini sormadan, bu buyruklara itaat ediyordu. Sofistlerden önce kimse bu yasaları incelemeyi, eleştirmeyi, bunların geçerliklerinin neye dayandıklarını sormayı düşünmemişti. Yunan Aydınlanmasıyla bu kabuller sallantıya girdi, bu yasaların nedenleri ve geçerlikleri üzerinde düşünölmeye başlandı. Çeşitli devletlerin, çeşitli kavimlerin politika yaşamında olduğu gibi, törelerinde de çeşitlilikler olduğunun farkına varıldı.

³⁷ Arslan, **Felsefeye Giriş**, s. 185.

³⁸ Erdem, **Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti**, s.86.

³⁹ Coşkun Can Aktan, “Ahlak ve Ahlak Felsefesine Giriş”, **Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi**, 2009, S.1, s. 40.

Bundan da yasaların bütün insanlar için genel geçer bir değer olmadığı sonucu çıkarıldı.⁴⁰

Akarsu'nun bu ifadesinden hareketle ahlakın çeşitliliği açıklanabilir. Çünkü “toplumun yapısı değişince, davranış biçimleri üzerindeki ahlak değerlemeleri değişiyor. Ulusların, çağların çeşitliliğine karşılık, ahlak kuralları da ulustan ulusa, çağdan çağa değişir, çeşitli olur. Çevrenin büyüklüğünün değişimiyle de ahlak görüşleri değişir.”⁴¹ Ancak ahlakın evrensel olabileceği söylenemez mi? Yani tarihte ahlakın, tüm insanlığı kapsayacak evrensel bir yasa olabileceği üzerine çalışmalar yapılmamış mıdır?

Günümüzde ahlakın evrenselliği ile ilgili yaklaşımları dinlerde de görmekteyiz. İlahi dinlerin (Yahudilik/Hıristiyanlık/İslam), ahlak anlayışına dini ahlak denilir. Peki, dini ahlak nedir? “Dini ahlaklara, ilahiyatçı ahlaklar da denilmiştir. Bunlar, ahlaklılığın tabiatüstü bir güçten, ilahi bir emirden doğduğunu kabul ederler. Burada ahlaklılığın normları (esasları, düsturları) Allah'ın buyrukları ve insandan istedikleridir. Bu ahlaklar, hayır ve şerrin tayin edilmesini de Allah'a bırakmışlardır. Hayır, Allah'ın emrettiği, şer ise yasakladığı şeydir.”⁴² Dolayısıyla bu ahlaklar kaynağını Allah'tan aldıkları için kuralları tüm insanlığı kuşatıcı, kapsamlı ve evrensel olma iddiasındadır. “Dini ahlaklara göre, ahlaki davranmak, kutsal kitapların emirlerine itaat etmek demektir. Allah, hayır ve şerri, yüksek otoritesiyle belirlemiştir. İnsanlar onun çizdiği yoldan yürüyerek kemale ulaşırlar. Allah insanlara bu gerçekleri bildirmiştir ve vazifelerini göstermiştir. Bundan sonrasını da insana bırakmıştır.”⁴³ Yani iyi eylemde bulunma insanın kendi iradesine bırakılmıştır. Erdem, bu sebeplerle, dini ahlakta davranışların bir yönden bu ahlak vazife ve sorumluluk düşüncesine de dayandığını ifade eder.⁴⁴

Ahlakın evrenselliğinin ele alındığı boyutu olan dini ahlak hususuna ayrı bir başlıkta yer vermek daha uygundur. Çünkü bu konu, din ile ahlak ilişkisinin ele alınmasında daha ayrıntılı bir incelemeyi gerektirir. O halde din ile ahlak nasıl bir

⁴⁰ Akarsu, **Ahlak Öğretileri**, s. 12.

⁴¹ Akarsu, **Ahlak Öğretileri**, s. 11.

⁴² Erdem, **Bazı Felsefe Meseleleri (Felsefeye Giriş)**, s. 163.

⁴³ Erdem, **Bazı Felsefe Meseleleri (Felsefeye Giriş)**, s. 164.

⁴⁴ Erdem, **Bazı Felsefe Meseleleri (Felsefeye Giriş)**, s. 164.

ilişki içindedir? Din ile ahlak, dini ahlak boyutunda nasıl ele alınmıştır? Bu sorularla din ve ahlak ilişkisini inceleyelim.

3. Din-Ahlak İlişkisi

Din ve ahlakın birbiriyle ilişki içinde olduğu görülmektedir. Çünkü bu iki değer alanından özellikle ahlakın insan ve insanın eylemlerini konu olarak ele alması, din ve ahlakı birbiriyle ilişkide olmalarını sağlar. Din dediğimiz değer alanının konuları, her ne kadar Tanrı-âlem-insan ilişkileri olsa da insan ve onun eylemleri dinin önemli bir yerini işgal eder. Dolayısıyla din, insan ve insan davranışlarıyla da ilgilenen bir alandır. Bu durum ise bize din ve ahlakın ilişki halinde olduğunu gösterir.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi çalışmamızda din denilince, üç tek tanrılı dinler olan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam ele alınmıştır. Dolayısıyla bu üç dinin vahye dayalı olması, kaynağının Tanrı olması, bu dinleri diğer dinlerden ayırır ve ilahi/semavi din niteliği kazandırır. “Bilindiği gibi vahye dayalı dinlerin ana gayesi, ahlaki bir toplum vücuda getirmektir.”⁴⁵ Bu dünyada ve ahirette mutluluğa ulaşmak gayesinin yerine getirebilmek için ahlaki anlamda mükemmelleşmenin sağlanması gerekmektedir. Semavi dinlerin ahlaki kurallarında benzerlikler görülmektedir. “On Emir diye ün salmış olan ahlak ilkeleri, hem Yahudilik, hem Hıristiyanlık ve hem de İslam’da geçerli ahlak ilkeleridir.”⁴⁶ Özellikle öldürmeyeceksin, komşuna iyi davranacaksın gibi mesajlar herkes tarafından kolaylıkla kabul edilebilen ahlaki kurallardır.⁴⁷ Dolayısıyla “Bazı şeyler doğaları gereği ahlakidir, bazıları yapıları gereği ahlaki değildir ve bu her zaman böyledir”⁴⁸ denilebilir. Bu noktada semavi dinlerin ahlaki kurallarında benzerlik görülmesi olasıdır.

Dinlerin ortaya çıkış gayeleri vardır. Kendilerine neden ihtiyaç duyulduğunu, neden ortaya çıktığını anlatırlar. Dinlerin genelinin var olma sebeplerini ahlak için olduğu ifade edilir.⁴⁹ Dolayısıyla “İlahi dinlerin en önemli vasıflarından biri, ahlaki

⁴⁵ Aydın, **Din Felsefesi**, s. 308.

⁴⁶ Erdem, **Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti**, s. 85.

⁴⁷ Ömer Faruk Harman, “**On Emir**”,

<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=330348>, (03/05/2018).

⁴⁸ Arslan, **Felsefeye Giriş**, s. 184.

⁴⁹ Aydın, **Din Felsefesi**, s. 50.

oluşları, insanlara bir ahlaki yaşam biçimi sunarak onların ahlaki faziletçe yükselmelerini sağlamak olmuştur. Bu sebeptendir ki, din ile ahlak arasında çok güçlü bir alaka vardır.”⁵⁰ Özellikle İslam dinini, güzel ahlakla açıklayabiliriz. Çünkü “Hz. Muhammed (s.a)’in huzuruna bir kimse gelip, ‘din nedir?’ diye sorması ve cevap olarak da ‘iyi (güzel) ahlaktır’ demesi buna bir örnektir.”⁵¹ Dolayısıyla İslam ve ahlak birbirinden ayrılamaz bir bütün olarak görülür.

Din ile ahlak arasındaki münasebetin ele alınmasında dini ahlak ve din dışı ahlak ayırımının yapıldığını görmekteyiz. Çünkü dinin kendi kuralları çerçevesinde olan ahlak kurallarının yanında dine ihtiyaç duymadan ahlak sisteminin oluşturulabileceğine dair yargılar vardır. Bazı düşünürlere göre ahlak ve din arasında çatışmaların olduğu söz konusudur. Bu sebeple, bu düşünürler din dışı ahlak ya da laik ahlak terimine yer verirler. Bu konuyu Aktan şu şekilde ifade eder:

Ahlak ve din arasında yakın benzerlikler olmasına karşın çatışmalar da söz konusudur. Dini ahlakın savunucuları insanı; iyiye, doğruya ve güzele götüren şeyin iman olduğunu belirtirler. Onlara göre dini inançları olmayan bir kimse ahlaki davranamaz ve iyiyi kötünden ayıramaz. Bu çerçevede dinin manevi disiplin sağlayacağı savunulur. Laik ahlak savunucuları ise, insanın dini inançları olmadan da ahlaki değer yargılarını kabul edeceği ve bunlara uyacağını belirtirler.⁵²

O halde dini ahlak nedir? Din ve ahlakın ilişki halinde olmasının bir faydası var mıdır? Din, ahlaki kuralların uygulanması ve korunmasına yardımcı olabilir mi? Bu sorularla din ile ahlakın münasebeti belirlenebilir. Ayrıca ahlakın dine ya da dinin ahlaka gereksinimi olup olmadığı sonucuna ulaşılabilir.

Dini ahlak, kaynağını Tanrı’dan alan, dinin buyruklarını içeren, emir ve yasakları içeren kurallardan oluşan ahlaktır. “Dini ahlakın belirgin bir özelliği yere ve zamana göre değişmeyen kalıcı kurallar koymasıdır. Dini ahlaka göre, din kitaplarında yer alan kurallar, itaat edilmesi gereken buyruklardır. Din, esasen haram ile helal’in neler olduğunu tayin eder ve insanların haram şeylerden uzak durmasını emreder.”⁵³ Yani buyruklara uyulması, kişilerde oluşturulmak istenen istendik bir davran-

⁵⁰ Erdem, **Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebeti**, s. 84.

⁵¹ Gazali, **Kimyâ-i Saâdet (Mutluluk Hazinesi)**, çev. A. Faruk Meyan, Bedir Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 384.

⁵² Coşkun Can Aktan, “Ahlak ve Ahlak Felsefesine Giriş”, **Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi**, 2009,S. 1, s. 51.

⁵³ Coşkun Can Aktan, **a.g.m.**, s. 51.

nıssa, bu istendik davranış oluşturulmasında ahlak dine yardımcı olacaktır. Aynı zamanda dini buyrukları yerine getirmek, bu buyrukların içeriğinden dolayı, kişiyi ahlaklı olmaya sevk edecektir. Bu nokta da din ahlaka yardımcı olacaktır. Dolayısıyla ahlakın dine yardımı olduğu gibi dinin de ahlaka yardımı vardır.

Din ve ahlak ilişkisinin diğer bir faydası, “dini ahlakta davranışlar vicdana arz edildiği için, bir yönden bu ahlak vazife ve sorumluluk düşüncesine de dayanmaktadır.”⁵⁴ Dolayısıyla vicdan denilen mekanizma ahlaki yargı görevini üstlenir. Bu durumda ahlaki sorumluluk Tanrı inancıyla güçlenir. Aydın’ın ifadesiyle “ahlaki taleplere rağmen, birçok sebeplerden dolayı üzerimize düşeni yapmaktan kaçınabiliriz. İşte bu noktada Tanrı inancı araya girebilir veya üzerimize düşeni yapmaktan kaçınmamızı zorlaştırabilir.”⁵⁵

Din dışı ahlak ya da laik ahlak nedir? Din dışı ahlak, en genel anlamıyla Tanrı inancını içermeyen ahlakır.⁵⁶ Dolayısıyla bu ahlak anlayışlarının kaynağı Tanrı veya din değildir. Din dışı ahlakın kurallarının belirleyicisi nedir? Felsefe tarihi boyunca bu kuralların belirleyicisini bazı düşünürler mutluluk, bazı düşünürler fayda, bazı düşünürler toplum, bazı düşünürler ise ödev olarak görmüşlerdir. Ancak bütün bu kuralların temel belirleyicisi insandır diyebiliriz.

O halde din dışı ahlak, “ferdin cemiyette bulunan töreleri, birer malzeme olarak kullanması ve onları aşarak objektif değerlerden başlayıp, sübjektif bir tavır içerisinde devam ettirilen bir eylemler zinciri şeklinde var olan bir ahlakır.”⁵⁷ Yani kişinin toplumda var olan töreleri kullanarak önce bunları kendisinde inceleyerek değerlendirmesi ve bu değerlendirmeleri genelleştirerek sübjektif bir yapıya kavuşturması halinde ortaya çıkan ahlak anlayışı din dışı ahlak olarak ele alınabilir.

Din dışı ahlak düşüncesinde bazı zorluklarla karşılaşılır. Öncelikle ahlak kurallarının evrenselliğinden söz edilemez. Çünkü bu ahlaka göre ahlaki kuralların kaynağı insandır ve bu durum ahlakın kişiler arasında değişeceğini söyler. Ayrıca

⁵⁴ Erdem, **Bazı Felsefe Meseleleri (Felsefeye Giriş)**, s. 164.

⁵⁵ Aydın, **Din Felsefesi**, s. 318.

⁵⁶ Yasin Ceylan, **a.g.m.**, s. 108.

⁵⁷ Erdem, **Bazı Felsefe Meseleleri (Felsefeye Giriş)**, s. 152.

insanın karşılaştığı zorluklar karşısında ahlakiliğini sağlayacak ve belirleyecek olan ölçüt ne olacaktır? Dolayısıyla ahlakın din ile ilişkisinin olmaması bu ve bunun gibi zorlukları doğurur.

Din ve ahlak da insan ve eylemlerini ele alması ve onları en iyiye yönlendirmesi sebebiyle birbiriyle ilişki halindedir. Fakat tarihsel perspektifte bu ikili ilişkiye dair dört farklı yaklaşım oluşmuştur. Bu yaklaşımlardan ilki, bu ilişkide dinin ahlaka zarar verdiği, ikincisi, bu iki alanın birbirine zıt iki alan olduğunu, dolayısıyla ilişkisiz olduğu, üçüncüsü, bu ilişkinin birbirine yararının olduğu, son yaklaşım ise, din ile ahlak arasındaki ilişkinin zorunlu olduğunu ifade eden yaklaşımdır.⁵⁸

Buraya kadar çalışmamıza konu olan düşünürlerin görüşlerinin belirlenmesinde önemli katkılar sağlayacak olan din, ahlak ve bu ikisi arasındaki ilişkilerle ilgili kısa bilgiler verdik. Şimdi de bu düşünürlerin din ve ahlak görüşlerinin oluşumuna etki eden XVIII. yüzyıldaki din ve ahlak alanındaki anlayışlara geçebiliriz. Zira bu anlayışlar çalışmamız açısından önemlidir.

4. Voltaire ve Jean Jacques Rousseau'nun Din ve Ahlak Anlayışına Etki Eden Dini ve Ahlaki Anlayışlar

Çalışmamıza konu olan iki Fransız düşünür, Voltaire (1694-1778) ve Jean Jacques Rousseau(1712-1778), XVIII. yüzyıl Aydınlanmasında yaşamış ve Fransa'nın aydınlanmasında önemli rol oynamışlardır. Voltaire'in rasyonelliği ve ilerlemeyi temsil etmesi, Rousseau'nun ise romantizmi ve duygusallığı benimsemesi Aydınlanmanın iki farklı düşünce yapısını görmemize imkân sağlar. Ancak bu iki düşünürün din ve ahlaka dair görüşlerini ele almadan önce dönemin karakteristik özelliklerine genel hatlarıyla değinmek gerekir. Çünkü bir düşünürün hayata geçirdiği düşüncelerde, onun yaşamış olduğu çevre ve dönemde var olan anlayışlar etkili olmuştur. Acaba Voltaire ve Rousseau'nun din ve ahlaka dair görüşlerinin oluşmasında hangi anlayışlar etkili olmuştur?

⁵⁸ Din ile ahlak arasındaki ilişkiye yönelik dört yaklaşım için bkz. Cafer Sadık Yaran, **Din Felsefesine Giriş**, 1. Basım, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2010, s. 214-220.

Genel olarak XVII-XVIII. yy. Aydınlanma düşüncesinin Rönesans (14-16 yy.) düşüncesinin devamı ve zirvesi olduğu görüşü birçok düşünür tarafından kabul edilmektedir.⁵⁹ XVII-XVIII. yy. Aydınlanmasının Rönesans düşüncesini benimsemesi ve bu düşünceyi geliştirmesindeki sebeplerin en önemlisi, toplum ve siyasal yapıdaki karşılaşılan sorun ve sıkıntılardır. Çünkü XVII. ve XVIII. yüzyıllarda genel anlamda Avrupa ve çalışmamızdaki düşünürlerin yaşadıkları toplum olan Fransa, ekonomik ve siyasal bunalımlar yaşamaktadır. Devlet politikasının ekonomik sorunların çözümünde takındığı tavır olan vergilerin artırılması ve yeni vergilerin getirilmesi orta ve alt sınıfın omuzlarındaki yükü daha da artırmıştır. Diğer taraftan değerler –dini ve ahlaki değerler- alanındaki yozlaşmayı da bu problemler içerisinde zikretmek gerekir. Bu vb. durumlar Rönesans ile birlikte başlayan tüm kurumların aklın önünde sorgulanması düşüncesini, bir çözüm olarak sunmuştur. Çünkü birey kriz anında bir çıkış bulmak için sorgulamaya ve arayışa girer. İşte XVII-XVIII. yy. Aydınlanmasını Rönesans'ın devamı yapmaya iten sebeplerden biri budur.⁶⁰

XVII-XVIII. yy. Aydınlanma düşüncesinin din ve ahlaka dair görüşlerde, hâkim düşünce, insanın kendi aklına ve doğal yapısına dayanan anlayıştır. Bu dönemde düşünürlerin sistemleştirmeye çalıştıkları gerek dini, gerekse ahlaki görüşlerin genelinde “doğal (natural)” kavramını görmekteyiz. Bunun nedeni nedir? Düşünürleri bu kavramı kullanmaya iten sebepler ne olabilir?

XVII-XVIII. yy. Aydınlanma düşüncesinde, Rönesans düşüncesiyle başlayan Ortaçağ Skolastik düşünceye karşı eleştiriler zirveye ulaşmış ve akla olan güven artmıştır. Ancak toplumda rasyonelliğin gelişip ilerlemesi önünde bazı engeller mevcuttur. Bu engellerin en güçlüsü Hıristiyanlık, Hıristiyanlığın kurumsal yapısı olan Kili-

⁵⁹Aydınlanma düşüncesiyle ilgili bilgi için bkz. “**Feyza Demir, Aydınlanmayı Hazırlayan Sebepler ve Felsefi Temelleri**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Semineri, Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.; Süleyman Hayri Bolay, **Felsefe Dünyasında Gezintiler**, 1. Basım, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2006; Ernst Bloch, **Rönesans Felsefesi**, çev. Hüsen Portakal, 1. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, Şubat, 2002; Lucien Febvre, **Rönesans İnsanı**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 1. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1995, s. 11; Giordano Bruno, **Küllerin Şöleni**, çev. Hüsen Portakal, 1. Basım, Cem Yayınevi, İstanbul, Temmuz, 2004; Hilmi Ziya Ülken, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, Haziran, 2011; Alev Alathı, **Batı'ya Yön Veren Metinler**, C.II., 1. Basım, Alfa Basım Dağıtım, 2014.”

⁶⁰ 17. ve 18. yüzyılın toplumsal, siyasi ve ekonomik yapısıyla ilgili bkz. Ali Timuçin, **Rousseau'nun Toplum Anlayışı**, 1. Basım, Bulut Yayınları, İstanbul, 2009, s. 21-27; Gelişim-Hachette, **Türk ve Dünya Tarihi Ansiklopedisi**, C.IV., Gelişim Yayınları, İstanbul, 1985.

se ve onun tutumlarıdır. Peki, Kilise neden yeni gelişme ve ilerlemelere kaşı olabilir-di? Ortaçağ'da güçlenen Kilise, devletin yönetiminden halkın yönlendirilmesine kadar birçok toplumsal ve siyasal alanda söz sahibi olmuştur. Öyle ki, Azizler ve Kut-sal Kitap dışındaki görüşler suç ve günah olarak kabul edilmiştir. Bu anlayış, yani Kilisenin en üst yetki mercii olma durumu, Rönesans ile birlikte kırılmaya başlamış-tır. Ancak Aydınlanmada, Kilise'nin etki ve baskısını bilim ve ilerlemeden tamamen çekmek için teist düşünce anlayışının karşısına yeni bir inanç sistemi getirmek is-tenmiştir. Çünkü Kilise'nin savunucusu olan teist anlayış, Aydınlanmanın ilerleme ve sorgulamasının önünde engel gibi görünmüştür. Bu sebeple Kilise ve teist anlayış aynı tarafta kabul edilip dönemin düşünürleri tarafından aynı eleştirilere maruz kal-mıştır.

XVII-XVIII. yy. Aydınlanma düşünürleri yukarıdaki duruma çözüm olması için özellikle din ve ahlak alanında yeni arayışlara girmişlerdir. Çünkü onlara göre, mevcut din ve onun getirisi olan ahlak ile bilim yapmak, mevcut bilimleri sorgulaya-rak onları yanlışlarından kurtarmak mümkün olamamıştır. İşte, sorumuza geri döner-sek, “doğal” kavramı bu noktada düşünürlere çözüm olmuştur. Bu kavramı kullana-rak gerek dinde, gerekse ahlakta aklın liderliğinde yeni bir anlayış getirerek ilerleme ve sorgulama önündeki engeller kaldırılmıştır.

XVII-XVIII. yy. Aydınlanmasında “doğal” kavramını daha çok “din” ve “ah-lak” kavramıyla birlikte görmekteyiz. Aydınlanma düşüncesinde din, “doğal din”dir. “Aydınlanmanın din tanımı çabaları ile insan doğasını tanımlama arasında doğrudan bir ilişki vardır.”⁶¹ Bu dönemde ortaya koyulmaya çalışan doğal ya da akıl dini ile deizmi savunanlar aynı noktada birleşmişlerdir.⁶² Bu sebeple deizm Aydınlanma döneminde önemli bir yere sahiptir. Aydın'a göre deizm en güçlü dönemini XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Avrupa'da yaşamıştır.⁶³ Ayrıca gerek deizm gerekse akıl dini olan doğal din içinde “akıl, Tanrı'nın var olduğunu, iyiyi ve kötüyü bilebilecek durumda-dır.”⁶⁴ Acaba bu dönemde genel olarak ahlak anlayışı nasıldır?

⁶¹ Albayrak, **Felsefe ve Din**, s. 60

⁶² Aydın, **Din Felsefesi**, s. 179.

⁶³ Aydın, **Din Felsefesi**, s. 178.

⁶⁴ Aydın, **Din Felsefesi**, s. 179.

XVII-XVIII. yy. Aydınlanmasının ahlak anlayışı da din anlayışı gibi insan doğasında dayanmaktadır. Dolayısıyla insan doğasına dayanan ahlak, insanın mutluluğuyla ilgilendir.⁶⁵ Buradaki ahlak, mutluluk ahlakıdır. Erdem, Mutluluk ahlakını hem Yunan düşüncesinin genelinde hem de Aydınlanmanın genel karakterinde gördüğümüzü söylemiştir. Yine Erdem'e göre "mutluluk ahlakını tayin etmedeki yol, akılcı bir yoldur. İleri sürdükleri temel önerme de 'bütün insanların mutluluğu arzu etmeleridir.'"⁶⁶

İnsan doğasına dayanan diğer bir ahlak, iç kaynaklıdır ve tüm insanlar da aynıdır. Bir anlamda subjektif ahlak olarak ele aldığımız ahlakla örtüşür. Ayrıca bu ahlak, herhangi bir kurum veya yapının tek elinde değildir. Bu ahlaka düşünürlerimizin de açıklamalarında karşılaşacağımız doğal ahlak denilebilir. Bu ahlak erdemli olma amacındadır ve herhangi bir inanç sistemine bağlanmayı zorunlu kılmaz.⁶⁷

O halde, XVII-XVIII. yy. Aydınlanmasıyla ilgili olarak, "insan bir boyutuyla akıl varlığı, bir boyutuyla duygu varlığı, bir boyutuyla da ahlak varlığıdır. İnsan düşünceler, hisler ve eylemlerden meydana gelmektedir"⁶⁸ diyebiliriz.

Buraya kadar din nedir? Ahlak nedir? Din ile ahlak arasında bir ilişki var mıdır? XVII. ve XVIII. yy. Aydınlanmasında din ve ahlakla ilgili görüşler nelerdir? Vb. sorularla ilgili kısaca bilgiler verdik. Şimdi de "Voltaire ve Jean Jacques Rousseau'da Din ve Ahlak nedir? Bunlar arasında bir ilişki var mıdır? Din ve ahlakın kaynakları nelerdir? vb. konuları irdelemeye çalışalım.

⁶⁵ Erdem, **Bazı Felsefe Meseleleri (Felsefeye Giriş)**, s. 153.

⁶⁶ Erdem, **Bazı Felsefe Meseleleri (Felsefeye Giriş)**, s. 153.

⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yasin Ceylan, "Din ve Ahlak", **Doğu Batı Üç Aylık Düşünce Dergisi**, 1998, S.4, s. 113-114.

⁶⁸ Albayrak, **Felsefe ve Din**, s. 60.

I. BÖLÜM

VOLTAIRE'DE DİN-AHLAK İLİŞKİSİ

Voltaire (1694-1778) XVII. ve XVIII. yüzyılda Fransa'nın aydınlanmasında rol almış önemli düşünürlerden biridir. Öyle ki, yazdığı eleştiriler, ortaya koyduğu tiyatro ve şiirleri genel olarak, Ortaçağ'dan gelen Kilise'nin sistemine, bağnazlıklarına⁶⁹ karşı eleştiri olmuştur. Felsefe tarihinde Voltaire daha çok eleştirel düşünceleriyle öne çıkar ve tanınır. Voltaire'in felsefesinde, bütünlükten söz edilemez. O, problemlere eğilirken, bir Aristoteles veya bir Platon gibi bütünlük içinde ele almamıştır. Problemleri eleştirel yöntemle ele alan Voltaire, daha çok hoşgörü, eşitlik ve adalet gibi çağının toplumsal temel sorunlarına değinmiştir.

XVII. ve VIII. yüzyıllarda Fransa, kültürel ve düşünsel anlamda bir değişim yaşamıştır. Bu değişimin nedenlerden biri İngiltere'deki bilim alanındaki gelişmelerdir. İngiltere'deki bu gelişmeler Fransa'yı etkilemiştir. Özellikle Newton'un (1643-1727) yer çekimi kanunu gibi, eski geleneğe karşı çıkanların argümanını güçlendiren yasalar, Voltaire gibi pozitif bilime önem verenleri etkilemiştir. İngiltere'ye sürgün edildiği yıllarda Voltaire, Newton'u daha yakından tanıma fırsatı bulmuş, onun fizik alanında verdiği eserlerden yararlanarak bilim alanındaki eksikliklerini tamamlamış, zihnini meşgul eden batıl inançlara ve hurafelere karşı bilimsel eleştirilerini geliştirmiştir. Daha sonra düşünür, Newton'un eserlerini Fransızcaya tercüme etmeye başlamış ve bu çalışmalarından yararlanarak kendi din anlayışını temellendirmeye başlamıştır.⁷⁰

---

⁶⁹ Burada Kilise'nin sistemi ve bağnazlık kavramını yan yana almamızın amacı, Voltaire'in Felsefe Sözlüğünde yer alan 'Bağnazlık' maddesi içinde "insanları yanlış yönlendiren, doğru dini öğretiyi insanlardan gizleyen ve insanlara gerçek olmayan mitosları öğretti olarak sunan" sistemi bağnazlık ve boş inanç olarak ele alması etkili olmuştur. Onun eleştirilerinden hareket edersek, dönemindeki Kilise'nin öğretilerini ve sistemini bağnazlık olarak nitelendirdiğini ve bunların ilerleme ve aydınlanmanın önünde engel olarak gördüğünü çıkarabiliriz. İşte bu sebeple dönemindeki dini kesimlerin tepkisini almıştır. Tanilli'nin ifadesiyle, onun söylediği "Kötüyü ezin!" sözü buradan gelir ve birçok yazısını Voltaire bu sözle bitirir. Bu konuyla ilgili bkz. Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, Din bölümü; Server Tanilli, **Voltaire ve Aydınlanma**, 6. baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 73.

⁷⁰ Remzi Demir, **Türk Aydınlanması ve Voltaire: Geleneksel Düşünceden Kopuş**, 1. Basım, Doruk Yayınları, Ankara, 1999, s. 112-113.; Tanilli, **Voltaire ve Aydınlanma**, 1 Baskı, Alkım Yayınevi ; Andrés Maurois, **Voltaire**, 1. Basım, Kastaş Yayınevi, 2001, İstanbul.

Maurois'ya göre, "Voltaire'in felsefesini incelemek istersek, onun dinlerce ortaya konan belli başlı metafizik sorunlara karşı cevaplarının ne olduğunu öğrenmemiz gerekir."⁷¹ Çünkü onun ele aldığı eserlerin temelinde dinlerin kendi sistemlerinde yer verdiği problemlere eleştiriler mevcuttur.

Voltaire, fizik alanına dair konuları ele alırken kullandığı metodu metafizik alana dair konuları ele alırken de kullanmıştır. Öyle ki, o, "Din nedir? Özgürlük nedir? Tanrı nedir?" vb. metafizik problemleri, mümkün olduğunca determinist bir bakışın etkisinde ve doğadan yola çıkarak açıklamıştır. O, doğayı incelediğinde mükemmel bir düzen olduğunu ve bu düzenin bir yaratıcısı olması gerektiği çıkarımında bulunmuştur. Bu açıklamadan hareketle varlıkların sebebi olarak Tanrı'yı kabul etmiştir. Böylece determinist bakış açısıyla metafizik problemlere eğilmiştir. Voltaire'in bu tutumu onu XVII. ve XVIII. yy. Aydınlanma döneminde rasyonalist ama aynı zamanda determinist bir düşünür olarak isimlendirmemize sebep olmuştur.

Ayrıca onun kullandığı yöntemi metodik şüphe olarak görmekteyiz. Bu yöntem Rönesans ve Aydınlanma döneminde var olan birçok düşünür tarafından benimsenmiş bir yöntem olmuştur. Bu dönemlerdeki düşünürlerin bu metodu kullanmalarındaki amaç, aklın ve bilimin yöntemini din, felsefe ve ahlak gibi alanlarda da kullanarak doğru bilgiye ulaşmaktır. Dolayısıyla Voltaire de fikirlerini oluştururken bu yöntemi kullanmıştır. Tanilli'nin ifadesiyle O, "akla ve mantığa ya da insanlığın genel deneyimine zıt görünen her türlü tanıklık karşısında kuşku duymayı kendisine kural edinmiştir"⁷² Bu metod aracılığıyla döneminde çoğunluğu mitos ve hayale dönüşen din anlayışına kuşku ile yaklaşım nüktele yazılarla eleştirmiştir. Tanilli'nin ifadesiyle onun "asıl amacı, insanları, ilahiyatın mitoslarından ve ruhban iktidarından kurtarmaktır."⁷³ Voltaire'in asıl amacı, insanları, bilim ve akıl ile ulaşılacak doğrunun önüne engel olan her şeyden kurtarmak olmuştur denilebilir.

Voltaire'in, Descartes'ın (1569-1650) daha önce kullandığı metodik şüpheyi kullanması, doğru bilginin önünde engel olarak gördüğü Hıristiyanlık anlayışının

⁷¹ Maurois, **Voltaire**, s. 115.

⁷² Tanilli, **Voltaire ve Aydınlanma**, s.107.

⁷³ Tanilli, **Voltaire ve Aydınlanma**, s. 114.

tutarsızlıklarını ortaya koymak ve Tanrı'ya dair düşüncelerine yeni bir anlayış getirerek bilim ve aklın ilerlemesine yardımcı olmaktadır.

Voltaire'in felsefi anlayışında, daha önce ifade ettiğimiz gibi, determinist bir yönün var olduğunu görürüz. Onun determinizmi tercih etmesinin sebebi, Tanrı ve din ilgili düşüncelerinin temeline doğayı yerleştirme çabası olmuştur. Fakat bu çaba maddecilik boyutunda kalmamış, o, bu açıklamalarını Tanrı'ya ulaşmak için bir araç olarak da kullanmıştır. Diğer bir ifadeyle o, bu bakış açısıyla, Tanrı'nın varlığının delilini kozmolojik sebeplerle açıklamak istemiştir. Yani “nedensiz sonuç olmaz”⁷⁴ önermesiyle düşüncelerinin temelini oluşturan Voltaire, daha sonra bu nedenin Tanrı olduğunu ifade etmiştir.

Voltaire'in düşüncelerinde, bağnazlıklara ve boş inançlara karşı eleştiriler mevcuttur. Bunun sebebi, toplumun tutum ve davranışlarının yönlendirilmesinde rol oynayan dini anlayışın görevini yerine getirememesi veya getirmemesidir. Ona göre bir toplumda var olan dini anlayış eğer yanlışları doğru gibi inananlara verirse toplum ve insanlar bunu hiç sorgulamadan kabul ederse toplumsal açıdan problemler doğar. Kendi döneminde dini otoritenin birçok alanda söz sahibi olması ve haklı/haksız ayrımında gerekli hassasiyeti gösterememesi, Voltaire'in bağnazlık ve boş inançlara eleştiriler getirmesinde etkili olmuştur. Çünkü Voltaire toplumda var olan bağnazlıkların ve boş inançların ortadan kaldırılması halinde toplumsal huzur ve refahın sağlanacağını savunmuştur.

Ona göre, toplumda var olan bağnazlıkların ve boş inançların kaynağı, Kilise ve din adamlarıdır. Çünkü Voltaire'e göre Kilise, insanların Tanrı'ya ulaşması ve Tanrı'ya karşı sorumluluklarını yerine getirmesi konusunda mitoslara ve yalan hikâyelere başvurmuştur. Bu da insanları özünden uzaklaştırmıştır.⁷⁵ Bu sebeple, “Voltaire'in hedefi, özgür düşüncüyü engelleyen Hristiyanlık'a ait yanlış inançları ve bağnazlığı yıkmak yoluyla medeni gelişmeyi esaret zincirinden kurtarmak”⁷⁶ olmuştur.

⁷⁴ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. I., s. 495.

⁷⁵ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. II., s. 13 ve C. I., s. 495, C. I., s. 507.

⁷⁶ Beşir Fuad, **Voltaire**, 1. Basım, Çizgi Kitabevi, Konya, 2003, s. 23.

O halde, Voltaire ortaya koyduğu eleştirilerle nasıl bir din anlayışı ortaya koymuştur? Ona göre din nedir, nasıl olmalıdır? Dininin kaynağı nedir? XVII. ve VIII. yüzyıllarda bazı aydın kesimlerce benimsenen deizm akımının Voltaire üzerinde etkisi olmuş mudur?

1.Voltaire'in Din Anlayışı

Voltaire'i metodik şüpheci bakışa yönlendiren diğer bir sebep ise, içinde bulunduğu yüzyılın onun üzerindeki etkisidir. Öyle ki Voltaire, tüm disiplinlerin aklın mahkemesi önünde tekrar yargılandığı bir dönem olan Aydınlanma'da yaşamıştır. Dolayısıyla dönemin diğer düşünürleri gibi Voltaire de dogmatik bilgileri eleştirel bakış açısıyla tekrar sorgulamıştır.

Voltaire'in metodik şüpheyi kullanmasına neden olan diğer bir sebep ise, tarihten metafizik unsurları ayıklamak isteğidir.⁷⁷ Ona göre, toplumda var olan metafizik unsurların eleştirilmesi ve bu unsurlar hakkında yorumlarda bulunulması bazı otoritelerin tepkisini çekecektir. Ayrıca birçok toplumda kutsal olanın eleştirilmesi iyi karşılanmamıştır. Tarihte kutsal olana karşı getirilen eleştiriler ve kutsal olanın kabul ettiği şeylerin zıddını savunmak olumsuz durumlar doğurmuştur.⁷⁸ Tarihe dair incelemelerde bulunmuş olacak ki Voltaire, tarihten metafizik unsurları ayıklayarak olası tehlikelerin tekrar yaşanmamasını istemiştir. Ayrıca o her şeyi metafizikten arındırarak Kilise'nin eleştirilmesine imkân sağlamıştır. Böylece var olan dinin her şeyi metafizik ifadelerle açıklama gayretinin yerine; daha tutarlı ve gerçekçi yöntemlere sahip olan bilime başvurmak gerektiğini savunmuştur. Ancak bu tutum ve tavır onu hiçbir zaman Tanrı'nın varlığını reddetmeye götürmemiş, aksine doğada var olan düzenin bir Tanrı'yı zorunlu kıldığını savunmuştur.

Yukarıda zikrettiğimiz sebeplerden dolayı Voltaire metodik şüpheci bakışla eleştirel bir tutum sergilemiştir. O, bu tutumu sayesinde toplumda var olan sistemle-

⁷⁷ Maurois, **Voltaire**, s. 123.

⁷⁸ Tarihte kutsal olana karşı eleştirilerde bulunan düşünürlerin karşılaştığı suçlamalar onların zararına durumlar doğurmuştur. Sokrates (M.Ö. 470 – M. Ö. 399) ve Bruno (1548 – 1600) gibi düşünürlerin yaşadıkları bu duruma örnek verilebilir. Her iki düşünür de fikirleri sebebiyle dini otoriteler tarafından cezalandırılmıştır.

rin incelemesini yapmış ve bu sistemlerin eksikliklerini açıklamıştır. Daha sonra ise bu eksikliklere vurgu yaparak kendi ideal dini anlayışını ortaya koymuştur.

Voltaire'in din anlayışına değinmeden önce bilinmesi gereken diğer bir husus, onun dini anlayışlara karşı eleştiriler getirirken kullandığı “kurumsallaşmış din” kavramının ele alınması gerekir. Ona göre bir din, doğal halindeyken inanlarının dinin özünü kavradığı ve hayatına uyguladığı bir yapıdır. Ancak dini otoritenin oluşması ve din adamları sınıfının oluşması halinde bu din doğallığını yitirip kurumsal bir yapıya kavuşacaktır. İşte doğal halinde sapmış ve din adamlarının isteklerine göre şekillenmiş yapı kurumsallaşmış bir dini yapıdır. Ayrıca bu dini yapıda din adamları çok etkindir ve dini gereklerin neliği, nasıl yerine getirilmesi konusu bu din adamları tarafından belirlenmiştir. Dolayısıyla dini anlayışta ulûhiyet kaybolmuştur. Bu sebeple bu şekle dönüşen her yapı Voltaire tarafından eleştirilmiştir.⁷⁹

Voltaire'in din anlayışını incelerken yaşadığı dönemi göz önünde bulundurmazsak, onun din karşıtı bir düşünceye sahip olduğunu iddia edebiliriz. Çünkü o dine karşı, özellikle Hıristiyanlığa karşı, eleştirileriyle din karşıtı bir düşünür gibi fikirlerini ortaya koymuştur. Ancak derinlemesine bir incelemede bulunursak ve yaşadığı dönem olan XVIII. yüzyılın toplumsal yapısını ele alırsak, Voltaire'in, aslında din karşıtı bir düşünceden ziyade bağnazlık ve dogmatik saplantılara karşıt bir düşünür olduğunu görürüz. Onun eleştirilerinden hareketle ulaştığı dini anlayış, Tanrı'nın varlığının kozmolojik delillerle ifade edilmesidir.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Voltaire'in eleştirilerindeki hedef ne dinlerdir ne de kilisedir. Onun asıl hedefi boş inançlar, hurafeler ve kurumsallaşmış dinlerdir.⁸⁰ Zira eserlerinde sıkça karşılaştığımız “alçağı ezin” gibi sloganlarda yer alan alçak, boş inanç ve hurafelerdir.⁸¹ Voltaire boş inanç ve hurafelere karşı, bu sert tutumda bulunurken toplumun huzurunu ve refahını göz önünde bulundurmıştır. Çünkü Votaire ve XVIII. yy. Fransız Aydınlanma düşünürlerinin çoğunda, toplumun birliği ve huzuru önemlidir. Toplumda birlik ve huzurun oluşması ve devam ettiril-

⁷⁹ Voltaire'in düşüncesinde kurumsallaşmış dine dair açıklamalar için bkz. Server Tanilli, **Voltaire ve Aydınlanma**, 6. baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 170 - 174.

⁸⁰ Maurois, **Voltaire**, s. 73.

⁸¹ Tanilli, **Voltaire ve Aydınlanma**, s. 172.

mesi için gerek kişiler gerekse kurumlar topluma faydalı olma gayretinde olmak zordur. Eğer bir kurum veya kişi topluma faydalı olma gerekliliğini yerine getirmiyorsa zararlı bir şekilde bürünecektir. Voltaire'in Hıristiyanlık dinine karşı yaptığı eleştirilerinde bu bakış açısı etkili olmuştur. Bu sebeple o, "alçağı ezin" sloganını dile getirirken topluma zarar veren her kurum ve kişiyi ele almıştır.

Daha sonra Voltaire bu eleştirilerinden hareketle, dinin toplum üzerindeki otoritesini kırma çabasına girişmiştir. Fizik ötesi açıklamalarda bulunan dini anlayışı, fizikî dünya ile açıklamaya girişen Voltaire, bu çabasıyla akla uygun olan ve temellerini doğadan alan bir dini anlayışın açıklamasında bulunmuştur. Özellikle eserlerinde, daha önce ifade ettiğimiz gibi, maddi dünyada var olan uyum ve düzenin mükemmelliğine yer vermiştir. Daha sonra gök cisimlerinin hareketleri, Dünya ve Güneş'in konumunu ele alarak bu kusursuz düzenin bir Yaratıcısı olacağından söz etmiştir. Daha sonra ise çalışmamızda doğal din olarak ele alacağımız dini anlayışı açıklamıştır.

O halde, Voltaire boş inanç ve hurafeler olarak ele aldığı inançlara getirdiği eleştirileri bir sıçrama noktası olarak kullanmıştır. Yukarıda ifade ettiğimiz adımlarla, o önce var olan ve kendince yanlışları öğütleyen, topluma zararlı dini anlayışları eleştirmiştir. Daha sonra bu eleştirdiği dini anlayışların metafizik açıklamalarda bulunduğunu söyleyerek doğal din anlayışını kozmolojik delillerle güçlendirmiş ve bu dini anlayışı akıl ve bilime uygun din olarak kabul etmiştir. Dolayısıyla onun eleştirileri, doğal din anlayışına ulaşmasında bir sıçrama noktası olmuştur denilebilir.

Voltaire'in din anlayışı, Tanrı'nın varlığının delilini doğadan alan ve bu anlayış üzerine temellendirilen bir anlayıştır. Onun kozmolojik delil üzerine getirdiği bu yorumlarda deizmin etkileri vardır. Deizmin onun düşüncesine yerleşmesinde John Locke (1632-1704) ve Newton'un (1643-1727) etkisi büyük olmuştur. Voltaire, özellikle bu iki düşünürün ortaya koyduğu eserleri, Fransızcaya çevirip Fransızların İngiliz düşüncesiyle tanışmasında rol oynarken, kendisi bu determinizmden etkilenmiştir. Bu sebeple onun dine dair görüşünün temelinde rasyonel determinist bakış açısının etkilerinin olması gayet olasıdır. Ancak önemli olan, Voltaire'in bu rasyonel determinist düşünüşten yola çıkarak Tanrı'nın varlığına nasıl ulaştığı olmuştur. Diğer

bölümde Voltaire'in doğadan yola çıkarak nasıl Tanrı'ya ulaştığını ve bu Tanrı'nın var olduğu dini anlayışın neliği, amacı ve konusu ele alınabilir.

1.1. Din, Dinin Neliği, Amacı ve Konusu

Eleştiri kabiliyeti çok kuvvetli olan ve bu eleştirilerini mizah ve ironiyle dile getiren bir düşünür olan Voltaire, dine dair görüşlerini dinin neliği, amacı, konusu gibi problemlere eğilerek oluşturur. Ayrıca Voltaire, var olan dini anlayışları ele alarak bunlara getirdiği eleştirilerden hareketle, kendine göre, ideal din anlayışını ortaya koymuştur. Biz bu çalışmamızda, onun dinin neliği, amacı ve konusuna dair getirdiği eleştirileri ele alarak bu eleştirilerden nasıl bir dini anlayış ortaya koyduğunu inceleyeceğiz.

İyi bir tarih okuyucusu ve yorumlayıcısı olan Voltaire, yaptığı okumalardan ve gözlemlerden yola çıkarak “dinin genel olarak arzulandığı düşüncesiyle”⁸² dine dair düşüncelerini açıklamaya başlamıştır. Öyle ki, XV. ve XVI. yüzyılda coğrafi keşiflerle Avrupa'da, diğer kıtalar ve ülkelere dair hikâyeler ve çalışmalar, büyük ilgi uyandırmıştır. Avrupa için yeni keşfedilmiş bu coğrafyaların milletleri ve bu milletlerin kültürleri Voltaire'in düşüncelerine etki etmiştir. Özellikle bu milletlerin farklı da olsa bir dini anlayışı benimsemesi hâli, Voltaire'in dinin genel olarak arzulandığını ifade ettiği teze ulaşmasına neden olmuştur. Bu Voltaire'de dinin nasıl oluştuğuna dair iki farklı bakış açısından biridir.

Newton'un doğaya dair görüşlerinin etkisinde kalan Voltaire, dinin oluşumunu temellendirirken doğadan hareketle işe başlamıştır. Öncelikle sorgulamaya nesnelere yansımaları sebep olan ve böylece bizim onları görmemizi sağlayan Güneş'le başlamıştır. Voltaire, “Güneş niçin yörüngesi etrafında döner? Neden bir yönde döner de diğer yönde dönmez?”⁸³ sorularını sorarak dinin temel objesi olan Tanrı'nın varlığının bilgisine dair düşüncelerinin temelini oluşturmuştur.

⁸² Tanilli, **Voltaire ve Aydınlanma**, s. 186.; Remzi Demir, **Türk Aydınlanması ve Voltaire: Geleneksel Düşünceden Kopuş**, s. 113.

⁸³ Voltaire, **Candide**, Çev. Hüsen Portakal, 2. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 23.

Voltaire'e göre, Güneş'in hareketleri ve bunun Dünya ile olan münasebetinin temelinde yatan sebep zorunluluktur. Yani Güneş ve Dünya'nın hareketleri bir zorunluluğun sonucudur. Bu zorunluluk hâli, o varlığın var olmasının neticesi olarak yapmak durumunda olduğu sebeptir. Nasıl bir geminin var olmasının sebebi yüzmek, bir taşıtın var olmasının sebebi var olan şeyleri taşımak ise Güneş'in de hareketi ve Dünya ile olan münasebeti onun var olmasının zorunlu sebebidir. Ona göre bu zorunluluk altında var olan ise ilk ilkelerdir. O bu konuyu, "çünkü bu zorunluluğun düğümü ilk ilkelerde gizli"⁸⁴ diyerek açıklar.

Onun için doğada iyi dengelenmiş bir düzen vardır. Ancak doğada var olan bu düzen ve dengenin bilgisine her insan ulaşabilir mi? Bu düşünce Voltaire'in sorgulamasını devam ettirdiği sorudur. Bu soruya Voltaire, "Tanrı insana, zamanla gelişen bir akıl verdi"⁸⁵, " bu akıl yoluyla insanlar dikkatli, ihtirassız, ön yargısız olmak şartıyla, bir Tanrı olduğunu ve adil olmak gerektiğini öğrendiler"⁸⁶ demiştir. Voltaire'e göre, eğer bir insan dikkatli, ihtirassız ve ön yargısızsa doğada var olan düzenin bilgisine sahip olabilir. Doğada var olan düzenin bilgisine ulaşan kişi ise bu bilgiden hareketle Tanrı'nın varlığının bilgisine ulaşabilir. Ayrıca Voltaire'in yapmış olduğu bu açıklama, yukarıda ifade ettiğimiz, farklı toplumların, farklı milletlerin adalet ve Tanrı'ya dair görüşlerini temellendirmemizde bize yardımcı olmuştur. Çünkü aklın kullanılması yalnız bir topluma veya bir ırka ait bir şey olamaz. Aklın kullanılması durumu, her toplumda ve her bireyde olabilir. Bu insanların içinde olanak halinde olan bir şeydir. Bu durumun olanak halinden aktif hale geçmesi ise her insan tarafından kesinlikle gerçekleştirilecek bir şey olamayabilir. Bu insanlara Tanrı tarafından verilen bir niteliktir. Ancak bunu aktif hale getiremeyen insanlar da olacaktır.⁸⁷

Voltaire'e göre, insanın dünyaya gelmesi ve etrafında var olanları algılar hale gelmesi, onun Tanrı'yı tanıması için yeterli bir sebeptir. O, "gözümüzü dünyaya açtığımız anda Allah'ın varlığını tanımak kadar tabii bir şey olamaz. Ortada görünen eser onu yapanı hatırlatıyor. Bütün yıldızların Güneşin etrafında dans eder gibi dönü-

⁸⁴ Voltaire, **Candide**, s. 23.

⁸⁵ Voltaire, **Candide**, s. 77.

⁸⁶ Voltaire, **Candide**, s. 77.

⁸⁷ Voltaire daha sonra bu önermesinden hareket ederek dinin ve ahlakın kaynağına dair soruları temellendirecektir.

şü çok büyük bir ustalıklarla ayarlanmış”⁸⁸ diyerek bir insanın, Tanrı’nın varlığına doğadan ve doğada var olan düzenden hareketle nasıl ulaşabileceğini göstermiştir. Dolayısıyla Tanrı’nın varlığına ulaşmak için insanın duyularını kullanması ve duyuları sonucunda ulaştığı verileri akıllı ile açıklaması yeterlidir.

Voltaire, din kavramıyla tapınma kavramı arasında var olan ilişkiyi ele alarak sorgulamasına devam etmiştir. Tapınma kavramı, tapmak kökünde türemiş bir kelimedir ve sözlük anlamı olarak “İlah olarak tanınan varlığa karşı inancını ve bağlılığını belirli kurallar çerçevesinde göstermek; tutku ile sevmek, bağlanmak”⁸⁹ olarak karşımıza çıkar. Bu tanımlamadan yola çıkarak tapınmanın din içindeki yeri ele alınabilir. Voltaire, dinin ilk var oluşunu izah ederken tapınma kavramını değinmiştir. O, “ilk olarak tapınma nasıl ortaya çıkmıştır?”, “Tapınma ile birlikte din doğmuş olabilir mi?” gibi sorulara yanıt aramış ve dinin kaynağını ve doğuşunu bu sorulardan yardım alarak açıklamıştır.

Voltaire, din ve tapınma ilişkisinden hareketle, ilkel dinler olarak da kabul edilen, ilahi olmayan dinlerin nasıl meydana geldiğini ele alır. Daha sonra ise bu ilkel dinlerin amacı ve konusuna değinir. Ona göre, “insan ancak korktuğu şeye tapar, korktuğu şeye sığınır ve onu yatıştırmak ister; bütün çocuklar gökyüzünü ilgi duymadan görürler; ama gök gürlendi mi, titremeye başlar, kaçıp saklanırlar. İlk insanlar da kuşkusuz böyle davranmışlardır. Ancak bir çeşit filozoflar çıkmış, gökcisimlerinin hareketlerini fark etmiş, tapındırmış olabilir.”⁹⁰ Voltaire bu söylemlerine açıklık getirmemiştir. Özellikle bir çeşit filozoflar çıkmış söylemine netlik kazandırmamıştır. Yani burada Voltaire’in kimden söz ettiği, hangi filozofları hedef aldığı net değildir. Voltaire’in bu söyleminden hareketle ona göre dinin nasıl ortaya çıktığı sorusuna cevap bulunabilir.

Öncelikle Voltaire’e göre, insanın korktuğu şey ile tapındığı şey arasında bir ilişki vardır. O, insanın korktuğu şeye sığınacağı ve böylece korkulan şeyin yatıştırılacağını savunmuştur. Ayrıca ona göre, filozoflar olarak isimlendirilen kişilerce, in-

⁸⁸ Maurois, **Voltaire**, s. 73-74.

⁸⁹ http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c6c48fd779ba9.69430410; 19/02/2019, 21:38.

⁹⁰ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C.I., s. 306.

sanlar gökcisimleri gibi kutsal olan varlıklara tapındırıldığını açıklamıştır. Fakat Voltaire'in eserlerini incelediğimizde, bu filozofların kimler olduğu veya ilk dinin nerede ortaya çıktığı konusunda bir açıklama bulamıyoruz.

Ancak bu söyleme birkaç eleştiri getirilebilir. Öncelikle yetişkin bir insan ve bir çocuğun zihinsel ve bilişsel gelişimleri dikkate alındığında bu iki durumun birbirine genellenmesinin mümkün olup olmadığı sorunudur. Yani bir çocuğun korku davranışının insana yansıtılması ne kadar doğrudur? Burada Voltaire büyük olasılıkla, ilk insanlar ve çocuğun bilişsel gelişim sürecini aynı seviyede kabul etmiştir. Yukarıda ele aldığımız “zamanla gelişen bir akıl”⁹¹ ifadesini, düşüncesine uygulamıştır. Dolayısıyla çocuk ve ilkel insan bu bağlamda aynı kefedele alınmıştır.

Sorulması gereken diğer bir soru ise, korku ve tapınmanın nasıl bir ilişki içinde olduğudur. Gerçekten de insan korktuğu şeye mi tapmak ister? Yoksa sevilene karşı duyulan tapınma ve sevilenin mutlu edilmesi yönünde harcanan çaba mı daha yükücedir? İlk bakışta insanın korktuğu şeye karşı daha saygılı olduğu söylenebilir. Ancak sağlıklı ve yürekten bir tapınma için korku yerine sevgi olmalıdır. Voltaire, “bir çeşit filozoflar çıkmış, gökcisimlerinin hareketlerini fark etmiş, herkesi ona hayran etmiş, tapındırmıştır”⁹² diyerek hayranlık duyma ve tapınma arasındaki güçlü bağa değinmiştir.

O halde, Voltaire için din, tapınma kavramıyla kesin bir ilişki içindedir. Ona göre tapınma ise ilkel anlamda korku ile başlamış, daha sonra hayranlık duyma ile güçlü bir bağ kurmuştur. Öyleyse diyebiliriz ki, Voltaire dinin oluşmasında temele tapınmayı ve hayranlık duymayı yerleştirir. Diğer bir ifadeyle, arzulanan bir şey olduğunu söylediği dinin, hayranlık duyma ile başladığını, daha sonra ise doğaya duyulan hayranlık ile form değiştirip sistemleşmiş ve kurumsallaşmış bir yapıya döndüğünü iddia etmiştir.

Voltaire, Tanrı'nın varlığını inkâr etmeyip “ancak kara cahil bir fizikçi ya da egosu şişkin bir sofist, her soluk alıp verdiğiğinde, kalbinin atışını her hissettiğinde

⁹¹ Voltaire, **Candide**, s. 77.

⁹² Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C.I., s. 306.

ilahi bir gücün varlığını yok sayar”⁹³ diyerek Tanrı’nın varlığını kabul ettiğini söylemiştir. Dolayısıyla böyle bir düşünceye sahip kimsenin, Tanrı’nın varlığını reddettiğine dair bir düşüncesi olduğunu söyleyemeyiz. Ancak onun din ile ilgili bir problemi olduğunu ise görmezden gelemeyiz.

Peki, Voltaire’in din ile ilgili problemi temelde nedir? Neden Tanrı’nın varlığını kabul eden güçlü bir yön sergilemesine rağmen dine ağır eleştiriler getirmektedir?

Yukarıda soruları ayrı ayrı ele alırsak Voltaire’i, iki farklı kişiliğe sahip ve düşüncelerinde bir bütünlük bulunmayan düşünür olarak görürüz. Ancak bir bütünlük olarak ele alırsak gerçek Voltaire’i ve onun bütünlüğü nasıl sağladığını görebiliriz.

Öncelikle Voltaire, Tanrı fikrinin her insanda var olacağını ve Tanrı’nın varlığının inkâr edilemeyeceğini kabul eder. Hatta onun her insan tarafından arzulanan bir şey olduğunu da söylemiştir. Öyle ki, kendi düşüncesinin de oluşumunda etkisi olan J. Locke gibi bilginin kaynağını deney olarak gören ve doğuştan hiçbir bilginin olmayacağını savunan düşünürlere de eleştiri getirmiştir. O, “sahi nasıl oluyor da doğuştan edinilmiş düşüncelerimiz olmamasından Tanrı olmadığı sonucu çıkıyor? Bu sonuç anlamsız değil midir?”⁹⁴ demiştir. Yani ona göre, fizik alana ait, doğanın bilgisinin sonradan deneyimlerle öğrenildiğini savunmak, Tanrı’nın olmayacağını söylemek olamaz. O, Tanrı’nın varlığının, bilgilerin sonradan öğrenilmesi ile ilişkili olmayacağını söylemiştir.

Ayrıca Voltaire, metafizik ve fizik alanın birbirinden farklı değerlendirilmesi konusunu ele almıştır. Özellikle onun *Micromégas* ve *Cahil Filozof* adlı eserlerinde bu konu işlenmiştir. Voltaire, *Cahil Filozof* adlı eserinde “ Felsefi tartışmalarımıza *Kitab-ı Mukaddes*’i hiç karıştırmayalım; bunlar çok ayrı şeyler ve aralarında hiçbir alaka yok”⁹⁵ ifadesinde bulunmuştur. Bu ifadeyi destekleyen diğer bir eseri ise *Micromégas*’dır. Şöyle ki, bu eserde de gezintisine devam eden bir dev dünyaya gelmiştir ve insanların davranışlarını, öğretilerini incelemiştir. Daha sonra ise insanlara me-

⁹³ Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 49.

⁹⁴ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C.I., s. 489.

⁹⁵ Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 19.

tafizikle ilgili bir kitap yazmıştır. Fakat dev gittikten sonra açılıp bakılınca metafizikle alakalı kısmın boş olduğu görülmüştür.⁹⁶ Buradan hareketle bazı araştırmacılar Voltaire'in, felsefi sistemlerden ve metafizikten sakınmak gerektiği düşüncesini vurguladığını ifade etmişlerdir.⁹⁷

Ona göre din ve Tanrı ile alakalı problemlerin temeli, bunların iyi temellere oturtulmamasıdır. Voltaire'e göre "insanların Tanrı ile ilgili sağlam düşünceleri olmadığı zaman, bunların yerini yanlış düşünceler doldurur."⁹⁸ İşte ona göre toplumda dine dair yaşanan problemlerin sebebi budur. Voltaire'in eleştirilerinde ele aldığı dini anlayışlar bu tip dinlerdir. Eğer bir dini yapı temelinde yalan hikâyeler ve masallar barındırırsa bu dini anlayış toplum için zararlı şeyler üretmeye başlar. Bunun sonucunda ise toplum zarar görür. Bu sebeple din ve Tanrı'ya dair düşünceler doğru üzerine oturtulmalı ve dinlerin amacı inanları aldatmak olmamalıdır.

Voltaire'in düşüncesinde din önemli bir yere sahiptir. Ona göre din, toplumun ahlaksal anlamda iyileşmenin yardımcısıdır. Ayrıca o, " bir toplumun var olduğu her yerde din gereklidir; yasalar tespit edilen suçlara yoğunlaşır, din ise görülmeyen suçlara"⁹⁹ odaklanmıştır diyerek dinin gerekliliğine ve suçlarla olan ilişkisine değinmiştir.

Acaba din, Voltaire'in ifade ettiği görünmeyen suçlara nasıl odaklanır? Voltaire bu durumu vicdan kavramıyla açıklamıştır. Aydınlanma dönemi düşünürlerinden Rousseau'da da göreceğimiz vicdan kavramı, insanın doğuştan sahip olduğu bir yetidir ve bizim iyiyi kötüden ayırmamızı sağlayan bir mekanizmadır. Voltaire dinlerin vicdan mekanizması sayesinde görünmeyen suçlara odaklanacağını ifade etmiştir. O, insanın yalnız ve sessiz kaldığı bir ortamda duyduğu bu vicdanın sesi ile işlemiş olduğu ama kanunlardan sakladığı suçların ortaya çıkacağı kanısındadır. Böylece din, amaçlarından olan topluma hizmet etme ve görülmeyen suçları ortaya çıkarma görevini yerine getirecektir.

⁹⁶ Bu hikaye ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Voltaire, **Micromégas**, Çev. Berna Günen, 1. Baskı, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2017.

⁹⁷ Bu konuyla ilgili bkz. Remzi Demir, **Türk Aydınlanması ve Voltaire: Geleneksel Düşünceden Kopuş**, 1. Basım, Doruk Yayınları, Ankara, 1999, s.113.

⁹⁸ Voltaire, **Hoşgörü Üzerine İnceleme**, s. 114.

⁹⁹ Voltaire, **Hoşgörü Üzerine İnceleme**, s. 114.

Voltaire'de dinin nasıl oluştuğuna dair diğer görüş, kendi benimsediği dini anlayış olan deizmin etkisiyle ortaya koyduğu ve ona göre idealde olması gereken dini anlayıştır.

Voltaire döneminde var olan dini anlayışların nasıl oluştuğunu ele almış ve buradan hareketle, daha sonra ele alacağımız, doğal din anlayışını temellendirmiştir. Özellikle yaşadığı coğrafyada var olan Hıristiyanlık dininin, kendine göre, yanlış tutum ve davranışlarının topluma zarar verdiği konusu üzerinde durarak bu dinlerin nasıl oluştuğuna dair yorumlar getirmiştir. Hıristiyanlığa dair düşüncelerini ele alırken diğer dini anlayışlara da değinerek yapmış olduğu eleştirilerin sadece bir dine ait olmadığını, bütün diğer dinleri de kapsadığını anlatmak istemiştir.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, ona göre din yanlışlardan ve hatalardan arındırılmalı ve topluma zarar veren yapıdan uzaklaştırılmalıdır. Fakat Hıristiyanlık ve diğer ilahi dinlerin, din adına savaşlarda bulunması gibi konular Voltaire tarafından eleştirilmiştir. Ayrıca ona göre, Hıristiyanlık hoşgörü konusunda bazı problemleri barındırmaktadır. Bu sebeple de toplumda huzur ve refahın sağlanmasına yardımcı olamamıştır. Bu gibi eleştirilerden yola çıkarak Voltaire dini nasıl oluştuğunu ironik bir dille açıklamıştır. O, “hayal gücü kuvvetli bir insan, hayal gücü zayıf birkaç kişiyi arkasına takıyor. Sürü gittikçe artıyor: taassup başlıyor, düzenbazlık da işi tamamlıyor. Kudretli bir insan geliyor: sırtında semer, ağzında yem bir sürü insan bulunuyor; üstlerine binip istediği yere götürüyor”¹⁰⁰ demiştir. Yani onun bu söyleminden hareketle, ona göre dinin oluşumu insan ile başlamıştır denilebilir. Diğer bir ifade ile Voltaire'in bu söylemi, Sofistlerin daha önce açıkladıkları, din zeki insanların uydurdukları bir düşüncedir ifadesiyle benzerlik gösterir.

Voltaire, yaşadığı dönemdeki din anlayışının sorgulamaktan uzak ve düzenbazlıklarla insanları avutan bir din anlayışı olduğunu söylemiştir. Ona göre bu dini anlayış, tamamen yalan ve yanlış bilginin sebep olduğu bir boş inanç halidir.

Voltaire bu vb. düşüncelerden hareketle, kendine göre, ideal dinin nasıl olması gerektiği sorusuna yönelmiştir. Ona göre, “sık sık ortaya çıkan ve pek çok Kilise

¹⁰⁰ Voltaire, **Feylosofça Konuşmalar ve Fıkralar**, Çev. Fehmi Baldaş, C. I., Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1962, s. 302.

Babası tarafından kınanmış olan bu ihtiyatsız dinsel coşku, muhtemelen bütün zulümlerin kaynağı olmuştur.”¹⁰¹ Voltaire’in burada ele aldığı dinsel coşku kavramı, dini otorite ve din adamları tarafından halkın savaş gibi konularda birleştirilmesi; böylece bir araya gelen toplulukların hoşgörüyü unutarak karşısında düşman olarak gösterilen topluluk hakkında kendi fikrini ortaya koymadan eylemde bulunmasıdır. Ona göre, dinsel coşkuyu arkasına alan Kilise, din adı altında birçok yanlış yapmıştır. Böyle bir dini anlayış insanlık adına hatalar yapmıştır. Voltaire’in bu düşünceleri, ona göre ideal din anlayışının nasıl olacağını temelinin oluşturmuştur.

Öncelikle o, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, diğer milletleri incelemiştir. Savaş ve barış anında insanların tutum ve davranışlarını incelemiştir. Buradan hareketle, “haklarında çok az şey bildiğimiz geçmişteki toplumların hepsi, kendi dinsel farklılıklarını, onları bir arada tutan -yani insan türünün birliğini sağlayan- bir zincirin halkaları olarak görmüşler. (...) savaşın ortasında bile, din, insanları bir araya getirir ve kimi zaman onlara insanlık dışı ve korkunç eylemler esinlese de kimi zaman da öfkelerini yatıştırır”¹⁰² yargısına ulaşmıştır. Yani, bir dini anlayışın kötülükler sebepli olduğunu ifade edebileceğimiz gibi iyiliklere de sebep olduğunu söyleyebiliriz.

Voltaire, dünyanın farklı yerlerinde yaşayan farklı milletler için namus gibi ahlaki değerlerin benzer anlamlar taşıdığını söylemiştir. Ona göre, “bütün dünya için bir namus telakkisi olduğuna göre bir tane de din vardır.”¹⁰³ Böylece Voltaire burada insanın doğal yapısında var olan doğal bir dini kastederek deizmi açıklamış olur. Onun anlayışındaki “tek din, Tanrı’ya inanmak ve namuslu yaşamaktır.”¹⁰⁴ Onu bu düşünceye sevk eden doğanın kendisi olmuştur. Maurios’a göre, “Voltaire, Kâinatı tasavvur eden, yaratan ve bir düzene koyan ilahi bir kuvvetin varlığına inanmaktadır. Bunun en büyük kanıtı, dünyadaki şaşmaz düzendir.”¹⁰⁵

Voltaire göre insanların yanlış ve yalandan uzak bir dine ulaşmasının sonucunda batıl inançlar zararsız hale gelecek veya ortadan kalkacaktır.¹⁰⁶ Bu zarar verme

¹⁰¹ Voltaire, **Hoşgörü Üzerine İnceleme**, s.46.

¹⁰² Voltaire, **Hoşgörü Üzerine İnceleme**, s.37.

¹⁰³ Voltaire, **Feylosofça Konuşmalar ve Fıkralar**, s. 197.

¹⁰⁴ Maurois, **Voltaire**, s. 74.

¹⁰⁵ Maurois, **Voltaire**, s.115.

¹⁰⁶ Voltaire, **Hoşgörü Üzerine İnceleme**, s. 114.

hali, dinin amacını gerçekleştiremeyecek olmasıdır. Çünkü ona göre dinin amacı, “bizi bu dünyada ve öteki dünyada mutlu etmek”¹⁰⁷ olmalıdır. Voltaire’in düşüncelerinin ölümden sonraki hayata dair açıklamaları görmek, onun ahiret inancına sahip olduğunu söylememize olanak verir. Dolayısıyla Voltaire’in dini anlayışında ahiret inancının var olduğunu söyleyebiliriz. Onun ifadesiyle, “öyleyse gelecek yaşamda mutlu olmak için ne yapmak gerekir? Adil olmak. Bu yaşamda mutlu olmak için, doğamızın yürekler acısı durumunun elverdiği kadarıyla ne yapmak gerekir? Bağışlayıcı olmak.”¹⁰⁸ O halde, Voltaire deist olmasına karşılık dini anlayışında ölümden sonraki hayata yer vermiştir. Bu durum onun ölüm sonrası hayatın varlığına inandığını göstermiştir. Ona göre, insanın yaşarken ve ölümden sonra mutlu olmasında din ve ahlak etkin rol oynamıştır. Onun ifade ettiği adil olmak, bağışlayıcı olmak gibi kavramlar insana mutlu olmasında yardımcı olacaktır.

Kısacası Voltaire, dinin neliği konusunda hem kendi döneminde mevcut dini anlayışı ele almış hem de kendine göre ideal dinin neliğini incelemiştir. Eğer Voltaire’de dinin neliğini soracak olursak bizi bu dünyada ve ahirette mutlu etme amacıyla olan, hiçbir kurumsallaşma ve yozlaşma görülmemiş, insanlara ahlakı öğütleyen yapıdır diyebiliriz. Eğer Voltaire’de dinin konusu nedir diye soracak olursak, insan ve onun davranışları olduğunu söyleyebiliriz. Ona göre dinin amacı ise, insanlara ahlakı öğretmek; insanları dünyada ve ahirette mutlu etmektir diyebiliriz..

Öyleyse Voltaire’e göre dinin kaynağı nedir? Din doğuştan var olan bir duygudur? Yoksa insanlar tarafından oluşturulmuş bir yapı mıdır? Bu sorulara cevap bulmaya çalışalım.

1.2. Dinin Kaynağı

Voltaire, dinin kaynağına dair açıklamalarında doğaya yönelmiştir. Öyle ki, “bir tek Tanrı’nın varlığına inanmaktan başka çıkar yol yok. Okunması lazım gelen gerçek İncil, tabiatın büyük kitabıdır.”¹⁰⁹ Görülüyor ki, Voltaire dine dair düşünceler-

¹⁰⁷ Voltaire, *Hoşgörü Üzerine İnceleme*, s. 117.

¹⁰⁸ Voltaire, *Hoşgörü Üzerine İnceleme*, s. 117.

¹⁰⁹ Maurois, *Voltaire*, s. 74.

rinin temeline doğayı yerleştirmiştir. Sonra da doğada var olanlardan hareketle dinin kaynağına ulaşmak istemiştir.

Voltaire eserlerinde dinin temel konusu olan Tanrı'ya geniş yer ayırmıştır. Onun Tanrı'ya dair düşüncelerinden hareketle dinin kaynağına dair açıklamalarda bulunabiliriz. Bu sebeple bu bölümde onun Tanrı fikrine de yer verdik.

Voltaire, ampirizmin etkisinde kalarak düşüncelerine şekil vermiştir. Ona göre, “dünyada deneyim olmadan hiçbir şey bilemediğimizi kabul etmemek için izandan yoksun olmak gerekir.”¹¹⁰ Yani J. Locke'un ortaya koyduğu ve ampirizmin temel sloganı olarak tarihte yer alan, zihnin boş levhaya benzetilmesi (tabula rasa) Voltaire'i de etkilemiştir. Daha sonra tüm sorgulama ve eleştirilerini bu merkezden hareketle yapmıştır. Dolayısıyla din ve ahlaka karşı tutumunda da deneyimin etkisi görülecektir.

Ancak Voltaire'in dine dair düşüncelerini bilgiden hareketle değil de, Tanrı'ya dair düşüncelerinden hareketle değerlendirecek olursak durum değişmektedir. Şöyle ki, her ne kadar deneyim olmadan bilginin olamayacağını ifade eden bir Voltaire ile karşılaşmış olsak da Tanrı'nın varlığı söz konusu olunca, bu düşüncesini arzu duygusuna bağladığını görüyoruz. Ona göre Tanrı fikri, her insanın içinde istediği bir duygudur.

Voltaire Tanrı fikrinin tarihte nasıl oluştuğuna dair yorumda bulunmuştur. Onun bu konu hakkında yorumlarını incelemek, Voltaire'de dinin kaynağına dair düşüncelerimizin netleşmesinde bize yardımcı olabilir. Voltaire Tanrı fikrinin nasıl oluştuğu şu şekilde açıklar:

Nereden gelmiştir peki bu düşünce? Duygudan ve en sıradan insanlarda yaşla gelen o doğal mantuktan! Doğanın şaşırtıcı etkileri, hasatlarla kıtlıklar, sakin günler ve fırtınalar, iyilikler ve afetler görülmüştür ve (doğüstü) bir buyurganın varlığı hissedilmiştir. (...) İlk hükümdarlar da, iktidarlarını perçinlemek için bu kavramı kullanmışlardır.¹¹¹

Voltaire'in bu söyleminden hareketle, Tanrı fikrinin oluşmasındaki nedenler arasında doğadaki tabii olaylar, hastalıklar ve iyilikler vardır. Hatta din ona göre,

¹¹⁰ Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 19-20.

¹¹¹ Tanilli, **Voltaire ve Aydınlanma**, s. 179-180.

devlet adamlarının iktidarlarını sağlamlaştırmayı amaçladıkları bir kavramdır. Özellikle onun iktidarı güçlendirme yönünde dinin kullanımına dair sözleri ile Sofistlerin insanları iyi yönetmenin yolu olarak kabul ettiği din tanımlaması örtüşmektedir.

Ancak bu görüşleri, Voltaire'in son dönemlerinde kaleme aldığı yazılarla uyuşmamaktadır. Çünkü o aslında Tanrı'nın varlığını izah ederken doğaya nasıl bakılması gerektiğini, doğadan hareketle gerçek Tanrı'ya nasıl ulaşacağımızı açıklamıştır.¹¹² Böyle bir düşünceye sahip olan düşünürün Tanrı ve din konusunda yukarıda ifade ettiği açıklamalar sadece bir eleştiri olmuştur.

Voltaire, “ maddenin sonsuzluğunu kabul edeyim ya da etmeyeyim, onun yüce üreticisinin sonsuzluğunu reddedemem. Şurası kesin ki, bugün varsa, demek hep vardı”¹¹³ demiştir. Demek ki, Tanrı, insanda doğuştan var olan bir varlıktır. Din ise, sonradan var olmuş ve bizim bu dünyada ve ahirette mutlu olmamızı sağlayan bir fenomendir. Din, insana amacına ulaşması için yardım ederken kendini de geliştirecektir. Öyle ki, Voltaire, “zamanla gelişen bir akla”¹¹⁴ sahip insanın dini anlamda da gelişeceğini ifade eder. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi “insanların yanlış ve yalandan uzak bir dine ulaşmasının sonucunda batıl inançlar faydasız ve zararlı hale gelecektir.”¹¹⁵ Demek ki, Voltaire'e göre, din gelişen değişen bir şeydir.

O halde, Voltaire'in düşünceleri ele alınırken onun Tanrı'yı ele alışı ile dini ele alışı ayrı olarak ele alınmalıdır. Eğer Tanrı'yı ele alırken, Tanrı fikrinin insanda doğuştan olduğunu söylediği açıklamayı dine dair düşüncesine genellersek hata yapmış oluruz. Çünkü Voltaire Tanrı ve dini farklı boyutlarda incelemiştir. Onun Tanrı'yı doğuştan kabul ettiği din anlayışını doğal din olarak ele alabiliriz. Ancak onun eleştirdiği kilise, Hıristiyanlık gibi dinleri sonradan konulmuş veya kurumsallaşmış din olarak ele alabiliriz. Böylece dinin kaynağı problemine daha doğru bir cevap bulabiliriz. Onun doğal din olarak ele aldığı dinin kaynağını insan olarak ele

¹¹² Burada “gerçek Tanrı” kavramını kullanmamızın sebebi, Voltaire'in yaşadığı dönemdeki Tanrı ve din anlayışına getirdiği eleştirilerle, Tanrı ve dinin öyle olmaması gerektiği hususundaki ayrımı ifade etmektir. Daha önce ele aldığımız ve Voltaire'in Tanrı ve din anlayışına, “ona göre ideal din” dememizin sebebi de budur.

¹¹³ Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 33-34.

¹¹⁴ Voltaire, **Candide**, s. 77.

¹¹⁵ Voltaire, **Hoşgörü Üzerine İnceleme**, s. 114.

alabiliriz. O halde, Voltaire'e göre dinin kaynağı insan ve insanın deneyimleri olacaktır.

1.3. Doğal Din ve Deizm

Voltaire'in din anlayışında doğal din ve deizm kavramlarına yer verdiği için çalışmamızda bu başlığa yer vermenin uygun olacağını düşündük. Ayrıca tarihte doğal din ve deizm diye iki kavramın bulunması ve bu kavramların temelde benzer noktalara temas etmesi bizimde bu şekilde bir başlık tercih etmemize neden oldu.

Tarihsel çerçevede doğal din ve deizm kavramlarını ele alırsak bu iki kavramın aslında benzer konulardan bahsettiğini söyleyebiliriz. Bu kavramlardan doğal din, akılda doğuştan yerleşik olan dini temsil etmektedir ve bu sebeple dine karşı eleştiri getirmek isteyen kişilerin yardım aldığı bir anlayış olmuştur. Bu dini anlayışta herhangi bir dini otoritenin etkisinde kalmamak; akıl ve bilimin önünde engel olacak dinin yerine ilkeleri akılda yerleşik olan dini anlayışı benimsemek önemlidir.

Deizm¹¹⁶ ise XVI. yüzyılda Hıristiyan dünyasında kendine yer bulmuş ve XVIII. yüzyılda bugünkü anladığımız anlamda bir tanımlamaya kavuşmuştur. Özellikle İngiliz bilim adamı Newton'un etkisiyle deizm Fransa'da yayılmıştır. Bu akımın rasyonalist anlamda yayılmasında rol oynayan Voltaire, bu akımın Fransa'daki en bilinen temsilcilerinden biri olmuştur.

Aydınlanma döneminde var olan fikirleri incelediğimiz zaman, en çok karşımıza çıkan kavram "doğal" kavramı olmaktadır. Öyle ki, bu dönemde düşünürlerin birçoğu daha önce var olan kavramların önüne "doğal" kavramını ekleyerek var olan bu kavramları tekrar ele almıştır. Örneğin doğal hukuk, doğal yasalar, doğal haklar, doğal din gibi birçok kavramın yeniden oluşturulduğunu görmekteyiz. Peki, bu kavramlarda yer alan "doğal" ne demektir? Doğal kavramı, temelde, "doğaüstü olana karşıt olan, bu dünyaya ait ve özgü olan"¹¹⁷ anlamında kullanılmıştır. Yani mistik

¹¹⁶ Deizm kavramıyla ilgili bilgi için bkz. Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayıncılık, Baskı 6, İstanbul, 2005, s.440-442.; Hüsamettin Erdem, "Deizm", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 9, TDV, İstanbul, 1994, s. 109-110.; Mehmet Aydın, **Din Felsefesi**, 12.Basım, İzmir İlahiyat Vakfı, İzmir, 2010, s. 178-183.

¹¹⁷ Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, s. 254.

olanların karşısında, gerçek olanın/realitede var olanın kullanıldığının ifadesi olmuştur. Dolayısıyla düşünürlerin doğal kavramını kullanmalarının sebebi, daha önce dogmatik düşüncelerle oluşturulmuş kavramların akıl ve bilimle, bu dünyada var olanlardan hareketle tekrar ele alındığının ifadesi olmuştur. Dolayısıyla çalışmamızda ele alınan doğal din kavramı da bu kapsamda işlenmelidir.

XVIII. yüzyılda, Rönesans'ın devamı olarak dini çevre tarafından bilimsel bakış açısı eleştirilebilmekteydi. Bu tutum ve davranışlardan dolayı, XVIII. yüzyıl akademik çevre ve sanat çevresi tarafından benimsenmiş din olan akıl dini ya da doğal din akımı etkili olmuştur. Bu dini anlayış sayesinde bilim ve sanatla uğraşan düşünürler çalışmalarını daha özgür bir dini ortamda gerçekleştirmişlerdir.

Doğal din, isminden de anlaşılacağı üzere, kaynağını doğadan alan dindir. Yani ilahi olmayan bir kaynaktan beslenen ve yaratana aklın yol göstermesiyle ulaşan dindir. Gökberk'in ifadesiyle "her türlü dış formdan ve gelenekten -yani ortadaki tarihi dinlerden- bağımsız olan, insanın doğasında yerleşik bulunan bir dinin, özellikle Rönesans sonlarında arandığını görüyoruz ki bu akıma doğal din ya da akıl dini denir."¹¹⁸ Yani doğal din bir arayış sonucu ortaya çıkan insanın ürettiği bir dini anlayıştır.

Doğal din için önemli olan üç kaynak vardır ve bu kaynaklar onun beslenmesini sağlamıştır. Gökberk'e göre bu kaynaklar, "insan usuna duyulan inanç, dogmacılığa ve hoşgörüsüzlüğe yönelen vahiy öğretisinin reddedilmesi ve Tanrı'nın düzenli bir dünyanın ussal mimarı biçiminde kavranması"¹¹⁹ olarak ele alınmıştır. Bu üç kaynağın temeli doğadan hareketle ulaşılan bir Tanrı fikri olmuştur. Çalışmamızın düşünürlerinden olan Voltaire'in de sıkça söz ettiği ve savunduğu sistem bu olmuştur. O da, düşüncelerinden dogmacılığa ve hoşgörüsüzlüğe karşı eleştirel bir tavır takınmış ve bu düşünceye yönelten her şeyi boş inanç olarak adlandırmıştır. Boş inançla o, savaşmıştır. Onun düşüncelerinde de insanın gelişen bir aklı vardır ve bu akıl sayesinde insan evrendeki kusursuz düzeni ve mükemmelliği kavrayabilir. Bu

¹¹⁸ Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, 17. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 206.

¹¹⁹ Mehmet Aydın, **Din Felsefesi**, 3. Basım, Selçuk Yayınları, Ankara, 1998, s. 173-174; Hasan Peker, "Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Deizm ve Yayılımı Üzerine", Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2018, S. 8, s. 17.

kavrayıştan hareketle de Tanrı fikrine ulaşabilir. Dolayısıyla Voltaire'in düşünce yapısında da sıklıkla bu üç kaynak yer almıştır.

Deizm kavramsal olarak teizm ile aynı anlamı taşımaktadır. Bu her iki kelime de Tanrıçılık anlamına gelmekle birlikte, bu kavramların tanımsal anlamları farklılık göstermektedir. Erdem, “deizm Latince’de Tanrı anlamına gelen deus kelimesinden türetilmiş olup Grekçe’de Tanrı anlamına gelen theostan gelen teizm terimiyle aynı sözlük anlamına gelmektedir”¹²⁰ demiştir. Deizm kavramı zaman zaman teizmin karşısında yer alsada bu kavram Tanrı'nın varlığını inkâr eden ateizm ile çok farklı anlamlara sahiptir.

Aydın, “deizm iki temel anlayıştan yola çıkmıştır: Birincisi evrene müdahale etmeyen bir ulûhiyet anlayışı; akla ve bilime büyük güvendir. İkincisi ise tabiatla ilgili bilgilere, genel geçer hükümlere ulaşan birçok bilgin dini inançlara başvurmadan evreni açıklayabileceğine inanmasıdır”¹²¹ açıklamasında bulunarak deizmin ortaya çıkışındaki sebeplere yer vermiştir. Bu iki sebep Voltaire'in savunduğu düşünceler olduğu için onun benimsediği Tanrı tasavvuru da deizmdir.

Deizm, Tanrı'nın bilgisine ulaşma yolunda akıl ve bilimden yardım almaktadır. Bu sebeple doğal din anlayışıyla aynı işlevi yapmışlardır. Deizm ve doğal din arasındaki münasebet nedir? Doğal din kavramı henüz yeni oluşmaya başlayan deizmin temelini oluşturmuştur. Mevcut dini anlayışların eleştirilmesi ve onların mistik ve mitolojik olarak açıklama gayretinde buldukları kozmolojik olaylar, insan yaşamı ve ahlaka dair problemleri, akıl ve bilimsel bir temelle açıklanabileceğinin çabası doğal din olmuştur. Bunun sonucunda ortaya çıkan doğal din anlayışının kendini tamamlamasıyla ortaya çıkan anlayış ise karşımıza deizm olarak çıkmaktadır denilebilir. Yani deizmin temelleri doğal din anlayışı ile örtüşmektedir denilebilir.

O halde, doğal din ve deizm anlayışları benzer özellikler gösteren iki anlayıştır. Biri katı akılcılığa bağlı Tanrı tasavvuru, diğeri bu Tanrı tasavvurunu da içinde barındıran bir yapıdır. Bu sebeple bu iki kavram, aynı anlayışın farklı tezahürü olarak

¹²⁰ Hüsamettin Erdem, “Deizm”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 9, TDV, İstanbul, 1994, s. 109.

¹²¹ Mehmet Aydın, **Din Felsefesi**, s. 173.

isimlendirilebilir. Bu anlayışlara göre, Tanrı fikrine ulaşmak ve onun varlığını kavramak için hiçbir aracıya ihtiyaç duymadan doğrudan aklın yardımı kullanılmalıdır.

Voltaire'in eserlerinin birçoğunda, daha önce değindiğimiz gibi, boş inanca karşı eleştirilerde bulunduğunu görmekteyiz. Yaşadığı dönemin alt yapısını oluşturan Rönesans, var olan inanç ve dini sistem Voltaire'i eleştirilere sevk etmiştir. Onun, bu eleştirileri temellendirmede kullandığı kelime ise "boş inanç" kavramı olmuştur.¹²² O, Felsefe Sözlüğü adlı çalışmasında, "boş inan [inanç], gövdesini yılanı dayamış bir yilandır; zehirlediği, kemirdiği varlığı yaralamadan onun kafasını ezmeli"¹²³ diyerek, kendisi için bu kavramın ne kadar önemli olduğunu ifade etmiştir. Bu açıklamalardan sonra Voltaire, mevcutta var olan yanlış bir sistemin peşine bağınazca düşen insanların zarar göreceğini ifade etmiştir. Ona göre çözüm, bu boş inançtan kurtulmak olacaktır. İşte Voltaire'i doğal din arayışına sevk eden nokta bu olmuştur. Voltaire, boş inancın zararından kurtulmak için akıl ve mantığın egemen olduğu, doğadan hareketle ulaşılan bir inanç sistemini ortaya koyma arayışına girişmiştir. Dolayısıyla doğal din ile boş inanç arasındaki ilişki buradan çıkmıştır.

Voltaire doğal din anlayışının kaynağını doğada bulmuştur. Kendine konu olarak doğayı almıştır. Doğa üzerine yaptığı incelemelerden sonra şu sonuca ulaşır: "[Doğada] Nedensiz sonuç olmaz; ..." ¹²⁴ Bu anlayış bizi tabii olaylarda mekanik, determinist bir noktaya götürebilir ama mutlak surette materyalizm ve natüralizme götürmez. Çünkü doğadaki olaylar birbirine sebep sonuç ilişkisiyle bağlı ise bu bağı koyan Tanrı ise ve bu bağı kurduktan sonra doğaya karışmıyorsa bu Tanrı tasavvuru deizmdir.

Voltaire doğaya bakıp gözlem yapan her bir bireyin Tanrı fikrine ulaşabileceğini savunmuştur. Ona göre, eğer bir kişi doğada var olan kusursuzluğu görmesine rağmen Tanrı fikrine ulaşamıyorsa sorun Tanrı'nın olmadığı değil, bu düşünceyi sa-

¹²² Voltaire'in Hıristiyanlığa dair eleştirilerini dile getirirken boş inanç kavramını kullandığını görmekteyiz. Yani Voltaire zaman zaman boş inanç kavramıyla Hıristiyanlık kavramını aynı anlamda kullanmaktadır. Fakat eserlerinde sıklıkla yer verdiği boş inanç kavramının açıklanması çalışmanın bu kısmının daha iyi anlaşılmasında yardımcı olabilir. Bu sebeple burada boş inanç kavramından Voltaire'in ne anladığına değinmenin yararlı olacağını düşündük.

¹²³ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. I., s. 505.

¹²⁴ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. I., s. 495.

vunan kimsenin düşüncelerinin yetkinleşememesidir. O bu konuda şöyle der: “içini doldurduğumuz uzamın cesametini, her şeyi yapmış ve daha da yapabilecek olan sınırsız gücü kavramakta aciz kalabiliriz, ama bu sadece bizim idrakimizin zayıflığını kanıtlamaya yarar ve bu zayıflık, eseri olduğumuz sonsuz varlığa bizi biraz daha bağımlı kılar.”¹²⁵ Ona göre materyalist bir düşünceyi de dogmatik şekilde savunmak bağnazlık olmuştur. O, “İnsanın Tanrı diye bir şey olmadığını, maddenin sonsuz bir zorunlulukla kendi kendine hareket ettiğini temin etmeğe kalkışınca, bunu Euklides’in bir önermesi gibi tanıtmalı, yoksa o kurduğu sistem bir belkiden başka bir şeye dayanmıyor demektir”¹²⁶ diyerek maddenin hareketinin sebebini de Tanrı’ya bağlamıştır. Dolayısıyla o, materyalist anlayışı karşı söylemleriyle desteklemediğini ortaya koymuştur.

Ancak Voltaire’in bu düşünceye ulaşması kolay olmamıştır. Zira o, XVII. ve XVIII. yy. Aydınlanma Çağı’nın genel düsturundan olan “şüphe ile yaklaşmayı” bırakmamıştır. Bu sebeple fizik üstü olarak ele aldığımız ve insanın inanç alanını ilgilendiren konularda bir sonuca ulaşmak için gözlemde bulunmuştur.¹²⁷ Özellikle Güneş’in ve Dünya’nın münasebeti, hareketin sebebini Tanrı olarak kabulü gibi konular onun yaptığı incelemelere örnek olarak gösterilebilir.

Görülüyor ki, Voltaire Tanrı’nın varlığını kabul eden bir düşünürdür. Ayrıca onu Tanrı’nın varlığı fikrine götüren ve Tanrı’nın varlığının delili konusunda kullandığı çıkış noktası kozmostur. Yani Voltaire Tanrı’yı doğada keşfetmiştir.¹²⁸ Peki, Voltaire’in doğada Tanrı’yı keşfetme serüveni nasıl gerçekleşmiştir? Bu soruya cevap arayarak Voltaire’in doğal din anlayışının ne olduğunu daha geniş bir açıdan ele alabiliriz.

Voltaire doğaya dair yaptığı araştırmaları üç kategoriye ayırır. Bunlardan ilki doğadaki amaç birliğidir. Diğerleri doğada var olan düzendir. Sonuncusu ise bir insanın doğayı anlamasında ona yardımcı olan duyumları ve düşüncelerinin kaynağıdır.

¹²⁵ Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 35-36.

¹²⁶ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. I., s. 497.

¹²⁷ Tanilli, **Voltaire ve Aydınlanma**, s. 107.

¹²⁸ Tanilli, **Voltaire ve Aydınlanma**, s. 80.

Doğada yaptığı incelemelerin sonunda Voltaire'in öncelikle doğada bir amaç birliğinin olduğu düşüncesine varmasıdır. Gerek gündüz ve gecenin eşsiz ahengi gerekse varlıkların bir amaç için var olduğu düşüncesi onu bu düşünceye sevk etmiştir. Bu konuyla ilgili, "tüm doğada bir amaç birliği olduğu çok açıktır. Hareket ve yer çekimi kanunları değişmez kanunlardır; birbirine zıt iki yüce zanaatkârın aynı kanunlara uymuş olması olanaksızdır"¹²⁹ demiştir. Böylece Tanrı'nın tek olması gerektiğini savunmuştur. Ancak bu düşünceyi söyleyen Voltaire, bu tek olan Tanrı'nın doğasının kolaylıkla anlaşılacağı konusunda kuşkuludur. Tanrı ile alakalı " demek ki bu, her şeyin ona bağlı olduğu ancak doğasını anlamamanın imkânsız olduğu, biricik ve sonsuz bir güçtür."¹³⁰ Voltaire'in bu düşüncede olması beklenen bir durumdur, zira Tanrı'nın mahiyetini insanın kavraması mümkün değildir.

Voltaire, akıl ve mantığın temelinde olduğu, doğal din anlayışını oluştururken evrende mevcut olan düzene de yer vermiştir. O "evrene hükmeden düzeni, o muazzam hüneri, mekanik ve geometrik yasalarını, her şeydeki sayısız ereği, çareyi gördükçe huşu duyuyorum"¹³¹ demiştir. Böylece onun doğal din anlayışında evrende var olan düzenin ve bu düzene hükmeden Tanrı'nın var olduğu söylenebilir.

Voltaire'in ele aldığı diğer bir sorun ise duyularımızın ve düşüncelerimizin kim tarafından bize verildiğidir. Eleştirel bir dile sahip olan Voltaire, bu konuya materyalist düşünürlere karşı bir ironi yaparak, "herhalde suya, çamura değil; benden daha güçlü birisine borçlu olmam akla daha yatkındır"¹³² cevabını vermiştir. Yani ona göre her ne kadar insanın fiziksel varlığı atoma veya maddeye dayansa dahi düşünce ve inanç alanının içinde bulunduğu metafizik varlık alanı, daha üstün bir varlık tarafından bahşedilmiştir.

Bu açıklamalardan Voltaire şu sonuca ulaşır: "Biz onun eseriyiz."¹³³ O, bunun dışında sorulacak soruların insanı çıkmaza sokabileceğini ifade etmiştir. Ona göre, "ne zaman insanı yarattığını, daha önce ne yaptığını; maddede mi, boşlukta mı,

¹²⁹ Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 41.

¹³⁰ Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 41.

¹³¹ Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 33.

¹³² Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. I., s. 501.

¹³³ Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 36.

yoksa sadece tek bir noktada mı olduğunu; her zaman mı, her yerde mi, kendi dışında mı yoksa içinde mi eylemde bulunduğunu felsefe kanalıyla bilemeyiz. Bu sorgulama içimdeki derin cehalet duygusunun daha da katlanmasına sebep olur.”¹³⁴ Ancak Voltaire’in bu söylemi ne kadar geçerlidir? Bu düşüncelere ulaşmasına sebep olan disiplin felsefe değil midir? Yoksa metafizik alana dair soruların cevapsız kaldığını mı anlatmak istemiştir? Bu vb. sorularla Voltaire’in bu görüşlerine eleştiriler getirilebilir.

Kısaca Voltaire’in doğal din anlayışı, onun Tanrı’ya ulaşmasında kullandığı bir arayışın sonucudur. Bu doğal din, Tanrı’ya ulaşmak için herhangi bir sistemleşen yapıya ya da kuruma ihtiyaç olmadığını göstermenin bir çabasıdır. Yani birey doğanın doğal yapısını kavrayabilirse evrensel olan doğal dini de kavrayacaktır.¹³⁵ Ayrıca bu din için önemli olan ahlaki yapıdır. Bu anlayışta ahlaki öğretinin, teorik anlamda kalmayıp bu ahlaki öğretilerin pratiğe başarılı bir şekilde uygulanması kişiyi din-dar yapmaktadır.

Voltaire eserlerinde deizm kavramına da yer vermiştir. O, Felsefe Sözlüğü adlı eserinde deist başlığı altında bu kavrama yer vermiştir. Voltaire deizmi ele alırken bu anlayışa sahip insanların yaşayış biçimlerinden ve özellikle yemek seçimlerindeki serbestliğe değinmiştir. Ayrıca bu dini anlayışa mensup bireylerin ahlaki gereklerini yerine getirmesi gerektiğini vurgulamıştır. O deizm anlayışını benimseyen kişileri şu şekilde ele almıştır:

Deiste denilen, pek kalabalık olan başkaları da var; bunlar herkese, ayrıcalık gözetmeden yemek verirler, onlara giderseniz domuz yağlı, domuz yağsız, iç yağlı, iç yağsız, yumurtalı, zeytinyağlı yemekler, keklik, som baltığı, beyaz şarap, kırmızı şarap canınız ne isterse onu yiyip içmekte özgürsünüz; buna aldırış bile etmezler; yeter ki yemekten önce ve sonra, hatta sadece kahvaltıdan önce Tanrı’ya dua ediniz, efendiden bir adam olunuz.¹³⁶

Voltaire, eserlerinin birçok yerinde, Montesquieu’nun da yaptığı gibi, yaşadığı toplumsal durumu eleştirirken sanki bu olayların farklı ülkelerde yaşanıyormuş izlenimini vermek ister. Bunu yapmasındaki amaç, yaşadığı toplumdan tepki alma-

¹³⁴ Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 36.

¹³⁵ Ernaıl Okumuş, **On Sekizinci Yüzyılda Deizm ve Voltaire**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 52.

¹³⁶ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, s. 161.

mak mıdır yoksa ironi ve eleştirilerine farklı bir anlam kazandırma gayreti midir bilinmez. Yine o, Felsefe Sözlüğü'nde "Çinlinin Dini ve Ahlaki İlkeleri" bölümünde hangi Tanrı'ya tapmalıyız sorusunu sorar. Verdiği cevap ise, "yerle göğü yaratan Tanrı'dan başkasına tapmamalıyız. Biz ancak bütün varlıkların ilksiz yaradanına tapmalıyız"¹³⁷ olmuştur.

Dinin bir boyutunu da Yaratana karşı gösterilecek saygıyı öğreten olarak ele alırsak Voltaire'e göre, "Tanrı'ya gösterilebilecek en güzel saygı, hiç öfkelenmeden onu savunmaktır; tıpkı en yakışık almayacak tasvir, onu ölç alan, gazaplı bir Tanrı olarak tasvir etmek"¹³⁸ olmalıdır. Yani dini boyutta saygı ve saygısızlık bunlardır. Ayrıca onun deizm ve doğal din anlayışında, "Tanrı doğrunun ta kendisidir: doğru da tutkusuzdur. Tanrı'yı iyi kalpli, değişmez ruhlu olarak göstermek onun müridi olmak demektir."¹³⁹

O halde, Voltaire'e göre deizm ya da doğal din olarak benimsediği dini anlayış, Tanrı'nın varlığını kabul eden ve inananları için ahlaki sebebi temele koyan bir inanış olmuştur. Ayrıca iyi kalpli olmak, dürüst olmak, öfkelenmemek gibi erdemleri yaşamak bu anlayışın inananları için çok önemlidir. Zira bu ahlaki erdemleri uygulayıp hayatında yaşaması bir kişinin kurtuluşunu belirlemektedir.

Acaba Voltaire'in diğer dinlere karşı bakışı nasıldır? Gerek ilahi dinler olsun gerekse ilahi olmayan dinler olsun, Voltaire'de nasıl bir iz bırakmıştır? Yaşadığı dönemde Hıristiyan bir çevrede bulunması onun dine karşı bakışını nasıl etkilemiştir?

1.4. Diğer Dinlere Yaklaşımı

Voltaire, özellikle Yahudilik ve Hıristiyanlık dinlerine getirdiği eleştirilerle döneminde öne çıkan düşünürlerden birisidir. Bilim ve aklın önderliğinde, var olan dini anlayışları sorgulamaktan çekinmemiştir. Ayrıca ilahi dinler olan bu iki din üzerinde yaptığı incelemelerden sonra ilahi olmayan Uzakdoğu dinlerini de ele almıştır. Daha sonra Uzakdoğu dinlerine ilgi duymuş ve bu dinlerden övgü ile bahsetmiştir.

¹³⁷ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, s. 122-123.

¹³⁸ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, s. 507.

¹³⁹ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, s. 507.

Voltaire, Yahudilik ve Hıristiyanlık dinlerini neden eleştirmiştir? Onun bu eleştirileri ile Aydınlanma arasında nasıl bir ilişki kurulabilir? Ortaya koyduğu doğal din ve deizm anlayışı ile Uzakdoğu dinleri arasında nasıl bir ilişki vardır? vb. sorulara cevaplar aramaya çalışalım.

Tanilli'nin ifadesiyle Voltaire'in savaş açtığı aslında dinler nazarında akıl dışı olan her şeydir.¹⁴⁰ Onun Hıristiyan bir ülkede yaşaması sebebiyle eleştirilerinin temelinde Hıristiyanlık olmuştur. Hıristiyanlık dininin tarihsel sürecini araştırmış ve Yahudilik de onun eleştirilerinden payına düşeni almıştır. Çünkü ona göre Yahudiler Hıristiyanlığa yol açmıştır.¹⁴¹ Fakat onun düşüncelerinde özel olarak İslam dinine yer verilmemiştir. O zaman zaman Osmanlı Devleti'nin hoşgörü temelli siyaset anlayışına övgülerde bulunmuştur. Bunun dışında tespit edebildiğimiz kadarıyla İslam Dini hakkında herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Ancak Beşir Fuad aksine Voltaire'in İslam dini hakkında da açıklamalarda bulunduğunu söylemiştir. Fakat edindiğimiz Voltaire'in eserlerinde yaptığımız incelemelerde, onun İslam diniyle ilgili kayda değer açıklamalara yer vermediğini gördük. Bu sebeple çalışmamızda sadece Beşir Fuad'ın Voltaire hakkında yer verdiği düşünceyi ele alıp Voltaire'in genel olarak İslam'a dair açıklamalarına yer veremedik.

Voltaire eleştirilerine başlarken içinde bulunduğu toplumsal yapının değerlerini de göz önüne alarak “kuşkusuz tek iyi din olan kutsal dinimizden sonra, acaba en az kötü olanı hangisidir?” diyerek söze başlamıştır. Bu sayede insanların dini kabullerine söz etmek istememiş gibi görünmek istemiştir. Bu duruma Demir, “Voltaire, Hıristiyanların işledikleri suçları ve kapıldıkları yanlış inançları açıkça söylemeye cesaret edemediği için, anlattıklarında betimlediği günahları, Çin ve Hindistan gibi, Doğu ülkelerine yüklemiş ve bu arada da İslamiyet'e de bazı iftiralarda bulunmuştu; ancak Voltaire'in eserleri gözden geçirildiğinde, İslamiyet'i Hıristiyanlık'a tercih ettiği hemen görülecektir; hatta Beşir Fuad'a göre, papazların İslamiyet aleyhinde

¹⁴⁰ Tanilli, **Voltaire ve Aydınlanma**, s. 198.

¹⁴¹ Tanilli, **Voltaire ve Aydınlanma**, s.198.

yaymış oldukları iftiralara karşı, İslamiyet’i Voltaire kadar savunan bir kimse olmamıştır”¹⁴² diyerek açıklık getirmiştir.

Voltaire’in bu söyleminden sonra yaptığı eleştirilerin tamamı bağnazlık ve dogmatik anlayışla savaş olmuştur. Peki, Voltaire neden böyle bir misyona soyunmuştur? Bu misyonun Aydınlanma ile sıkı bir ilişkisi olmuştur. Yazdığı yazılar ve dik başlılığı sebebiyle, sürekli sorunlara sebep olan Voltaire, yine böyle bir problemin sonucunda İngiltere’ye sürgün edilmiştir. Orada yaşadıkları, bilim ve sanatta ilerlemenin toplumu nasıl etkilediğini görmüştür. Özellikle Newton’un toplum tarafından çok saygın biri olarak kabul edilmesi onu etkilemiştir. Daha sonra bu düşüncelerle Fransa’ya dönmüş ve yaşadığı toplumda böyle bir ortamın oluşmasının önünde engel olarak dini otoriteleri görmüştür. Bu sebeple dine karşı eleştirel bir tavır takınmış ve İngiltere’de tanıştığı deizm akımını kendi ülkesine taşımak istemiştir.

Voltaire, öncelikle toplumda var olan metafizik kabullere karşı eleştiriler yapmıştır. O, “halkı avutan mucizelere, anlaşılması güç karanlık şeylere, mitoslara karşı bir küçümseme ve horlama duymakla başlamış; arkasından Teslis olarak ifade edilen, Tanrı’nın insan olarak somutlaşması ve İsa’nın bütün insanlık adına acı çekerek onu kurtarması gibi -akıl dışı- Hıristiyanlık dogmalarına karşı alaycı bir kuşkuculuğa geçmiştir.”¹⁴³ Bu şekilde yaşadığı toplumda otoritesi olan Hıristiyanlığın akıl ve mantığa uygun olmayan tutumlarını eleştirmiştir.

Bu eleştirilerini devam ettirdikten sonra insanların yaşadıkları dini çevre dışında başka dini çevrelerin de bulunduğunu ifade etmek için girişimlerde bulunmuştur. O metafizik konuların matematik gibi net bir çözümü olamayacağına inanmıştır. Bu sebeple “tüm insanları metafizik konularda tek biçimli düşünmeye ikna etme iddiasında olmak deliliğin zirvesi olurdu”¹⁴⁴ diyerek farklı dinlere karşı hoşgörülü bir tutum ve davranışta bulunmak gerektiğini savunmuş ve böylece kendi savunduğu doğal din anlayışının da hoşgörüle karşılanması gerektiği düşüncesinin zeminini hazırlamıştır.

¹⁴² Demir, **Türk Aydınlanması ve Voltaire: Geleneksel Düşünceden Kopuş**, s. 56.

¹⁴³ Tanilli, **Voltaire ve Aydınlanma**, s. 170.

¹⁴⁴ Voltaire, **Hoşgörü Üzerine İnceleme**, s. 117.

Hoşgörülük üzerine incelemelerde bulunan düşünür, hoşgörünün toplumlara faydasını ve zararını açıklamak için diğer dinlerde hoşgörülüğün nasıl ele alındığını incelemek istemiştir. Bu isteğini gerçekleştirmek için diğer dinler üzerine araştırmalar yapmıştır. Ona göre zulüm ve şiddetin bir boyutu da farklı dini inançlara sahip insanların birbirine karşı hoşgörüsüz davranış ve tutumlarıdır.

Voltaire dünya üzerinde birçok millet olduğundan ve bu milletlerin kendi yaşayış ve kültürlerine göre farklı dini anlayışları olduğundan bahsetmiştir. Ona göre, “her insan topluluğunun kendi düşüncelerine göre Tanrıları vardır.”¹⁴⁵ Voltaire, hoşgörü anlayışından faydalanarak farklı inançlara sahip milletlerin toplum için faydalı olduğuna değinmiştir. Ona göre, “Ne kadar çok mezhep olursa toplum o kadar az tehlike altındadır. Çokluk bu mezhepleri zayıflatır ve hepsi, kaotik toplanmaları, haksızlıkları, ayaklanmaları yasaklayan ve kamuoyunun gücüyle her zaman yürürlükte olan adil yasalarla kontrol altında tutulur.”¹⁴⁶ Bu sebeple Voltaire’e göre, dinlerin ve mezheplerin çoklu olması toplum için faydalıdır. Ayrıca ona göre, “Bütün sistemlerin yüce yönleri olmuştur.”¹⁴⁷ Dolayısıyla, ona göre, her sistemden öğrenilecek bir şey bulunabilir.

Voltaire birçok dinin var olduğu konusunda açıklamalarını yaptıktan sonra ilahi dinlerden Yahudiliği ele alarak açıklamalarına başlar. O önce neden Yahudiliği ele almıştır? Bununla ilgili birkaç neden olabilir. Bunlardan biri ilahi dinleri ele alırken onları kronolojik bir sıraya göre ele almasıdır. Yahudilikle diğer dinleri ele almasındaki başka bir sebep ise, onun yaşadığı toplumda hâkim olan dinin Hıristiyanlık olması ve bu otoritenin tepkisini çekmemek olabilir.

Voltaire’in diğer dinlerde incelediği temel araştırma soruları “Diğer dinlerde var olan Tanrılar insana nasıl bakıyor? Bu Tanrılar insanlara istedik davranışı kazandırırken korkutmaya mı başvuruyor? Bu dinlerde ödül ve ceza nasıl ele alınıyor?” vb. sorulardır. Çünkü o, kendi yaşadığı çevrenin din anlayışında korku ve cezaya dayalı sistemin eleştirisinde bulunmuştur. Bu sebeple diğer dinleri bu açılardan ele almıştır.

¹⁴⁵ Maurois, **Voltaire**, s. 118.

¹⁴⁶ Voltaire, **Hoşgörü Üzerine İnceleme**, s. 32.

¹⁴⁷ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. I., s. 311.

Voltaire, Yahudiliğe Felsefe Sözlüğü eserinde genişçe yer vermiştir. O Yahudilik hakkında şu gözlemlerde bulunuyordu:

Musa'nın yasaları insanlara gelecekteki hayattan söz etmiyordu; onları ölümden sonra çekilecek cezalarla hiç korkutmuyor, ilk Yahudilere ruhun ölümsüzlüğünden hiç söz açmıyordu, doğrudur; ama Yahudiler, tanrıtanımaz olmak, Tanrının öcünden kurtulabileceklerini sanmak şöyle dursun, insanların dinlerine en bağlı olanlarıydılar. Yalnız bir Tanrı'nın varlığına inanmakla kalmıyorlar, bu Tanrı'nın her zaman kendi aralarında bulunduğu da inanıyorlardı; (...) Tanrı tarafından cezalandırılacaklarına inanıp titriyorlardı.¹⁴⁸

Voltaire, burada Yahudiliğin ilk peygamberi olan Hz. Musa'ya gönderilen “On Emir”den yola çıkarak açıklamalarda bulunmuştur. Yine burada o, Hz. Musa'ya gelen bu emirleri kabul eden ve Hz. Musa ile birlikte yaşayan insanlara ilk Yahudiler demiştir. İşte bu On Emir'in içeriğinde bulunan maddelerden hareketle, bu dini anlayışın ilk başta iyi insan olmak için nasıl davranışlarda bulunmak gerektiğini öğütlediğine gönderme yapmıştır. Bu emirlerde ölümsüzlükle ilgili ya da ölümden sonraki hayatla ilgili herhangi bir söylemde bulunulmadığını açıklamıştır. Fakat daha sonra dini anlayışta bir değişimin olduğunu ve Tanrı tarafından cezalandırılacağı konusunda bir korkunun yerleştiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla ona göre, Yahudilik dininde korku ve ceza yerini almıştır.

Ayrıca o, “Yahudiliğin dinsel yasaları puta taparlığı hiçbir zaman desteklememişti”¹⁴⁹ diyerek Yahudiliğin yapısında putlara yer verilmediğini ifade etmiştir. Bilinmektedir ki, ilahi dinlerin ortak niteliklerinden biri de onların putlara karşı tutumu olmuştur.

Voltaire Hıristiyanlık üzerine düşüncelerini açıklamadan önce, dinlerde uygulanan ibadetlerden biri olan Tanrı'ya kurban verme konusunu ele almıştır. Ona göre, “insan kurban etmek alışkanlığı hemen hemen bütün uluslarda vardı, ama pek seyrek uygulanıyordu.”¹⁵⁰ Voltaire bu ifadesinden sonra açıklamalarını puta taparlık üzerinden Hıristiyanlığa getirmiştir: “Sözün kısası, puta tapar dini pek az kan akıtmış, bizimki ise yeryüzünü kana boyamıştır. Bizim dinimiz, hiç kuşkusuz en iyisi, en doğrusudur; ama onun adına o kadar çok kötülük etmişiz ki, başka dinlerden söz eder-

¹⁴⁸ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C.I., s. 79.

¹⁴⁹ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C.I., s. 310

¹⁵⁰ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. I., s. 317.

ken, biraz alçakgönüllü olmalıyız.”¹⁵¹ Bu ifadesinden Voltaire’in Hıristiyanlığa karşı tutumunu görmekteyiz

Yukarıda da açıkladığımız gibi, Voltaire’in Hıristiyanlığa dair ifadelerinde, onun çıkış noktası statüsünde olan kavram hoşgörülüktür. İngiltere’yi görmüş ve oradaki hoşgörüye hayran kalmıştır. Dolayısıyla kendine amaç olarak, İngiltere’de deneyimlediği bu hoşgörüü kendi vatanı olan Fransa’ya da öğretmeyi benimsemiştir. Bu sebeple onun diğer dinlere karşı yaklaşımında eleştirilerinin etrafında toplandığı temel kavram hoşgörülüktür.

Acaba Voltaire, Hıristiyanlık dini için nasıl bir yaklaşımda bulunmuştur? Öncelikle o, “yanılmıyorsam, İncillerde, zalim zihniyetin, hoşgörüsüzlüğün ve baskının meşru olduğu sonucuna varabilecek çok az pasaj var”¹⁵² diyerek Hıristiyanlığın kutsal kitapları olarak kabul edilen İncillerde zalim zihniyet, hoşgörüsüzlük ve baskının olmadığına değinmiştir. Daha sonra ise, din için hoşgörüsüz davranışta bulunmayı savunan yaklaşımların delillerini sağlam bulmadığını söylemiştir.¹⁵³ Ayrıca hoşgörü anlayışının Hıristiyanlığın temelinde olduğuna dair açıklamasını Hz. İsa’nın davranış ve açıklamalarıyla güçlendirmiştir. Ona göre, “İsa’nın geriye kalan neredeyse tüm sözleri ve eylemleri; ılımlılığı, sabrı ve hoşgörüü öğütlemektedir.”¹⁵⁴ Voltaire, Hıristiyanlığın peygamberi olan Hz. İsa’ya dair düşüncelerinde eleştirel tavırdan uzak durmuştur. Çünkü onun düşüncelerini beğenmektedir. Tanilli’ye göre Voltaire, “olgunlaşma yıllarında, onun [Hz. İsa’nın] ahlaksal ilkelerine hayran kalmıştır, İsa’nın Tanrı olduğuna inanmaktan çok, bu ilkeleri uygulamaya geçirerek kurtulacağız, diyordu.”¹⁵⁵ Hatta Hz. İsa’nın ölümünü Sokrates’in ölümü ile kıyaslamaktadır: “[Hz. İsa] kısacası çekememezliğin kurbanı olur. Kutsal ile kutsal olmayanı, bir Tanrı ile bir insanı karşılaştırmak mümkünse, İsa’nın ölümü, insani açıdan, Sokrates’in ölümüne çok benzer.”¹⁵⁶ Çünkü ona göre, hem Sokrates hem de Hz. İsa toplumda var olan, kalıplaşmış fikirleri ve yayışları eleştirmiştir. Ortaya koymak istedikleri düşün-

¹⁵¹ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, C. I., s. 317.

¹⁵² Voltaire, *Hoşgörü Üzerine İnceleme*, s. 93.

¹⁵³ Voltaire, *Hoşgörü Üzerine İnceleme*, s. 95.

¹⁵⁴ Voltaire, *Hoşgörü Üzerine İnceleme*, s. 96.

¹⁵⁵ Tanilli, *Voltaire ve Aydınlanma*, s. 180.

¹⁵⁶ Voltaire, *Hoşgörü Üzerine İnceleme*, s. 96-97.

celerden dolayı dine hakaret suçundan sorgulanmışlardır. Bu sebeple Hz. İsa'nın yaşamı ve öğretileri Voltaire'e göre değerlidir. Voltaire, Hz. İsa'nın öğütlerinden ve yaşamından olumlu anlamda etkilenmiş olacak ki, Hz. İsa'nın yaşadığı zamandan ve öğütlerinin üzerinden uzunca bir zaman geçmeden önce Hıristiyanlık eleştirilecek unsurları fazla barındırmamıştır, ifadesinde bulunmuştur.

Voltaire'in dinlerde en çok eleştirdiği yön "kurumsallaşmış din" anlayışıdır. Eğer bir dini yapıda bu anlayış mevcutsa, Voltaire tarafından eleştirilmiştir. Ona göre, bu kurumsal yapıya dönüşüm, rahipler sınıfı gibi bir kesimin oluşmasıyla başlamış ve Hıristiyanlık dininde de kurumsallaşmanın başlaması sorunları çoğaltmıştır. O, "zamanla, [ortaya çıkan] bu rahipler, iktidarını artırmak amacıyla, insanların korkusundan yararlanmışlardır; yığınla dalavereye başvurmuş, bu arada, sapkınların öldürülmesine, toplulukların kıyımına ve ulusların hemen hemen hepten yıkımına götürmüşlerdir işi"¹⁵⁷ diyerek, Hıristiyanlığın kurumsallaşmasıyla ne gibi sorunlara sebebiyet verdiğini ifade etmiştir.

Voltaire, ilahi dinlere eleştiriler getirirken bir yandan da günah ve suç kavramlarına değinmiştir. O "günahla suçun birbirinden ayrılması ve bir suçu cezalandırmanın Tanrı'nın onuru adına oç alma demek olduğu düşüncesinin terk edilmesi üstünde ısrar eder."¹⁵⁸ Bu durumlar onun ilahi dinlere karşı yaklaşımında büyük ölçüde etkili olmuştur.

Peki, Voltaire'in ilahi olmayan dinlere karşı yaklaşımı nasıldır? İlahi olarak gelen dinlere karşı sert eleştirilerini ilahi olmayan dinlerde de görebilir miyiz? İlahi olmayan dinlerde de mevcut olan dini otorite eleştirilmiş midir? Bu soruların cevaplarını ele alarak onun ilahi olmayan dinlere yaklaşımına değinelim

Voltaire'in Uzakdoğu dinlerine karşı sempatisinin olduğunu söyleyebiliriz. Zira bu dinler ona bağnazlıktan uzak görünmüştür. Bu düşünceye onu sevk eden şeyin, ilahi olan dinlere ve vahye karşı tutumu olabilir. Bu dinlerin oluşumu insanlar sayesinde olduğu için ve düşüncelerine uygun olduğu için Voltaire çalışmalarında özellikle bu dinlere yer vermiştir. Ancak bu tutum eleştirilere açık bir durumdur di-

¹⁵⁷ Tanilli, **Voltaire ve Aydınlanma**, s. 180.

¹⁵⁸ Tanilli, **Voltaire ve Aydınlanma**, s. 152.

yebiliriz. Çünkü Konfüçyüsçü ve Budist anlayış gibi kaynağını insandan aldığı söylenen dinlerde, bu inanç sistemini oluşturan kişi ve bu dinlerin din adamlarının oluşturduğu tabaka kurumsallaşmış yapının birer örneğidir. Dolayısıyla bu durumda Voltaire'in savunduğu bağnazlık bu dini anlayışlarda da mevcut olacaktır. Bu sebeple Voltaire'in, "dünyada bağnazlıkla lekelenmemiş bir tek din çıkmış, o da Çin ediple-rinin dini"¹⁵⁹ söylemi eleştiriye açıktır.

Ona göre, bu dinler filozoflar tarafından kurulduğu için akıl ve mantık etkili-dir. Dolayısıyla bağnazlık barındıramaz. Ancak Voltaire'in bu ifadeleri de eleştiriye açıktır. Çalışmamızın bu kısmına kadar olan yerde, Voltaire dinlerin ilk var oldukları anda bağnazlıktan uzak olduklarını, ama daha sonra dini tebaanın oluşmasıyla bağ-nazlığın başladığını iddia ettiğini ifade etmiştik. Öyleyse, Voltaire'in filozoflarca kurulduğunu iddia ettiği bu dinlerin kurucularının hayata gözlerini yumması sonu-cunda bu dinlerin aynı saflığını ve doğallığını koruyabileceğini sormak gerekir. Do-layısıyla Voltaire'in bu söylediği ifadeler eleştiriye açıktır.

Voltaire, putperest inançlarla, çok tanrılı dinlere de değinmiştir. O, "insanla-rın kendi icatları olan Tanrılar hakkında da aynı şeyi söyleyeceğim. Ben Hind'in ve eski Mısırlıların canavar şeklindeki Tanrılarını hiç sevmem. -Kâinatın sahibi Allah dururken onu bırakıp kendi icat ettikleri bir sürü Tanrı'ya tapanlara acımak gere-kir"¹⁶⁰ demiştir. Ona göre, "bütün bu Babilli, İranlı, Mısırlı, İskit, Yunanlı, Romalı filozoflar yüce bir Tanrı'ya, ödül veren ve oç alan tek bir Tanrı'ya inanmışlardır."¹⁶¹

Voltaire'in, diğer dinlere karşı yaklaşımında Tanrı'ya karşı görüşlerin birçok yerde farklı olmasına rağmen yüceltilen Tanrı'nın her yerde aynı olduğu sonucu gö-rülmüştür.

Voltaire'in dini anlayışını bu şekilde izah ettikten sonra, onun benimsediği doğal din anlayışında dini erdemlerden söz edebilir miyiz? Ona göre dini anlayışın içinde erdemler var mıdır? Bu erdemler ahlakın alanına mı yoksa dinin alanına mı

¹⁵⁹ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. I., s. 15.

¹⁶⁰ Maurois, **Voltaire**, s. 74.

¹⁶¹ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C.I., s. 309.

girmektedir? Eğer dine ait erdemlerden söz edebileceksek bunlar neler olabilir? Bu vb. sorularla Voltaire'in dini erdemlere yaklaşımını ele alabiliriz.

1.5. Dini Erdemler

Voltaire'in eserlerinde ahlaki erdemlerden bazılarını dinle ilgili düşüncelerinde ele almıştır. Özellikle topluma zarar verdiğini iddia ettiği bazı dini yapıların olumsuzluklarından bireylerin etkilenmemesi için erdemlere sahip olması gerektiğini söylemiştir. Voltaire'in bu konuyu nasıl ele aldığına değinmeden önce erdem ne olduğuna ve bunun ahlaki ve dini boyutuna kısaca değinmemiz konumuz açısından faydalı olacaktır.

Erdem nedir? Erdem, Antik Yunan felsefi düşüncesinde Sokrates'le karşımıza çıkan ve ahlak alanı içinde ele alınmış bir kavramdır.¹⁶² Erdem, bu dönemde herhangi bir varlığın yetkinleşmesi olarak ele alınmıştır. Bir masa, bir sandalye, bir ağaç gibi herhangi bir varlık erdemli olabilirdi. Çünkü bu varlıkların amacını yerine getirmesi, ereğine ulaşması erdem olarak kabul ediliyordu. İnsan söz konusu olunca insan da erdemli olabilirdi. İnsanın erdemli olması, onun fiziksel ve ruhsal anlamda yetkinleşmesini ifade ediyordu. Yani bir insanın büyümesi, gelişmesi erdem kavramı içinde ele alınacağı gibi onun ahlaksal anlamda gelişmesi de erdem olarak değerlendirilebiliyordu.

Günümüzde erdem kavramı daha çok ahlakla ilgili olanı ifade etmektedir. Yani bir insanın ahlaklılığı ile erdemler arasında bir ilişki mevcuttur. Kişinin yalan söylememesi, doğru olması, iyiliksever olması, hoşgörülü olması gibi zaman zaman ahlakın zaman zamansa dinin içerisinde yer bulan tutum ve davranışların hepsi erdemler olarak açıklanmıştır.

Cevizci erdemi, “ahlaki bakımdan her zaman ve sürekli olarak iyi olma eğilimi, iyi ve doğru eylemlerde bulunmaya yatkın olma durumu”¹⁶³ olarak açıklamıştır. Dolayısıyla erdemli olarak vasıflandırılan bir bireyden toplumsal hayatta beklenen, vereceği kararlarda her zaman ve sürekli olarak iyi olanı tercih etmesidir. Ayrıca

¹⁶² Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 311.

¹⁶³ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 310-311.

tercihte bulunduğu bu karar da doğru bilgiye dayanmak durumundadır. O halde, erdem dediğimiz kavramın iyi ve doğru ile de ilişkisi mevcuttur.

Erdemin kazanılması ve kazanıldıktan sonra onun sürdürülebilmesi önemlidir. Bu durum da insanın ahlaki ve dini yönüyle de yakından ilgilidir. Bir insanın nasıl yetkinleşeceği konusunda bu iki alan etkilidir. Din ve ahlak bir kimsenin erdemli bir birey olmasında yardımcı olur.

Voltaire, yaşadığı dönem ve bazı dinlerde yanlışlıkların olduğunu görmüş ve bunları düzeltmek girişimlerinde bulunmuştur. Bu yanlışları gidermek için ortaya koyduğu çözümlerden biri erdemlerle ilgili yaklaşımıdır. Voltaire'e göre eğer toplumda yaşayan bireylerin erdemli birer vatandaş olması sağlanırsa topluma zarar veren dini yapılar, siyasi ideolojiler de ortadan kalkacaktır.

Voltaire'e göre toplumda yaşayan kişilerin herhangi bir kurumun yanlışlarını doğru gibi benimsememesi için, akıllı ve bilimi kendilerine rehber seçmeleri gerekmektedir. Akıl ve bilimden hareketle kişiler ilahi güce ulaşacaklar ve bu sayede dinlerin, Tanrı'nın varlığına ve onun inananlardan istediklerine ters düşen yanlış bilgilerle sürüklenmesinden kurtulacaklardır.¹⁶⁴ Voltaire'e göre, eğer bir kimse sorgulama yeteneğini kazanır, sorgulamalarını da akıl ve bilime göre yaparsa bu kimse yanlışın ve yalanın ne olduğunu kolaylıkla kavrar. Böylelikle, dinlerin zarar verdiği sorunlar ortadan kalkar. O halde, Voltaire'e göre erdem; sorgulamak, akıl ve bilimin yolunda olmaktır şeklinde gösterilebilir.

Voltaire'in değindiği diğer bir nokta, affeden ve ödüllendiren Tanrı anlayışıdır. Ona göre, "güzel eylemleri ödüllendirip kötülerini de cezalandıran, hafif kusurları bağışlayan bir Tanrı'ya inanç, insan soyuna en yararlı inançtır."¹⁶⁵ Dolayısıyla onun tasvir ettiği Tanrı'da bulunan nitelikler, eylem boyutunda insanlarda da olmalıdır. Voltaire'in düşüncesinde ele aldığı ve özelliklerini söylediği Tanrı, insanın örnek alması gereken bir varlıktır. Bu sebeple bir insan Tanrı'da gördüğü vasıfları kendisi de gerçekleştirmeye çalışmalıdır. Eğer Tanrı'nın güzel eylemleri ödüllendirdiğini,

¹⁶⁴ Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 48-49.

¹⁶⁵ Tanilli, **Voltaire ve Aydınlanma**, s. 183.

kötüleri de cezalandırdığı ifade ediyorsak birey olarak bizde bu şekilde tutum ve davranışlarda bulunmalıyız.

Ayrıca Voltaire'in değindiği diğer bir mesele olan hafif kusurların bağışlanması ise onun hoşgörüye ne kadar değer verdiğini göstermektedir. O, hoşgörü kavramının Tanrı ile olan bağı kurarak hoşgörü kavramının din ile ilişkisine değinmek istemiştir. Bu sebeple biz de bu kavramın dini erdemler içinde de ele alınabileceğini ifade ettik.

Voltaire'in din üzerine yaptığı açıklamalardan olan Felsefe Sözlüğü'nün "Bahçıvanın Din ve Ahlak İlkeleri"¹⁶⁶ bölümünde önemli olanın "iyi olmak" ve "namuslu olmak" olduğunu söylemesi bu iki erdemın dini erdemler arasına koyabileceğimizi göstermiştir. İyi olmak, bireyin karşılaştığı durumlar ve olaylar karşısında iyi olandan yana tercihte bulunmasını ifade etmektedir. Yani birinin tercihlerini iyiden yana kullanmaya çalışmasıdır. Namuslu olmak ise, günlük hayatta sıkça duyduğumuz bir kavramdır. İyi olmak insanlara faydalı olmada, namuslu olmak ise inananların suç işlemekten uzak kalmalarında yardımcı olmuştur. Türkçe Sözlükte "Ahlak kurallarına uygun olarak davranan"¹⁶⁷ anlamına gelen namuslu olmak kavramını Voltaire'in erdem olarak ele alması ve bunu dine dair görüşlerinde yer vermesi, onda din ve ahlakın sıkı bir ilişki içinde olduğunun bir göstergesidir.

Voltaire'e göre erdem, insanı yetkinleştiren, olgunlaştıran bir şeydir. Yani erdemler, bireyin toplum içinde var olmasına yardımcı olmaktadır. Bir insanın hoşgörü sahibi olması, iyi ve namuslu olması bu insanın toplumda var olmasına ve kendini gerçekleştirmesine yardımcı olacaktır.

Bu açıklamalardan sonra, Voltaire'in açıklamalarında yer verdiği devlet dini ve Tanrı bilim dini ayrımının yapıp yapılamayacağını ele alabiliriz.

¹⁶⁶ Bkz. Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. I., s. 165-168.

¹⁶⁷ TDK, **Türkçe Sözlüğü**, C. I. s. 98.

1.6. Devlet Dini ve Tanrı Bilim Dini Ayrımı

Voltaire, dinler üzerine yaptığı tarihsel incelemenin sonucunda yanlışları ve bağınazlıkları bulunan dinlerin tarih boyunca sorunlara sebep olduğu çıkarımında bulunmuştur. Ona göre dine dair sorunların önlenmesi amacıyla yapılacaklardan biri doğal din anlayışını oluşturmaktır. Diğeri ise bu anlayışın oluşturulamadığı durumlarda devlet dini denilen, devletin yönetim şekliyle ters düşmeyen ve devletin güçlenmesine yardımcı olan devlet dininin oluşturulmasıdır. Voltaire düşüncelerinde yer verdiği dini temelli sorunların çözümü konusundaki açıklamaları onun devletin dini ve Tanrı bilim dini ayrımı yapmasına neden olmuştur.

Tanrı bilim dini olarak isimlendirilen dinler, Voltaire'in eleştirilerine maruz kalan ve Yüce Yaratıcı tarafından indirilen dinlerdir. Bu dinlerde inanların bağlı olduğu tek varlık Yaratıcı bir Tanrı'dır. Yani bu dinlere inanan insanlar için önemli olan Tanrı'nın emir ve yasaklarına uyup onun günah kabul ettiği şeylerden uzak durmaktır. Voltaire, Tanrı'nın koyduğu bu emir ve yasakların insanlığın ilk döneminde şiddet ve kan dökmenin olmamasına rağmen daha sonra oluşan dini tebaa ile bu yapının bozulmaya başladığına değinmiştir. Voltaire, bu bozulmadan dolayı da inananların aslında dinin özünde var olmayan şeyleri, dinin özünde varmış gibi kabul ederek hatalı tutum ve davranışlarda bulunduğu ulaşmıştır. Bu sebeple Tanrı bilim dini olarak isimlendirdiğimiz dini anlayışın alternatifi olarak Devlet dinini getirmiştir.

Voltaire'e göre, insanlara ve topluma zarar verecek bir yapının yerine daha zararsız ve toplumun bütünlüğünü sağlayacak bir dini yapı düşünülebilir. İşte ona göre bu yapı "Devlet Dini" ya da "Sivil Din" olmalıdır. Sivil din kavramını en geniş haliyle J. J. Rousseau'nun Toplum Sözleşmesi adlı eserinde görmekte birlikte Voltaire'de devlet dini olarak ifade ettiği açıklamalarında sivil dine değinmiştir.¹⁶⁸

Voltaire'e göre, devlet dininin bazı sorumlulukları vardır. Öncelikle devlet dini, devletin hüküm sürdüğü coğrafyadaki vatandaşların hangi dini inancı benimseydiğini kayıt altına almalıdır. Ona göre, "devletin dini, imamlardan sünnet edilenlerin,

¹⁶⁸ Fakat onun açıklamaları Rousseau'nun açıklamaları kadar geniş ve kapsamlı olmadığı için çalışmamızda sadece devlet dini ve Tanrı bilim dini ayrımına değinilmiştir.

köy papazlarından Protestan rahiplerinden de vaftiz edilenlerin defterini tutmalarını ister.”¹⁶⁹ Böylece her vatandaşın hangi dini benimsediği devletin kayıtlarında olacak ve o kişilerle bu şekilde muhatap olunacaktır.

Ona göre, devlet dininin ikinci vazifesi, yine devletin hüküm sürdüğü coğrafyalarda var olan dinlerin tapınmaya ve dinlenmeye ayırdıkları günlerin belirlenmesini sağlamaktır.¹⁷⁰ Bu şekilde hangi vatandaşın ne zaman dini sorumluluğunu yerine getireceği devlet tarafından da benimsenecektir. Bu ise devletin topluma yönelik iş ve işleyişlerinin zamanını belirlemekte yardımcı olacaktır.

Voltaire devletin dininin diğer bir vazifesini, “dinin gerekli kıldığı törenler olması; bu törenleri yürüten rahiplerin iktidara sahip olmadan saygı görmeleri”¹⁷¹ olarak belirler. Yani ona göre, her dinin törenleri olmalı ve bu törenleri yürüten din adamlarının toplum tarafından saygı ile karşılanması gerekir. Din adamlarının saygı görmek için iktidara sahip olmak gibi bir çabası ise düşünülmemelidir. Ayrıca ona göre törenler, devletin işleyişine ve yasalara ters düşmemelidir. Din adamlarının törenleri yürütürken devlete karşı bir tutum ve davranış sergilememesi görevi de devlet dini olarak isimlendirdiği yapının sorumluluğundadır. Voltaire’e göre, bu görevlerini yerine getiren “devlet dini, hiçbir zaman hiçbir karışıklığa yol açmaz.”¹⁷²

Görülüyor ki, Voltaire’in devlet dini olarak ele aldığı yapı, devletin bulunduğu coğrafyadaki tüm dinlerin işleyişini kontrol eden ve bu dinlerin devletle uyum içinde olmasını sağlayan bir yapıdır. Ona göre, toplumda oluşturulan böyle bir yapı sayesinde dinlerin verebileceği zararların önüne geçilmiş olacaktır.

2. Voltaire’de Ahlak

XVII. ve XVIII. yy. Aydınlanma dönemi genel olarak sorunlarından biri de ahlak sorunudur. İnsanla ilgili sorgulamaların tekrar başladığı bu dönemde ahlak, birçok düşünürün değindiği bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır

¹⁶⁹ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, C. I., s. 319.

¹⁷⁰ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, C. I., s. 319.

¹⁷¹ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, C. I., s. 319.

¹⁷² Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, C. I., s. 319.

XVII. ve XVIII. yy. Aydınlanma dönemi düşünürlerinin akıl ve bilim yolunda eleştirel ve sorgulayıcı bakış açısı önünde bazı din ve dini tutumları engel olarak görmüşlerdir. Bu dönem bazı düşünürler, “dogmatik bir din olmadan da insan tutum ve davranışlarını erdemlere uygun olarak yaşayamaz mı?” sorusunu yöneltmişlerdir. Bu sorunun çözümü olarak ahlak görülmüştür. Yani “bir insan herhangi bir dini öğretinin istekleri doğrultusunda değil, sadece insan olduğu için ya da sadece ahlaklı olması gerektiği için iyi olamaz mı?” sorusuyla, ahlak önemli bir alan olarak karşımıza çıkmıştır. Bu sebeple XVII. ve XVIII. yy. Aydınlanma dönemi düşünürleri tarafından ahlak ve onun problemleri incelenmiş, fakat bu dönemde daha çok eşitlik, adalet, hoşgörü gibi toplumun ihtiyacı olarak görülen erdemler üzerinde durulmuştur.

Voltaire’de yukarıda ifade ettiğimiz sebeplerden dolayı ahlaka ve ahlakın temel konularından olan, erdemlere genişçe yer vermiştir. Çalışmamızın bu bölümünde onun ahlaka bakışı, ahlakı ele alışını incelenecektir.

Voltaire ahlakı, “gerçek ve biricik bir din ve felsefe”¹⁷³ olarak açıklamıştır. O, felsefenin en önemli problemlerinden birinin ahlak olduğunu ve en azından din kadar önemli olduğuna dikkat çekmiştir.

Acaba Voltaire’e göre ahlak nedir? Ahlakın konusu nedir? Ahlakta akıl ve duygunun yeri ve önemi nedir? Bu vb.. sorulara cevaplar bulmaya çalışalım.

2.1. Ahlakın Neliği, Konusu ve Amacı

Ahlak, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Voltaire’in düşüncelerinde çok kıymetli bir yere sahiptir. O, bu kavramı Felsefe Sözlüğü eserinde ele alırken, Bizans İmparatorluğunun Tarihi adlı eserde geçen bir sözün eleştirisiyle işe başlamıştır. Bu söz, “Hıristiyanların bir ahlakı vardı; ama paganların ahlakı yoktu.” sözü olmuştur.¹⁷⁴ İlk bakışta bu sözün muhatabı Voltaire gibi görünebilir. Ancak Voltaire bu önermeye karşı çıkmıştır. Çünkü ona göre, her toplumun ve her milletin bir ahlak anlayışı var olmuştur. Ayrıca ona göre, var olan bu ahlaklar hiç değişmemişlerdir

¹⁷³ Ernaıl Okumuş, **On Sekizinci Yüzyılda Deizm ve Voltaire**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 68.

¹⁷⁴ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. II., s. 238.

Voltaire, tarihte var olan toplumlar ve milletlere dair bu açıklamalarda bulunduktan sonra¹⁷⁵ kendi ahlak anlayışına geçer. Ona göre, “bir tek geometri olduğu gibi tek ahlak vardır.”¹⁷⁶ Voltaire’in burada ifade ettiği “tek ahlak” nedir? Tek ahlak evrensel bir ahlak mıdır? Yoksa sübjektif bir ahlak anlayışı mıdır? Voltaire’in ahlak anlayışı sübjektif ahlaktır. Yani her insanın aklıyla ulaştığı ortak ahlaktır.

Voltaire göre, insanlara ahlaki davranışların kazandırılması için eğitimin ihtiyaç olup olmadığına değinmiş, ahlakın kazanılması için yüksek bir eğitime ihtiyaç duyulmadığını söylemiştir. Bir insan zaman içinde deneyimlerinden hareket ederek de ahlaki bütünlüğe kavuşabilir. O, “çiftçiler, ırgatlar, sanatçılar hiç ahlak dersi almamışlardı; ne Cicero’nun, ne de Aristo’nun ahlak üzerine yazdıklarını okumuşlardır; ama biraz düşününce, kırkına varmadan, Cicero’nun öğrencisi olurlar”¹⁷⁷ demiştir. Yani Voltaire’e göre ahlakın kazanımı için, insanın doğasında var olan ahlaki bir varlık olması, ahlaklı davranışlar sergilemesini gerektirir. Bir kimse her ne kadar ahlaka dair çalışmalarda ve eğitimlerde bulunmasa da kişinin doğası ve yaşantısı o kimseye ahlaki kazanımlar sağlar.

Voltaire, ahlaka dair düşüncelerini insan temelli bir bakış açısıyla bizlere sunmaktadır. XVII. ve XVIII. yy. Aydınlanma dönemi düşünürlerinin genelinde var olan bu hümanist düşünce onu da etkilemiştir. Ayrıca onun anlayışında herhangi bir kurumun veya otoritenin etkisinde kalmış bir insan düşünülemez. Aynı şekilde onun düşüncesinde ahlakta insana dayalı olmalıdır. İnsanda var olan aklını kullanma becerisi ise onları ortak bir noktada toplayacaktır. Voltaire’e göre, kişiler aklını kullanarak ahlaki eylemlerde bulunursa davranışlarının hepsi ortaklık gösterecektir.¹⁷⁸ Bu sebeple de toplum bir düzen içinde kalacaktır.

¹⁷⁵ Voltaire’in tarihte var olan toplumlar ve milletlere dair açıklamaları, çalışmamızın konusu olan ahlak üzerine olmuştur. O, ahlak denilen şeyin tarihte var olan her toplumda var olduğunu savunmuştur. Daha genel bir anlamıyla, ona göre toplumun olduğu her yerde ahlaktan söz edilebilir. Voltaire bu önerme üzerine kendi ahlak sistemini oluşturmuştur.

¹⁷⁶ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. II., s. 238.

¹⁷⁷ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. II., s. 238.

¹⁷⁸ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C.II., s. 239.

O, “eskiler gibi [Antik Yunan gibi], teolojiden ve Hıristiyan, Yahudi ya da İslam metafiziğinden bağımsız bir ahlak tasavvur etmektedir.”¹⁷⁹ Yani onun ahlak anlayışı herhangi bir dini anlayışın altında oluşmamalıdır.¹⁸⁰ Ona göre ahlak, herhangi bir dini inancın uzantısı veya devamı olmamalıdır. Böylelikle ahlak saf ve doğadan¹⁸¹ ortaya çıkan bir yapıya kavuşmuş olacaktır. Yani ahlak herhangi bir dini yapıdan ortaya çıkmamalıdır. O, “Çin, Hıristiyan dininden yakasını sıyırmış bir ahlak arayan yığınla Avrupalıyı etkiledi; Hıristiyanlıktan uzaklaşan insanseverlik üzerine kurulu bir ahlaktı istenen ve böylesi bir ahlak yeterli de görülüyordu”¹⁸² diyerek bu durumu açıklamıştır.

Ona göre, “ahlak ne boş inançlarda, ne törelerdedir, onun dogmalarla da bir ilgisi yoktur.”¹⁸³ Dolayısıyla bir insanın ahlaklı olması hali, onun dindar olmasıyla ilgili değildir. Yani dindar olan bir kimsenin her zaman ahlaklı bir davranış sergileyeceğini söylemekte mümkün değildir.

Peki, ahlakta başkasının rolü nedir? Yani bir insanın ahlaklı olmasına başkası katkı sağlar mı? İnsan toplumsal bir varlık olduğuna göre, ahlakın gerçekleşmesi için toplum birinci gerekliliktir. Düşünün, bir adada tek başına yaşayan bir insan olsun. Bu insan için tek başına kaldığı süre zarfında doğruluk, cesaret, konukseverlik anlamsız gelecektir. Ancak bu insanı topluma bırakırsak işte o zaman tüm bu erdemler anlam kazanacaktır. O halde, insanın ahlaklı olmasında toplumun rolü nedir? Voltaire bu konuda, “ahlak, insanlığa iyilikte bulunmaktan başka bir şey değildir”¹⁸⁴ diyerek açıklama getiriyor. Yani bir insanın ahlaklı davranabilmesi için en az bir insana daha ihtiyacı olacak ve ona iyilikte bulunacaktır. Öyleyse ahlakın değer kazanabilmesi için toplum elzemdir diyebiliriz.

¹⁷⁹ Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 149.

¹⁸⁰ Voltaire’i bu düşünceye yönlendiren en büyük neden onun doğal din arayışı olmuştur. Çünkü doğal dinin tutum ve davranışlarının belirlenmesinde, bu dini anlayışın kurallarının koyulmasında, bir şeye ihtiyaç duyulacaktır. İşte bu nokta da ihtiyaç duyulan alan ahlak olmuştur. Çünkü doğal din dediğimiz anlayış, mevcutta var olmuş ilahi temelli ve savunanlar tarafından rasyonel kabul edilemeyen dinlere tepkinin sonucunda ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla doğal din anlayışında ahlak daha baskın olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹⁸¹ Buradaki doğadan kavramı, daha önce açıkladığımız akıl kavramıyla ilişkilidir. Çalışmamızda Aydınlanma Dönemi’ni ele almamız ve bu dönemin düşünürleri olan Voltaire ve Rousseau’yu işlememiz sebebiyle biz de buna uygun bir kavram olan “doğadan ortaya çıkan” ifadesini kullandık.

¹⁸² Tanilli, **Voltaire ve Aydınlanma**, s. 218.

¹⁸³ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. II., s. 239.

¹⁸⁴ Tanilli, **a.g.e.**, s. 199.

Peki, ahlak ve mutluluk arasındaki ilişki nedir? Mutluluk konusunda Voltaire, “insanlar aradıkları mutluluğun yükseklerdeki mevki ve makamlarda bulunduğunu sandıklarından, sürekli yükselmeye çalışırlar; ama doruğa ulaştıklarında bile mutlu olmazlar”¹⁸⁵ diyerek açıklamıştır. Burada Voltaire insanların yanlış hedefler peşinde koşarak mutluluk aradıklarına değinmiştir. Oysa ona göre, mutluluk insanın başkalarına yardımcı olmasından geçmektedir.¹⁸⁶ Daha önce ifade ettiğimiz gibi, Voltaire ahlaklı olmayı da insanlığa iyilikte bulunmak olarak ele almıştır. O halde mutlu olmak için insanın ahlaklı olması gerekir denilebilir. Hem mutlu olmak hem de ahlaklı olmak, insanın başkalarına yardımcı olmasıyla ilişkilidir denilebilir.

Voltaire’in ahlak anlayışında zorunluluk var mıdır? Ona göre bir insanın ahlaklı olması iyidir. O, “özgürsünüz; yani canınızın istediğini yapmak gücündesiniz; bu gücü, size veren Tanrı için kullanınız. Filozof olmanız iyidir, ama doğru olmanız zorunludur”¹⁸⁷ diyerek açıklamıştır. Dolayısıyla ona göre, her insan ahlaklı olmak zorundadır, ancak o, iyi olan davranışı yapar, yapmalıdır da, esas olan budur. Ancak kötüyü de yapabilir ama ondan uzaklaşma ve bir daha böyle bir davranışı yapmama iradesi vardır. Özgürlük budur. Bu insanların kendi tercihleridir. Ancak bir insanın ahlaklı olması iyi bir şeydir. Ayrıca bir insanın doğru olması zorunluluktur. Yani Voltaire’e göre, bir insan ahlaklı olmayı seçebilir. Bu onun kendi iradesine bağlıdır. Fakat bir insanın doğru olması bir seçim değildir. Ona göre, doğru olmak insanların, insan oldukları için yapmaları zorunda oldukları bir sorumluluktur.

Ayrıca Voltaire’de, ahlaki davranışlar göstermek çok değerlidir. O, “eylemlerimiz ahlakımızı yalanlıyorsa, öğrendiğimiz şeyin tersini yapmamızda bir fayda olduğuna inanıyoruz demektir; ama bizim gibi düşünmeyene zulmetmenin ve onlardan nefret etmenin hiçbir faydası yoktur”¹⁸⁸ diyerek düşünceler ile eylemlerin çeliş-

¹⁸⁵ Demir, **Türk Aydınlanması ve Voltaire: Geleneksel Düşünceden Kopuş**, s. 34.

¹⁸⁶ Aydınlanma Dönemi düşünürlerinin genelinde bu düşünce hâkimdir. Onlara göre faydalı olmayan şey, söz konusu insan dahi olsa, zararlıdır. İnsanın zararsız olabilmesi içinse başkalarına iyilikte bulunması gerekecektir. Bu iyilik ise insanı mutlu yapacaktır. Dolayısıyla mutluluk, başkasına iyilikte bulunmak olması sebebiyle ahlakla ilişkilidir. Bu düşünceyi daha sonra Rousseau’nun fikirlerinde de göreceğiz.

¹⁸⁷ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. I., s. 132.

¹⁸⁸ Voltaire, **Hoşgörü Üzerine** İnceleme, s. 101.

kili içinde olmamasına dikkat çekmiştir. Buna göre bir insanın düşüncesi neyse tutum ve davranışlarında sergilediği şey de o olmalıdır.

O halde Voltaire'e göre ahlak, insanların birbirleriyle ilişkilerini düzenleyen bir alandır. Ona göre, ahlakın konusu insan ve onun davranışlarıdır. Dolayısıyla ahlak insanların mutluluğunu amaç edinmelidir. Bir insanın ahlaki yapısının ortaya çıkabilmesi için topluma ihtiyaç vardır. Bir insan kendi başına, toplumdan uzakken ahlaklı ya da ahlaksız olması söz konusu edilemez. Ancak o toplum içinde var olursa bu konular ehemmiyet taşır.

Voltaire'in ahlaka dair düşüncelerine bu kadar yer ayırarak ona göre ahlakın kaynağına geçmenin daha uygun olduğunu düşünüyoruz. Çünkü şimdi ele alacağımız konularda, Voltaire'in ahlak anlayışı ile ahlakın kaynağı birbiri içine girmiş durumdadır. Dolayısıyla "ahlakın kaynağı" başlığı altında devam etmek daha uygun görülmüştür.

2.2. Ahlakın Kaynağı

Voltaire ahlakın kaynağına dair görüşlerini geçmiş ve hali hazırdaki milletler üzerine incelemeler ve değerlendirmelerle ortaya koymuştur.

Voltaire, "iklim, âdet, dil, kanun, inanç ve zekâ seviyesi bakımından birbirinden çok farklı insanlar tanıdım, ama hepsinin temellerinin aynı olduğu bilincine vardım"¹⁸⁹ diyerek insanların temelde dil, kanun, inanç ve zekâdan farklı bir ortak noktalarının olduğunu, bunun da ahlak olduğunu vurgulamıştır. İleride bu konuyu daha da ayrıntılı ele alacağız.

Voltaire, "her yerde insanlar için, yaşamları ve mahvolmaktan kurtulmaları için gerekli kanunların bulunduğunu görüyor."¹⁹⁰ Yani öyle kanunlar vardır ki, bunlar sayesinde insanlık yok olmaktan kurtulup birlik olarak var olmak üzerine büyük başarı göstermiştir. Tüm insanların doğuştan sahip olduğu yaşama isteği ya da toplumsal bir varlık olmak ve bu sebeple bir topluma ihtiyaç duymak gibi durumlar in-

¹⁸⁹ Voltaire, *Cahil Filozof*, s. 133.

¹⁹⁰ Maurois, *Voltaire*, s. 123.

sanların birlikte var olmaları için bazı kurallar koymasına neden olmuştur. Bu kurallar ise devletle kanunlaşmış, toplumun yararı için kullanılmıştır.

Bu kanunlar Voltaire' e göre, her millet ve toplumda mevcuttur. O bu durumu, "Ahlak bana öylesine evrensel, bizleri yaratan evrensel Varlık tarafından öylesine iyi hesaplanmış, bizim meşum tutkularımızı dizginleyecek ve bu kısa hayattaki acılarımızı dindirecek şekilde öylesine tasarlanmış geliyor ki, eşyanın ilkeleriyle ilgili farklı fikirleri olmasına rağmen, Zerdüş'ten Lord Shaftesburg'ye dek tüm filozofların aynı ahlaki öğrettiklerini görüyorum"¹⁹¹ diyerek açıklamıştır. Yani ona göre, her toplum ve milletin fikirlerinde ortak olan ahlaki kurallar mevcuttur. Fikirlerin ortak olmasına dair Voltaire'in incelediği durum haklı/haksız olma halidir. Ona göre, her toplum ve her düşünür bu konuda birleşmiştir. Voltaire'e göre tüm evren haklı ve haksız konusunda hem fikirdir. Ayrıca onun düşüncelerinde haklı ve haksız konusu ahlaka dair bir alan olan adaletin konusu olduğu için, adalet konusunda toplumlar ve düşünürler benzer şeyleri ifade ederler. O, adaletin ahlak içinde ele alınabilmesi ve onun ahlakın problemlerinden biri kabul edilmesi ahlakın da toplumlar ve düşünürler için benzer olduğu çıkarımını yapmıştır.

Voltaire başka bir eserinde, "ahlaki ilkeler doğuştan değil, sonradan öğrenilmiştir"¹⁹² demiştir. Hatta "bilge Locke gibi ben de hiçbir fikrin doğuştan var olmadığına, hiçbir uygulama ilkesi bilinerek doğulmadığına inanıyorum"¹⁹³ demiştir. Yani ona göre tüm toplumlarda ahlak vardır ama bunun bilgisi bizde doğuştan mevcut değildir. İnsanlar dünyaya geldikleri andan itibaren ahlakın ilkelerini öğrenmeye başlarlar.

Voltaire aynı zamanda ahlak ilkelerinin Tanrı tarafından yaratıldığını söylemiştir. O, "aynı şekilde, gelişmiş ahlak kurallarını bilerek doğmadığımız da bunun kadar açıktır. Zira bir millet, kalbinin derinliklerine kazınmış bir ahlak ilkesini nasıl reddeder?"¹⁹⁴ demiştir. Yani ona göre, adalet, eşitlik, hoşgörü gibi erdemler insanın fitratına, Tanrı tarafından, potansiyel olarak yerleştirilmiştir. Ancak fitratımızda var

¹⁹¹ Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 84.

¹⁹² Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 137.

¹⁹³ Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 76.

¹⁹⁴ Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 77.

olan potansiyel halindeki bu erdemlerin aktifleşmesi ve ortaya çıkması konusu, insanın öğrenmesiyle gerçekleşecektir.¹⁹⁵ Onun düşüncesinde hiçbir insan doğuştan adil/adaletsiz, hoşgörülü/hosgörüsüz, iyi/kötü değildir. İnsanlarda erdemler daha sonra öğrenerek ortaya çıkacaktır. Ancak bu öğrenme yüksek bir eğitim değildir. Ona göre, bu öğrenme yaşayarak ve tecrübe ederek gerçekleşen bir öğrenme olmuştur.

Ayrıca ona göre, “Bir yıldızın etki eden yer çekimi kanunu, tüm maddelere de etki eder. Bu durumda diyebiliriz ki, ahlakın temel kanunlarının bilinen tüm milletler üzerindeki etkisi aynıdır.”¹⁹⁶ Yani ona göre, bir ahlaki kanun her toplum ve millete aynı etkide bulunmuştur. Yalan söylemek, hırsızlık yapmak, adil olmamak gibi ahlaklı olmama halinde ortaya çıkan durumlar her toplumda olumsuz sonuçlar doğuracaktır.

Felsefe Sözlüğü adlı eserinde bu konuya tekrar değinen Voltaire, “ahlak ışık gibi Tanrı’dan geliyor. Bizim boş inanlarımız karanlıktan başka bir şey değildir”¹⁹⁷ diyerek, ahlakın Tanrısal boyutunun da göz ardı edilemeyeceği üzerinde durmuştur. Yani ona göre, insanların içine haklı ve haksızın yerleştirilmesinde Tanrı etkilidir.

O halde, Voltaire’e göre ahlakın kaynağı Tanrı’dır. Tanrı insanın fitratına potansiyel halde ahlaki erdemleri yerleştirmiştir. İnsanlar potansiyel halde fitratlarında bulunan erdemleri deneyimleriyle aktif hale getirebilirler. Ayrıca ona göre ahlak her toplumda ve millette var olan bir yapıdır.

Voltaire’de ahlaki erdemler nelerdir? Kaynakları nedir? Bu sorulara cevaplar arayalım.

2.3. Ahlaki Erdemler

Felsefenin temel problemleri içerisinde en önemlilerinden biri ahlaktır. Ahlakın temel konularından biri de ahlaki erdemlerdir. Felsefe tarihinde bu konuya değinenlerin başında Sokrates, Platon ve Aristoteles gelir. Erdemlerin değerlendirilme-

¹⁹⁵ Voltaire’in bu bakış açısı bize Platon’un diyaloglarında karşılaştığımız ve insanın doğasının doğuştan belirlendiğine dair demir, tunç, gümüş, altın benzetmesini hatırlattı. Voltaire’in erdemlere dair açıklamalarında Platon’un bu düşüncesine benzer ifadeler kullandığı görülmektedir.

¹⁹⁶ Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 81.

¹⁹⁷ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. II., s. 239.

sinde ve ele alınmasında izlenen metotlardan biri de iyinin neliği ve en yüksek iyi arayışı olmuştur. Bu çerçevede Voltaire'in iyi anlayışı ve bunun erdemlerle ilişkisini ele alarak bu bölüme genişlik kazandıracamız.

Voltaire'e göre iyi ve en yüksek iyi nedir? Voltaire erdemleri ahlakın neresine koymuştur? Bu erdemler nelerdir? vb.. sorularla bu bölüme genişlik kazandıracamız.

Voltaire'in düşünceleri söz konusu olduğunda, onun fikirlerinin hemen hemen hepsinin akıl ile bir ilişkisi olduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla onun erdeme dair söylemleri incelenirken de akıl ile erdem arasındaki bağ görülür. O, "akıl, uysaldır, merhametlidir, bağışlayıcıdır, anlaşmazlığı bastırır, erdemi sağlamlaştırır, gücünü zorlamayla bile uyulmadığı yasalara uymayı cazip kılar"¹⁹⁸ diyerek aklın erdemi sağlamlaştırdığını vurgulamıştır.

Voltaire akıl ve erdem arasındaki bu bağı ele aldıktan sonra "iyi" konusunu ele almıştır. O, "herkes iyiyi nerede gösterebilirse onda gösterir, hem kendine göre elde edebileceği kadar elde eder"¹⁹⁹ demiştir. Yani iyi denilen şeyin herkes tarafından ortaya koyulması farklı olabilecektir. Yine ona göre, iyinin kazanılması da herkesin kendisine göre olacaktır.

İyinin göreceli olduğunu söyleyen Voltaire, en yüksek iyi söz konusu olduğunda daha ulvî bir söylemde bulunmuştur. Ona göre, "en yüksek iyi odur ki size başka hiçbir şeyi duyamayacak kadar güçlü bir zevk verir."²⁰⁰ Böylece Antik Yunan düşüncesinde sıkça karşılaştığımız bu konular hakkında Voltaire'in de açıklamalarda bulunduğunu görürüz.

Acaba erdemın iyi ve en yüksek iyi ile bir ilişkisi var mıdır, varsa nasıldır? Erdemli bir davranışta bulunan insanın iç huzura kavuşması durumu, ya da zevk duyması hali, iyi bir durumdur. Ancak erdem ona göre bunlardan farklı bir şeydir. Ona göre, "erdem bir iyilik değil, bir ödevdir; o başka bir türden, yüksek aşamadan-

¹⁹⁸ Voltaire, **Hoşgörü Üzerine İnceleme**, s. 33.

¹⁹⁹ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. I., s. 97.

²⁰⁰ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. I., s. 97.

dır. Onun acı veya hoş duyularla hiç ilgisi yoktur.”²⁰¹ Dolayısıyla Voltaire’de erdem, gündelik hayattaki var olan diyaloglarımızda kullandığımız, iyi davranışta bulunma anlamında daha yüce bir anlama sahiptir. Ona göre erdem, insanın yetkinleşmesine, olgunlaşmasına yardımcı olmaktadır.²⁰² Erdemin insanı yetkinleştirilmesi, onun iyi bir şey olduğunu gösterir.

Ayrıca onun düşüncesinde erdemli davranışta bulunmanın sebebi hiçbir zaman fayda, menfaat veya karşıdan kötülük görmeme olmamalıdır. Erdem bir ödevdir ve her insan, insan olduğu için erdemli olmalıdır. Diğer bir ifadeyle, Voltaire’e göre insan olmanın gereği olarak erdemli olunmalıdır.

Voltaire erdemleri iki gruba ayırmıştır: gerçek olmayan erdemler ve gerçek olan erdemler. Daha sonra gerçek olmayan erdemleri kendi içinde iki gruba ayırmıştır: “ruhlarımızı yönetmek için ihtiyatlılık, vücutlarımızı yönetmek için de ölçülülük.”²⁰³ Bu erdemler insanın kendisiyle ilgili olan erdemleridir. Voltaire, ruhlarımızı yöneten kurallara politika, vücudumuzu yöneten kurallara ise sağlık kuralları demiştir. İhtiyatlılık, herhangi bir konuda, durumda ya da olayda ileriye düşünerek ölçülü davranmaktır. Burada daha çok başkalarıyla olan münasebet önemlidir. Yani insanın toplumdaki yaşamını ilgilendiren konuları kapsamaktadır. Vücudumuzu yöneten erdemler için ise kendi kendimizi ilgilendiren ölçülülüğü söylemiştir. İnsanın yeme/içme gibi vücudunun sağlığını ilgilendiren bu alanda ölçülü olması gerekir. Yani vücudumuzu yöneten erdem ölçülü olmaktır.

Voltaire’in ele aldığı diğer bir grup ise gerçek erdemler olmuştur. Ona göre, “Gerçek erdemler bağlılık, yüce gönüllük, iyilik, hoşgörü vb.. gibi topluma faydalı olanlardır.”²⁰⁴ Bu erdemler kişiye topluma faydalı bir birey olmanın imkânını sağlar.

²⁰¹ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. I., s. 98.

²⁰² Erdem ahlakının insanı olgunlaştırması/yetkinleştirilmesi konusunda bkz. Naim Şahin, **Mevlana’da Ahlaki Erdemler**, Bir İslam Âlimi Olarak Mevlana konulu panel konuşması, 2014.

²⁰³ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. I., s. 145.

²⁰⁴ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. I., s. 145.

XVII. ve XVIII. yy. düşüncesinde önemli bir slogan olan “faydalı olmak” fikri Voltaire’in gerçek erdemler olarak ele aldığı düşünce de kendine yer bulmuştur.²⁰⁵

Erdemli bir insan olmak için Voltaire’e göre ne yapmak gerekir? Ona göre, erdemli olmak için iyilik etmek gerekir.²⁰⁶ Yani bir kimsenin erdemli olabilmesi için bir gruba, bir dine bağlı olmaksızın, sadece iyilik yapması yeterlidir. Çünkü ona göre erdemli olmak, “benzerine iyilik etmekle”²⁰⁷ gerçekleşecektir. Fakat bu tanımda yer verilen kavram olan “benzerine” üzerine düşünülmesi gereken bir kavramdır. Neden Voltaire özellikle bu kavramı tercih etmiştir? Bu kavramda hümanist bakış açısını ortadan kaldıran bir tavır yok mudur? Şöyle ki, benzer olarak neyi ele alacağız? İnsan ve diğerleri mi diyeceğiz? Yoksa herhangi bir millet, ırk veya grupla diğerleri ayırımını yapacağız? Eğer insan olarak ele alınırsa sorun biraz da olsa ortadan kalkmış gibi görünmektedir. Fakat burada Voltaire’in kullandığı kavram farklı noktalara çekilerek doğru olmayan anlamlar doğurabilir.

Voltaire’in erdemli anlayışında Rönesans ve Aydınlanmanın etkisini görürüz. Şöyle ki, “ben bilgisizim, sen bana bilmediklerimi öğretirsin: sana hiç düşünmeden erdemli bir insan derim”²⁰⁸ demiştir. Dolayısıyla bilginin başkasına aktarılması olayı Voltaire’in gözünde erdemli bir davranış olarak kabul görmüştür. Bu durum ise Rönesans ve Aydınlanma düşüncesinde var olan “bilgi güçtür” deyiminin Voltaire’in ahlak anlayışına yansımadır.

Voltaire, erdemli davranışları ele alırken insanın toplumsal bir varlık olduğunu göz ardı etmemiştir. O, “topluluk halinde yaşıyoruz. Şu halde bizim için gerçekten iyi olanı topluluk için yararlı olanıdır”²⁰⁹ demiştir ve böylece toplum ile erdem arasındaki ilişkiyi kurmuştur. O bir kimseye, “ancak başka insanların yararlanacağı erdemli bir davranışta bulunduğu zaman, erdemli insan diyeceğim”²¹⁰ demiştir. Ayrıca

²⁰⁵ Voltaire’in gerçek erdemler olarak ele aldığı erdemleri alt başlıklarda inceleyeceğiz. Bu erdemlerden adalet, hoşgörü, konukseverlik, alçakgönüllülük erdemlerine yer vereceğiz. Bu erdemlere yer vermemizin amacı, Voltaire’in eserlerinde bu erdemlere daha çok yer vermesi ve bu erdemleri önemli kabul etmesi olmuştur.

²⁰⁶ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. II., s. 18.

²⁰⁷ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. II, s. 401.

²⁰⁸ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. II, s. 401.

²⁰⁹ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. II., s. 402.

²¹⁰ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. II, s. 402.

toplumdan ayrı yaşayan bir kimse için iyi ya da kötü olmanın bir anlamı olmayacağına değinmiştir. Dolayısıyla Voltaire şu çıkarıma ulaşır: “İnsanlar arasındaki erdem bir iyilik alışveriştir.”²¹¹ O halde, erdemde karşılıklı bir durum söz konusudur.

Voltaire’e göre toplumda yaşayan insanlar olarak vazifelerimizden biri insanların erdemli olmaya teşvik etmektir. Ona göre, “bir insanın acı çekmeden erdem sahibi olamayacağı doğru olsa bile, yine de onu erdemli olmaya teşvik etmek gerekir.”²¹² Çünkü bu durumun uzun vadede birçok faydası görülür.

Ayrıca Voltaire’e göre toplumun kurulu olduğu temeller erdemdir. Yani ona göre, “toplum tamamen kalbimizden sökülüp atılmayacak olan bu kavramlar üzerine [basiret, adalet, doğruluk, edep, ...] kuruludur.”²¹³ Onun düşüncelerinde toplumun ayakta kalmasını sağlayan unsurlardan bir kısmı da erdemler olmuştur.

Voltaire’in ele aldığı erdemleri alt başlıkları altında ele alacağız. Bu alt başlıkları oluştururken Voltaire’in herhangi bir kategori oluşturma gayretinde olmadığına altını çizmek gerekir. Yani biz çalışmamızda erdemlerden kabul ettiğimiz adalet, hoşgörü, konukseverlik gibi konulara Voltaire’in eserlerinde yer vermesinden dolayı ayrı başlıklar altında incelemeyi uygun gördük. Yoksa Voltaire herhangi bir eserinde erdemleri kategorize etmemiştir.

2.3.1. Adalet

Voltaire’de ahlaki erdemler içinde en önemli erdem adalettir. Voltaire milletlerin ahlaki yapısına dair incelemelerini yaparken, haklı ve haksız durumlarının tüm milletlerde var olduğuna ulaşmıştır. Ona göre, insanların toplumda karşılaştıkları haklı ve haksız durumlar sonucunda adaletin olması gerektiği fikri oluşmuştur. Daha sonra bu düşüncesini, ahlakın tüm insanlar da var olduğunu açıklarken kullanmıştır. Bu sebeple adalet denilen erdem öncelikle ele alınması gereken bir erdemdir.

²¹¹ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. II, s. 402.

²¹² Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. I., s. 497.

²¹³ Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 82.

Adalet, “herkesin hak ettiği ödül ya da cezayla karşılaşması durumu”²¹⁴ olarak tanımlandığı gibi “devletin farklı, hatta karşıt çıkarları olan insanlar arasında hakka uygun bir denge oluşturması durumu”²¹⁵ olarak da tanımlanmıştır. Bu bağlamda ele alınırsa adaletin hem toplumsal hem de bireysel yönü vardır. Yani adalet hem bireyler için hem de toplum için ayrı ayrı ele alınabilir. Bireysel anlamda ele alınabilecek adalet, adil olmak erdemine bağdaşmaktadır. Bu bakımdan herhangi bir birey haklı ve haksız konusunda doğru karar verebiliyorsa; ya da hak edene hak ettiğini veriyorsa, adalet sahibi anlamında adil bir kimse olacaktır. Toplumsal anlamda adalet ise, bireylerden toplumun geneline yayılan bir anlayıştır. Yani bir toplumda gelirin hak edene hak ettiği gibi dağıtımı, haklı ve haksızlığın bu ölçüde belirlenmesi durumu örnek verilebilir.

Voltaire, adalet erdemini ele alırken öncelikle bu erdem insanlarda nasıl var olduğu üzerinde durmuştur. O, düşüncelerinde öncelikle bireysel anlamda adalet kavramı üzerinde durarak bu yönüyle adaleti adil olmak anlamında işlemiştir. Voltaire bu kavramı açıklarken öncelikle, “öyleyse adalet kavramını nasıl öğrendik?”²¹⁶ diye sormuştur. Onun bu sorusu adaletin de ahlak gibi sonradan öğrenilen bir erdem olduğunun bizlere göstermiştir. Ona göre adalet, “basiret, doğruluk, edep kavramlarını nasıl öğrendiysek öyle: duygu ve akılla”²¹⁷ öğreniriz. Dolayısıyla onun düşüncesinde öğrenim duygu ve aklın birlikteliğiyle oluşmuştur. Voltaire’in duygu yönü olarak kabul ettiği durum, toplumda yaşayan bir kişinin karşılaştığı bir haksızlık sonucu ortaya çıkan ve bunun bir haksızlık olduğunu duygularıyla hissetmesinden ibarettir. Daha sonra haksızlığa uğrayan bir kimsenin, uğradığı haksızlığın bu şekilde olmaması yönünde düşünmesi ise kişinin akli aktif hale getirmesidir ki böylece adalet erdeminde ulaşılabilmiştir. O halde, Voltaire’in düşüncelerinde adalet, insanın duygu ve akıl yoluyla ulaşabileceği bir erdemdir.

Ayrıca ona göre adalet, toplumun oluşmasını sağlayan unsurların başında yer almıştır. O, “bana öyle geliyor ki, adalet fikri tüm evrenin onayladığı, en başta gelen hakikattir; toplumu üzen büyük suçların hepsi, adaletin yanlış bir sebebe bağlandığı

²¹⁴ Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, s. 11.

²¹⁵ Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, s. 11.

²¹⁶ Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 70.

²¹⁷ Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 70.

durumlarda işlenmiştir”²¹⁸ ifadesinde bulunmuştur. Yani ona göre, bir toplumda suç varsa bunun sebebi, adaletin yanlış şeylerle ilişkilendirilmesi olmuştur.

Voltaire’e göre, “insanlar tüm toplumlarda bağ vazifesi gören herhangi bir adalet kavramını edinmiş olsalardı, en azından hiçbir toplum oluşmamış olacaktı.”²¹⁹ Görülüyor ki, Voltaire’e göre toplumun oluşması konusunda adalet etkin rol oynamıştır. Özellikle toplumda haklı ve haksıza dair adil bir tutum sergileyen devletin var olması toplumun oluşması ve sürdürülmesi konusunda fayda sağlamıştır.

Voltaire’e göre, erdemlerin var olmasında da yüce bir el rol oynamıştır. Bu açıdan ele alacak olursak onun Tanrı’yı, gerek ahlakın var olmasında gerekse erdemlerin var olmasında, bir kenara bıraktığı söylenemez. Çünkü ona göre, “bizi şekillendiren yüce akıl, demek ki, belli bir süre yaşamımızı sürdürebilmemiz için dünyada adalet olsun istemiştir.”²²⁰ Dolayısıyla ona göre, bizi şekillendiren yüce aklın ürünü olan insan, dünyada var olduğu ilk sürede adaletle birlikte var olmuştur. Daha sonra bu adalet unutulmuş olabilir. Fakat insanların yaşamını sürdürebilmesi için adalet bir gerekliliktir. Bu durumu Voltaire bu şekilde ele almıştır.

Voltaire’in adalete dair düşüncelerini kısaca ele alırsak; ona göre erdemlerin içinde adalet en önemlisidir. Çünkü kendi ahlak anlayışını temellendirirken başvurduğu ilk erdem adalet olmuştur. Ona göre adalet erdemi, haksız bir durumla karşılaşılması sonucunda, duyguyla ortaya çıkan ve haklının bulunması yolunda akıl ile aranıp ulaşılabilen, haklı ve haksızı ayırt etme yetisi olmuştur. Ayrıca adalet toplumların oluşmasında ve insanların yaşamını sürdürmesinde önemli bir gereklilik olmuştur.

2.3.2. Hoşgörü

Felsefe Tarihi boyunca birçok filozof tarafından ele alınmış düşüncelerden biri de hoşgördür. Yıllarca varlığını sürdürmüş imparatorların temel devlet anlayışlarından biri olan hoşgörü sayesinde, bu imparatorlar uzun yıllar tarihte varlığını sür-

²¹⁸ Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 71.

²¹⁹ Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 69.

²²⁰ Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 69.

dürmüştür. Bu hoşgörü gerek dini anlayışta gerekse sosyal yaşamda kendini göstermiştir. Aynı zamanda hoşgörü sayesinde farklı milletlerin ve kültürlerin bir arada ve huzur içinde yaşamasına olanak sağlamıştır.

Voltaire'in bu erdemi ele almasında da benzer bir durum gözlenmiştir. Onun yaşadığı toplumda kabul görmüş dinler olan Hıristiyanlık ve Yahudiliğin tutumları, Voltaire'i bir arayışa yönlendirmiştir. Bunun sonucu olarak da toplumda huzur ve mutluluğu sağlayacak, insanların birbirlerine tahammül göstermelerini sağlayacak bir erdem olarak hoşgörü ele almıştır. Voltaire, XVII. ve XVIII. yy. Aydınlanma Çağı gibi bilim ve aklın ön planda olduğu bir dönemde, "hoşgörü ve kardeşliktedir akıl"²²¹ diyerek, hoşgörüye önem verilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Voltaire'in hoşgörü benimsenmesinde etkili olan diğer bir husus ise, toplumda yaşayan insanların aşırı uçlarda bulunmamasını istemiş olmasıdır. Öyle ki, her toplumda insanlar tutum ve davranışlarında ne en uç ne de en geri olmalıdır. Aristoteles ve Platon'un da ifade ettiği gibi birey her zaman orta olmalı ve ölçülü davranmalıdır. İşte Voltaire'i hoşgörü düşüncesine yönlendiren diğer bir unsur bu ölçülü olma durumu olmuştur. Onun ifadesiyle, "İngiliz ananesine göre şu esas benimsenmişti: İnsanlar dindar olacaklar, fakat hiçbir zaman mutaassıp olmayacaklar; filozof olacaklar, fakat hiçbir zaman saldırgan olmayacaklar."²²² Yani insanlar her ne durumda olursa olsun orta olacak ve ölçülü davranacaklardır. İşte bu noktadan hareketle insanları hoşgörülü olmaya çağırmıştır. Çünkü bu erdem sayesinde insanlar kendi dışında var olanı saygı ve sevgi ile kabul edebilecektir. Voltaire'in sahip olduğu bakış açısı bu olmuştur.

Ayrıca onu hoşgörü düşüncesine yönlendiren diğer bir unsur ise hoşgörünün özgür olmakla ilişkisidir. Öyle ki, Voltaire'e göre insan seçimlerinde özgür bir varlıktır. Ona göre, "Doğal yasa herkesi, dilediği şeyle beslemekte özgür bıraktığı gibi, dilediği şeye inanmakta da özgür bırakır."²²³ Dolayısıyla seçimlerinde özgür bırakılan insanın kendiyle aynı tercihte bulunmayan insanlara tahammül gösterebilmesi

²²¹ Tanilli, **Voltaire ve Aydınlanma**, s. 107.

²²² Maurois, **Voltaire**, s. 26.

²²³ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. I., s. 138.

için hoşgörü erdemine sahip olması gerekecektir. Böylece toplumda var olan farklı anlayışların birbiriyle huzur ve mutluluk içinde yaşaması sağlanmıştır.

Voltaire'e göre hoşgörü devlet yönetiminde de kabul görmesi gereken bir erdemdir. O, toplumların barış içinde yaşamaları için kabul edilen yönetim şeklinin hoşgörü ile ilişkili olması gerektiğini açıklamıştır. Ona göre, "Türk hükümdarları, farklı dinden yirmi milleti barış içinde yönetir."²²⁴ Bu yönetimdeki başarının sırrı ona göre, hoşgörü olmuştur. Yine ona göre, "hoşgörü asla tek bir iç savaşa yol açmamıştır; hoşgürsüzlük ise yeryüzünü kana bulamıştır."²²⁵ Dolayısıyla hoşgörü bu anlamda da yararlı bir erdem olmuştur.

Voltaire'e göre, toplumda hoşgörü sayesinde devletin yararına bir durum daha görülmüştür. Ona göre, "hoşgörü ile birlikte toplumun ve devletin yararına çalışacak insanların artacağı"²²⁶ gözlemlenir. Böyle bir durumun ahlakiliği tartışılrsa da sonuç itibarıyla ortaya koyulacak yarar da göz ardı edilemez. Voltaire bu durumu da ele almıştır.

Voltaire, Hoşgörü Üzerine İnceleme adlı eserinin, "hoşgörü nasıl benimsebilir?" başlığı altında, ilk olarak vicdan özgürlüğünün sağlanması gerektiğini ima eder ve bunu 30 Yıl Savaşları ile örneklendirir. Ona göre, "Almanya, eğer Vestfalya Barışıyla vicdan özgürlüğünü tesis etmeseydi, Avrupa birbirini boğazlamış Katoliklerin, Reformcuların, Protestanların, Yeni vaftizcilerin kemikleriyle dolu bir çöl olurdu."²²⁷ Dolayısıyla vicdan özgürlüğünün sağlanması ile hoşgörü tamamlanmış olacaktır.

O halde, Voltaire için hoşgörü ile vicdan arasında bir ilişki vardır. Eğer bir insana vicdan özgürlüğü sağlanamamışsa o bireyin hoşgörülü olması düşünülemez. Öyleyse toplumda hoşgörünün sağlanması için devlete de görev düşmektedir. Devletin görevi, vatandaşlarına vicdan özgürlüğünü sağlayacak ortamı oluşturmaktır.

²²⁴ Voltaire, **Hoşgörü Üzerine İnceleme**, s. 27.

²²⁵ Voltaire, **Hoşgörü Üzerine İnceleme**, s. 30.

²²⁶ Voltaire, **Hoşgörü Üzerine İnceleme**, s. 32.

²²⁷ Voltaire, **Hoşgörü Üzerine İnceleme**, s. 32.

2.3.3. Konukseverlik

Konukseverlik, toplum hayatında insanların konuklarına iyi davranması, onları iyi ağırlaması anlamında kullanılan bir kavramdır. Özellikle XVII. ve XVIII. yy. Aydınlanma döneminde maddi durumu iyi olan kişilerin evlerinde dostlarını veya arkadaşlarını ağırlaması bir gelenek olmuştur. Bu dost meclislerinde sanata, bilime, ahlaka ve dine dair düşünceler konuşulmuştur. Bu durumdan dolayı Voltaire eserlerinde bu kavramı erdem olarak ele almış ve işlemiştir.

Konukseverlik, Voltaire'in kısaca değindiği erdemlerden biridir. O bu erdemi Felsefe Sözlüğü eserinde ele almıştır. Ona göre, “konukseverlik; bu pek toplumsal erdem, insanları bağlayan bu kutsal bağ, eğlence yerlerini acımaya başladığımızdan beri gevşemeye başladı.”²²⁸ Dolayısıyla konukseverliğin anlamı Voltaire’de insanları birbirine bağlayan kutsal bir erdem olmuştur. Bu sebeple konukseverlik topluma fayda sağlayan erdemler arasında kabul edilebilir. Konuksever insanlar aracılığıyla verilen davetler insanların birbirini tanmasına ve dostluk ilişkilerini güçlendirmelerine yardımcı olmuştur.

Voltaire’in endişelendiği bir konu ise bu erdemin kötüye kullanılması durumudur. Ona göre, “tehlikesi olmayan bir erdem yoktur; zaten böyle olduğu için onları benimsemek güzeldir.”²²⁹ Yani Voltaire’e göre her erdemin tehlikeli yönleri vardır. İşte önemli olan burada ölçülü olabilmektir.

Voltaire’in konukseverliğe karşı bu söylemlerinden sonra onun için önemli olan diğer bir erdem olan alçakgönüllülük ele alınabilir.

2.3.4. Alçakgönüllülük

Voltaire’e göre alçakgönüllü olma hâli değer verilmesi gereken bir durum olmuştur. O, “bu erdeme saygı gösterilseydi, yeryüzünde hiç kavga olmazdı”²³⁰ ifadesinde bulunmuştur. Böylece alçakgönüllülüğü, barışı sağlayan bir erdem olarak ele

²²⁸ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. I., s. 145.

²²⁹ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. I., s. 147.

²³⁰ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. I., s. 147.

almıştır. İnsanlar arasındaki anlaşmazlığın ve bu anlaşmazlığın sonucunda çıkacak olumsuzlukların giderilmesinde alçakgönüllü olmak çok yararlıdır.

Voltaire'e göre alçakgönüllülük ile ruhun arasında bir ilişki vardır. O, "bana öyle geliyor ki alçakgönüllülük ruhun tevazuudur; çünkü dış tevazu nezaketten başka bir şey değildir"²³¹ demiştir. Ayrıca o alçakgönüllülüğün alçalmakla bir ilişkisi olmadığını ve alçalmanın çok farklı bir şey olduğuna değinmiştir: "Alçakgönüllülük kendi kendini alçaltmak demek değildir; tevazu nasıl gururu yumuşatırsa, o da onuru yumuşatır."²³² Ona göre, insanda bulunan aşırı gurur ve aşırı onur tehlikelidir. Bu iki duygu bir insanın doğru kararlar almasını engelleyebilir. Bu sebeple Voltaire'in alçakgönüllülük olarak ele aldığı erdem, insanın onur duygusunu dengelemesinde yardımcıdır.

Görülüyor ki, Voltaire'in ahlaki erdemleri değerlendirirken önem verdiği hususların başında, bu erdemlerin toplum için faydalı olup olmadığı ve bu erdemleri hayatımıza uygularken ölçülü davranmak gerektiği gelmiştir. Dolayısıyla gerek gerçek erdemler olarak ele aldığı erdemler gerekse politika ve sağlık kuralları olarak ele aldığı kendimizi ilgilendiren kurallarda önemli olanın ölçülü olmak olduğudur. Özellikle hoşgörü, konukseverlik ve alçakgönüllülük gibi erdemler söz konusu olunca bunların temelde ölçülü olma ile ilişkisi vardır.

3. Voltaire'de Din-Ahlak İlişkisi

Voltaire'de din ve ahlakın birbiriyle ilişki içinde olduğunu söyleyebiliriz. Ona göre her iki alanın konusu insan ve onun davranışlarıdır.

Öncelikle Voltaire, "dinin kız kardeşi felsefe"²³³ ifadesiyle felsefe ve dini birlikte ele almıştır. Onun açıkladığı doğal din ile doğal ahlak insanların ölçülü birer birey olması yönünde çaba harcamıştır. Bu sebeple Voltaire'in düşüncesinde insanların ölçülü olması konusunda din-ahlak ilişkisi mevcuttur.

²³¹ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. I., s. 148.

²³² Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. I., s. 148.

²³³ Voltaire, **Hoşgörü Üzerine İnceleme**, s. 26.

Voltaire'e göre, "din, hükümdar ile dilencileri eşit şartlar altında bir araya getirir."²³⁴ Dolayısıyla din, ahlakın toplumda eşitliği sağlamak üzerine yaptığı çalışmalara yardımcı olmuştur. Özellikle eşitlik ve adalet gibi kavramların ahlak içinde ele alınması ve Voltaire'in dinin eşitliği sağlayarak insanları bir araya getirdiği söylemi dinin ahlak alanıyla nasıl bir ilişkide olduğunu göstermiştir. Yine bu açıdan bakılacak olursa din-ahlak ilişkisi içinde olan alanlardandır.

Ahlak ve dinin ilişkisi içerisinde olduğu hususlardan biri de insanın karakterine olan etkisidir. Karakter, insanların davranış ve tutumlarında kendilerine ait olan nitelikleridir. Dolayısıyla her insanda farklı karakter özellikleri görülebilir. Örneğin, bir insan çabuk sinirlenirken başka bir insan daha sakinidir. İşte bu nitelikler insanda var olan ve ona ait olan davranış özellikleridir. Voltaire'e göre, "din ve ahlak, yaratılışın azgınlığına gem vurur; onu yok edemez."²³⁵ Yani ona göre, yaratılıştan gelen karakter din ve ahlak yardımıyla yumuşatılabilir. Bu ise toplumsal barış ve huzurun sağlanmasında insanlara yardımcı olunan bir özellik olmuştur. Din-ahlak ilişkisinin bireyler üzerindeki bu olumlu etkisi kişilerin toplumsal anlamda olgunlaşmasında faydalıdır.

Voltaire dinin kaynağını insan ve onun deneyimleri olarak kabul etmiştir. Yani ona göre oluşmuş/oluşturulmuş dinlerin temelinde insan rol oynamıştır. Ona göre, doğa var olan Tanrı'nın insanın yerine getirmesi gerektiği emir ve buyruklar herkes tarafından farklı olarak anlaşılacaktır. Yine Voltaire'e göre bu farklı anlaşılmalara sebebiyle farklı dinler ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu dinlerin oluşmasında ve farklılaşmasında kaynak insan olacaktır.

Ona göre, ahlakın kaynağı ise Tanrı olmuştur. Çünkü Voltaire tarihi incelediği zaman, haklı ve haksızın her toplumda aynı şekilde değerlendirildiğini gözlemlemiştir. Bu sebeple ahlakın yüce bir varlık tarafından koyulduğu sonucuna ulaşmıştır. Dolayısıyla onun doğal ahlak olarak ele aldığı ahlak anlayışının kaynağı doğal din anlayışının tanrısızdır. Bu bağlamda oluşan din de doğadan yani akıldan oluşmuştur. Dolayısıyla Voltaire'in bu doğal din anlayışı temellerini ahlaktan alan bir yapıdır.

²³⁴ Voltaire, **Hoşgörü Üzerine İnceleme**, s. 63.

²³⁵ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. I., s. 117.

Voltaire yapmış olduğu araştırmalardan yola çıkararak ahlakın, dinin olmadığı toplumlarda da mevcut olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ona göre ahlak ilk insanla var olmuştur. Ancak doğadan uzaklaşan insan zamanla doğadan bulunan Tanrı anlayışını, dini bir yapıya dönüştürmüş ve böylece, Voltaire'in sert eleştirilerine maruz kalan, kurumsal dini oluşturmuştur. Bu kurumsal yapıda var olan din, Voltaire tarafından dogmatik olarak isimlendirilmiş ve Voltaire'in doğal din olarak yeni bir dini anlayış ortaya koymasına neden olmuştur. Voltaire'e göre, ahlakın temelde var olduğu bir toplumsal yapı, kurumsal dinin oluşmasıyla ahlaki dinamiklerini kaybetmiştir. Daha sonra, yine ona göre, doğal din anlayışıyla bu ahlaki dinamikler tekrar kazandırılmıştır. Bu bağlamda din-ahlak ilişkisi mevcut olmalıdır.

Voltaire'e göre, dinin kurumsallaşması ve din adamları sınıfı tarafından yönetilmesi toplumun zarar görmesine sebep olmuştur. Çünkü böyle bir yapıya dönüşen din artık ahlaki yönü bırakarak doğal din niteliğini kaybetmeye başlamıştır. Bu ise ahlaktan yoksun ya da yanlış şeyleri ahlak olarak benimsemiş bir dinin oluşmasına sebep olacaktır. Böyle bir durumda ise din ve ahlak ilişkisi zarar göreceği için alınan kararlar toplum zararına olacaktır.

Voltaire, yaşamının sonlarına doğru fikirlerinde değişikliğe giden düşünürlerden biridir. "Eserlerinde hurafelerden ayrılmış bir dine vurgu yapan Voltaire, yaş ilerledikçe ahlaki öğütleyen; içinde cennet ve cehennem olduğu bir din tasarlar.

Tanrı'ya inancı ahlaki boyutta düşünen Voltaire, bundan pratik bir fayda da beklemektedir."²³⁶ Dolayısıyla artık din, ahlakın insanlar tarafından benimsenmesi ve onların davranışlarının kontrol eden bir mekanizma olarak var olmuştur. Yine ona göre, Tanrı'ya "gösterilecek en büyük saygı erdemli olmaktır."²³⁷ Dolayısıyla bir insanın dindarlığı onun erdemli olmasıyla ilişkili olmuştur. Eğer bir insan toplumsal hayattaki davranışlarında erdemli olarak yaşamaya gayret ediyorsa, Tanrı'ya saygı gösteriyor demektir. Bu konuyla ilgili Tanilli eserinde, "şöyle diyordu Voltaire: 'İyi insan olmak için dinden yararlanmaya ihtiyaç duyanlar acınacak durumdadırlar.>'; toplum, her türlü doğaüstü inançlardan bağımsız bir doğal ahlak içinde yaşayabilir,

²³⁶ Ernaıl Okumuş, **On Sekizinci Yüzyılda Deizm ve Voltaire**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 69.

²³⁷ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, s. 141.

demmişti.”²³⁸ Yine devam eder ve “ancak insan tutkuları hakkındaki deneyimi derinleştirdikçe, şu düşünceye vardı. Hiçbir ahlak yasası, kökünün tanrısal olduğu ve her şeyi gören, ödüllü cezayı dağıtan bir Tanrı’nın iktidarına bağlanan halk inancına dayanmadıkça, kişisel içgüdülerin ilkel gücüne başarıyla direnemez. ... Buradan kalkıp, ‘Tanrı olmasaydı bile, onu icat etme gerekecektir!’ diyecektir”²³⁹ demiştir. Dolayısıyla Voltaire, ilk düşüncelerinde ahlak öğretisini dinden bağımsız bir yapıda ele almak istese bile sonraki düşüncelerinde bunun mümkün olmayacağı kanaatine ulaşmıştır. Voltaire’in düşüncelerinde ahlaki davranışlar söz konusu olunca, kişinin ahlaklı olması noktasında daha yüce bir güce ihtiyaç duyulacağı kanısı oluşmuştur. Bu yüce güç ya da yapı kişiye, vicdan mekanizmasının işlevsellik kazanması hususunda yardımcı olacaktır.

O halde, Voltaire için din ve ahlak birbiriyle ilişkili olan iki alandır. Bu alanlar insanların davranış ve tutumları üzerinde etkili olmuştur. Ahlaki öğretilerin öğütlenmesinde din rol oynarken dinin saflığının korunması ve ahlaki erdemlerden uzaklaşılmasının önüne geçmede ise ahlak etkili olmuştur. Dolayısıyla Voltaire’in düşüncelerinde din-ahlak ilişkisi mevcuttur.

---

²³⁸ Tanilli, **Voltaire ve Aydınlanma**, s. 183.

²³⁹ Tanilli, **Voltaire ve Aydınlanma**, s. 183.

İKİNCİ BÖLÜM

JEAN JACQUES ROUSSEAU'DA DİN-AHLAK İLİŞKİSİ

Jean Jacques Rousseau (1712-1778), XVIII. yüzyılın Fransız romantik düşünürlerindendir. Özellikle ele aldığı eserlerle, yaşadığı toplumun eksik ve kendine göre yanlış olduğunu iddia ettiği yönlerini cesurca kaleme almıştır. Onun modern toplum hayatına dair ileri sürdüğü tezler ve eleştiriler, kendi dönemindeki düşünürler tarafından sert eleştirilere uğramasına sebep olmuştur. Ama o yine de görüş ve düşüncelerini açıklamaktan vazgeçmemiştir. Özellikle din ve ahlaka dair görüşleri sebebiyle eserlerine yasaklar getirilip eserlerinden bazıları Paris'te yakılmıştır. Birçok düşünür gibi onun değeri de ölümünden sonra anlaşılmış ve Fransız Devrimi'nin sembolü olmuştur. Onun ele aldığı siyaset (Toplum Sözleşmesi) ve çocuk eğitimi (Emile) üzerine eserleri sonraki dönemlerde çok değer görmüştür.

Rousseau'nun kaderi, onun çok rahat bir çocukluk geçirmesine izin vermemiştir. Yetimhanelerde çocukluğunu geçiren Rousseau'nun yaşamında bunun izleri görülmüştür. Dijon Akademisi'nin hazırlamış olduğu, “Bilimlerin ve sanatların gelişmesi ahlakın düzelmesine yardım etmiş midir?” konulu yarışmanın sonucunda birinci olması onun tanınmasına yardımcı olmuştur. Onun yarışmaya sunduğu yazı olan “Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev” adlı eseri, onun toplum tarafından merak edilen ve aranan bir insan olmasına neden olmuştur. Ancak modern ve lüks hayatın kendi karakteriyle ters düşmesi sebebiyle elitlerin bulunduğu çevrede kendini yabancı hissetmiştir. Bu sebeple Voltaire gibi düşünürler tarafından düşünceleri sert eleştiriler almıştır.²⁴⁰

Rousseau'yu diğer XVII. ve XVIII. yy. Aydınlanma düşünürlerinden farklı kılan bazı yönleri vardır. Öncelikle XVII. ve XVIII. yy. Aydınlanma düşünürleri metafizik alana dair düşünceleri kontrol edilemeyen alan olarak ele almıştır. Pozitivist bakışın önem kazandığı bu dönemde metafizik alanın deney alanının dışında kalması gerektiği düşüncesi birçok düşünür tarafından kabul görmüştür. Onlara göre “din, ahlak, vatan, gelenek, örf, âdet, veraset gibi kavramlar eğitimin dışına atılma-

²⁴⁰ Rousseau'nun hayatına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Leo Damrosch, **Jean Jacques Rousseau**, Çev. Özge Özköprülü, İkinci Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.; Rousseau, **İtirafı**, Ed. Serkan Özbürün, İkinci Basım, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003.

lıydı; çünkü bunlar kontrol edilemeyen amillerdi.”²⁴¹ Dolayısıyla bu alanları kapsayan ahlak ve din temkinli davranılması gereken alanların başında gelmekteydi. Ancak Rousseau için durum böyle olmamıştır. Ona göre ahlak ve erdemler toplumun birleştirici unsurlarıdır. Ayrıca din ise ahlakın uygulanmasında yardımcı olan bir alan olarak karşımıza çıkmıştır. Bu sebeple din ve ahlak alanları üzerinde durulması gereken alanlardandır.

Rousseau, değerlerin²⁴² bir bütün halinde toplumun yararına hizmet etmesi gerektiğini savunur. Onu bu düşünceye sevk eden yaşadığı dönemde devletin topluma karşı tutumudur. Yoksul halka karşı getirilen vergiler ve uygulanan yöntemler onun devlet ve topluma karşı düşüncelerinin şekillenmesini sağlamıştır. O, bu durumu “zavallı halka yapılan zulümlere ve bu zulmü yapanlara karşı içimde kin tohumu doğdu ve büyüdü”²⁴³ diyerek anlatır. Bu ve bunun gibi yaşamındaki izlenimler onu, doğa durumundaki insanı düşünmeye sevk etmiştir.

Rousseau, İtirafırlar adlı eserinde, çıktığı tüm kır gezilerinde doğada yaşayan ilk insanları tasavvur ettiğini ifade etmiştir.²⁴⁴ Onun doğal kavramını oluşturmasında bu gezilerin etkisi vardır. Ona göre, doğal halde/ortamda insan herhangi bir otoriteye bağlı değildir. Dolayısıyla Rousseau’nun özgür insanı böyle bir ortamda var olmuştur. Bu yorumlardan sonra Rousseau, “özgür bir birey olarak doğan insan her yerde zincirler içinde”²⁴⁵ tezine ulaşır. Daha sonra devam eder ve “o günden bugüne tarih boyunca ahlak düşüncesinin gelişimi konusunda araştırmalarda bulunmuş, fikirlerimi hayli genişletmişim. Şu sonuca varmışım: Her şeyin kökü siyasete dayanır. Bir millet ne yaparsa yapsın, hükümetin döktüğü kalıbın dışına asla çıkamaz.”²⁴⁶ Yani Rousseau’ya göre, bir insanın sahip olduğunu iddia ettiği gerek dini inanış gerekse ahlaki anlayış devletin belirlediği sınırlar ve şekiller içinde olmaktadır. Dolayısıyla

²⁴¹ Süleyman Hayri Bolay, **Felsefeye Giriş**, Birinci Baskı, Akçağ Basım Yayın Pazarlama A.Ş., Ankara, 2004, s. 382.

²⁴² Burada değer kavramını din, ahlak, siyaset gibi alanların genelini kapsayan bir kavram olarak ele alınmıştır.

²⁴³ Rousseau, **İtirafırlar**, C. I., Ed. Serkan Özburun, 2. Basım, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003, s. 181.

²⁴⁴ Bkz. Rousseau, **İtirafırlar**, C.II., Ed. Serkan Özburun, 2. Basım, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003, s. 127.

²⁴⁵ Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, çev. Vedat Günyol, 4. Baskı, Adam Yayınları, İstanbul, Aralık, 1990, s. 6.

²⁴⁶ Rousseau, **İtirafırlar**, C. II., s. 144-145.

konu din ve ahlak olursa bu alanların devletle olan ilişkisi unutulmamalıdır. Ancak bizim çalışmamızın konusu olan Rousseau'da din ve ahlak ilişkisi inceleneceği için bu alanların siyasetle olan bağı üzerinde çok fazla durulmayacaktır.

Rousseau'da ahlak ve din devletin temel dinamiğidir. Devletin oluşmasını sağlayan toplum, ahlak sayesinde var olur. Bu ahlakın korunumu ve sürdürülmesinde ise dini değerler rol oynamıştır. Ona göre, bir sözleşmenin ürünü olan devlet, insanların haklarının bir kısmını devlete devretmesi sonucu oluşmuştur. Hakların bir kısmının gönüllü olarak devlete verilmesi sonucunda devlet tarafından da güvenlik, huzur ve barış içinde yaşama gibi güvenceler devlet tarafından bireylere sağlanmalıdır. Bu toplumun devletle yaptığı bir sözleşmedir. Eğer hakların bir kısmını devreden birey ve toplumda bir bozulma gerçekleşirse bu devlete de yansiyacaktır.

Ahlak ve din, genel anlamda ele alacak olursak insanı kendisine konu olarak seçmiş disiplinlerdir. Dolayısıyla bir düşünürün bu iki alana dair görüşleri incelenirken o düşünürün insana dair düşüncelerine değinmek faydalı olacaktır. O halde, Rousseau'ya göre insan nasıl bir varlıktır? Yerguz'a göre, "Rousseaucu felsefede insan doğası gereği iyidir."²⁴⁷ Çünkü ona göre insan doğuştan gelen acıma duygusuna sahiptir. Bu duygunun var olması sebebiyle insan kötü olamaz. Dolayısıyla gerek dini gerekse ahlaki öğretiler, insanın içinde var olan bu iyiliği korumak ve insanı iyi bir birey yapmak için kullanmalıdır.

XVII. ve XVIII. yy. Aydınlanma düşüncesinin hâkim görüşlerden biri de insanın çalışması ve üretmesidir. Bu düşünce özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıl düşünürlerinde sıkça yer almıştır. Öyle ki, bu dönemlerde erdemli insan, çalışan ve üreten insan olarak açıklanmıştır. Soyluluk kabul edilen tembellik yerini çalışmaya bırakmıştır. Ayrıca bu dönemde bilimlerin temeline yararlı veya faydalı bakışı yerleşmiştir. Yani bir şey ya da bir durum ne kadar yararlı ve faydalı ise o kadar değerli olmuştur. Rousseau'nun düşüncelerinde de bunu görmek mümkündür. Öyle ki, onun

²⁴⁷ Rousseau, **Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev**, Çev. İsmail Yerguz, Say Yayınları İstanbul, 2009, s. 10.; Not: Bundan sonra bu eser **İ.Söylev** olarak yazılacaktır.

için önemli olan insanın yararlı bir birey olmasıdır. İnsan kendine ve topluma yararlı bir birey olmalıdır.²⁴⁸ Dolayısıyla din ve ahlakta topluma yararlı olmalıdır.

Rousseau'nun dönemine dair bu bilgilere değindikten sonra onun için din ve ahlakın ne anlama geldiğini ele alabiliriz. Çalışmamızın bu kısmına Rousseau'nun din anlayışını ele alarak başlamayı uygun gördük. Rousseau'ya göre din nedir? Onun yaşamında uygun gördüğü deizm ile ortaya koyduğu doğal din arasında nasıl bir ilişki mevcuttur? Din ve ahlak öğretilerinin bir alan mıdır? Bu sorulara verilecek cevaplarla konumuza derinlik kazandırmayı düşünüyoruz.

1. Jean Jacques Rousseau'nun Din Anlayışı

XVII. ve XVIII. yy. Aydınlanmanın romantik düşünürlerinden olan Rousseau'nun dini inancı hayatında farklılıklar göstermiştir. Yaşadığı siyasi sebeplerden dolayı mezhep değişikliklerine gitmiştir. Ancak onun modern toplum olarak adlandırıldığı şehir hayatıyla tanışması, hayatında dönüm noktası olmuş ve düşüncelerinin şekillenmesine yardımcı olmuştur. İnsanların nezaket kurallarına göre hareket etmesi ve toplumun insanlar tarafından belirlenmiş bu kuralları ahlak kuralları gibi hayatlarına uygulaması onun eleştirel yönünü ortaya çıkarmıştır.

Rousseau, hayata geldiği toplumun benimsediği din olan Hıristiyanlıkla gözünü dünyaya açmıştır. Daha sonra eleştirileri ve incelemeleri sonucunda farklı arayışlara girmiştir. Bertlek'in ifadesiyle, "Rousseau genç bir adam olarak Katolikliğe dönmüş ve daha sonra da doğanın mükemmel düzeni ve uyumunun farkına varmasına bağlı olarak Tanrı'nın varlığının kanıtı olarak görmesinden dolayı 'doğal din' taraftarı vahye dayalı dini reddeden deist görüşleri benimsemiştir."²⁴⁹ Bu sebeple o doğadaki düzenden hareket ederek bir din düşüncesi oluşturma idealinde olmuştur. Dolayısıyla "Rousseau eserinde [Emile] din olgusunu anlatırken, doğayı inceleyip, buradan onun yaratıcısını aramaya girişmiştir."²⁵⁰ Eğer doğadaki düzen ve nizam iyi algılanabilirse bundan hareketle gerçek ve akla hitap eden bir Tanrı'ya ve dine ulaş-

²⁴⁸ Rousseau, **Emile**, s.50.

²⁴⁹ Seydi Battal Bertlek, "Rousseau'nun Din Anlayışı ve Emile Romanındaki Çocuk Din Eğitimi", **Akademik Bakış Dergisi**, Yıl:2013, S. 35, s. 3.

²⁵⁰ Seydi Battal Bertlek, **a.g.m.**, s. 8.

makta mümkün olacaktır. Rousseau'nun doğa üzerine incelemelerinin siyasi sebebi dışındaki temeli bu olmuştur.

Rousseau'nu yaşadığı dönem olan XVIII. yüzyıl düşüncesinde karşılaşılan problemlerden biri uygun olan dinin ne olduğudur. Çünkü bu dönemde yaşayan düşünürler Rönesans'ta yaşayan düşünürler gibi dinle alakalı problemler yaşamıştır. Bu dönemde din, toplumda ve devlette söz sahibi olan bir disiplindir. Yani Kilisenin otoritesi küçümsenemeyecek kadar etkili olmuştur. Bilimsel bir araştırmada bulunacak düşünürler, bu sebeple Hıristiyanlığın etkisini kırmak ve kendilerini inanç anlamında daha rahat hissedebilmek için, arayışlarına cevabı deizmde bulmuştur. Deizm öncesinde, olayları gelenekselleştirme ve sonrasında da otorite için işlevsel kılma öngörülmekteydi. Bu görüşe göre, otorite ve gelenek akıl yetisine ket vuran en önemli etkenlerdendir. Dolayısıyla otorite ve gelenekçi zihniyet, yapılan her türlü iş insanların mutluluğunun önünde bir engel olarak görülmekteydi. Deizmle birlikte akıl bağımsız hale gelmiştir. Deist anlayışta Tanrı inkâr edilmez ancak; sembolik olarak var olmalıdır ve etkili bir fonksiyonu yoktur.²⁵¹ Rousseau'nun da hayatında yer eden anlayış bu olmuştur. Ancak Rousseau Tanrı'yı emekli etmemiş onu hayatın içine dâhil etmiştir.

Rousseau dine dair düşüncelerinin tamamında mutlak yaratıcının varlığından söz etmiştir. Tüm argümanları bunun ispatlanması üzerine olmuştur. O, “dünyanın oluşması için her şeye gücü yeten mutlak bir iradenin zorunlu olduğunu belirtir.”²⁵² Bu zorunluluğa akıl sayesinde ulaşan Rousseau, hissetmeyi de unutmamıştır. O Tanrı ve onun bilgisine akılla ulaşabileceğimizi ifade eden dönemdeki düşünürlerden, akıl ve duygu ile ulaşabileceğimizi söyleyerek ayrılır. Yani Rousseau felsefesinde Tanrı söz konusu olunca rasyonellik ve romantizm birlikte yer almaktadır.

Din kategorisi içerisinde ele alınan kavramlardan biri de inanç/inanmadır. Rousseau bu kavramlar hakkında da düşüncelerini söylemiştir. Böylece Tanrı ve din kavramlarının inançla olan ilişkisine yer vermiştir. Ona göre “inanç, idrak sayesinde

²⁵¹ Bertlek, **a.g.m.**, s. 3.

²⁵² Bertlek, **a.g.m.**, s. 5.

güven kazanır güçlenir.”²⁵³ Dolayısıyla bir insan anladıkça inancı gelişir ve daha sağlam hale gelir. Bu açıdan ele alacak olursak Rousseau’ya göre inanç ve öğrenme arasında ilişki vardır. Çünkü idrak denilen şey öğrenilerek gelişen bir şey olmuştur. Bunun sonucunda inançta öğrenme ile ilişkilidir. Diğer bir açıdan ele alacak olursak insan bilmediğinden korkar ve bilmediğine karşı ilgisi uyanmaz. Ancak bir şey bilinmeye başlarsa insanın ilgisi de o yönde artar. Rousseau’da bunun farkında olacak ki, idrak ile inancı ilişkilendirmiştir.

Ayrıca ona göre, inanmakta bir zorunluluktur. O, “inanmak zorunluluğu bu zorunluluğun olasılığını varsaydırır. İnanmayan filozof haksızdır, çünkü uğraştığı akli kötü kullanıyor demektir, oysa reddettiği gerçekleri anlayacak durumdadır”²⁵⁴ demiştir. Yani her insan inanmak zorundadır. Bunun için inanmamak yolunda hareket eden herkes kötülük işlemiştir. Çünkü aklını kullanan ve akli sayesinde doğayı inceleyen her insan inanmak ihtiyacını görecektir. Rousseau’ya göre, eğer bir insan dini anlamda inanmak istemediği şeyleri reddetme yolunda çaba harcayacak olursa, bu onun reddettiği gerçekleri anlayacak durumda olduğunu göstermektedir.

Rousseau dine dair düşünceleri öncelikle iki grupta ele almıştır. Bunlardan biri siyasi ihtiyaçtan doğan sivil din anlayışıdır. Diğeri ise eşitlik ortamının var olduğu zamanda bulunan ve akla hitap eden doğal din anlayışıdır.

Doğal din, Rousseau’nun savunduğu dini anlayışların en önemlisidir. Bu anlayış onun idealindeki anlayıştır. Rousseau’nun eserlerini incelediğimiz zaman sıklıkla karşılaştığımız bir kavram olan “doğal” kavramı, onun var olan mevcut toplum düzenine getirdiği eleştirilerin temelidir. Ona göre bu doğallık insanların henüz toplum olmadan önce yaşadıkları dönemi ifade etmektedir. İnsanların toplumsallaşmasının ilk aşaması ise onların mülk edinmesiyle olmuştur.²⁵⁵ Dolayısıyla doğal ile başlayan her kelime, daha önce ifade ettiğimiz akıl anlamında kullanıldığı gibi, mülk edinmeden önceki toplum düzenini de anlatmaktadır. Rousseau söz konusu olunca

²⁵³ Rousseau, **Emile**, s. 421-422.

²⁵⁴ Rousseau, **Emile**, s. 356.

²⁵⁵ Rousseau’nun mülk edinme ve insanlar arasında eşitliğin oluşması ilişkisini nasıl kurduğunu görmek için bkz. J.J. Rousseau, **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı**, Çev. Rasih Nuri İleri, 4. Basım, Say Yayınları, İstanbul, 1990.

doğal dinin diğer açıklaması, mülk edinmeden önceki ortamda var olan dini anlayış olacaktır. Yani bu bağlamda doğal din insanların toplum olmadan önceki, mülk edinmeden önceki anlayışta sahip oldukları dini inançtır. Ancak Rousseau bu doğal yapıdan bahsettikten sonra bu ortamın kaybedilmesi halinde tekrar bir daha bu ortama dönülemeyeceğini savunmuştur. Rousseau için çok önemli bir yere sahip olan bu dinde doğanın harika nizam ve uyum içinde oluşu Tanrı'nın kanıtı olarak kullanmıştır. Buradan hareket ederek bu inancı kendisi de benimsemiştir.²⁵⁶

Rousseau'nun Toplum Sözleşmesi adlı eserinde yer verdiği diğer bir dini anlayış olarak sivil din karşımıza çıkmıştır. Bu dini anlayışın ortaya çıkmasının sebebi, devlet sisteminde ihtiyaç duyulan dini gereksinimin karşılanmasıdır. Toplum Sözleşmesi adlı eserinde “Rousseau'nun, sözleşmenin güvencesi için öne sürdüğü şartlardan biri ‘sivil din’dir. Çünkü Rousseau'ya göre halkın tüm geleneklerini, âdetlerini, hayatını ve kanaatlerini kapsayan sivil din, her rejimde birliğin duygusal temelini sağlar.”²⁵⁷ Dolayısıyla devletin, toplumun ve ahlakın birlikteliğini sağlayacak dini anlayışa ihtiyaç vardır. Böylelikle toplumda huzur ortamını tahsis ederken duygusal bir temel sağlanmış olacaktır.

Rousseau sivil dine dair düşüncelerini geçmiş devletleri inceleyerek devam ettirmiştir. Ona göre geçmişte dine dair savaşların çıkmamasının sebebi de sivil din anlayışıdır. O, “eğer her devletin kendi tapınca ve tanrılarına sahip olduğu paganlıkta, din savaşlarının neden asla görülmediği sorulacak olursa; buna cevabım, bunun tek nedeninin, her devlet, kendi yönetimi gibi kendine özgü tapınca da sahip olduğundan, tanrılarını asla yasalardan ayırtmadığı olacaktır”²⁵⁸ demiştir.

Görülüyor ki, sivil din olarak ele alınan dini anlayış, her devletin kendisi tarafından ortaya koyulmuştur. Bu sebeple bu dini anlayışın kendi toplumuna özgü bir sistem oluşturduğunu iddia etmiştir. O, “dolayısıyla dinde şekil ve kural adına ne varsa bunların ancak her memleketin kanunlarına göre düzenleneceğine de inancım

²⁵⁶ Seydi Battal Bertlek, “Rousseau'nun Din Anlayışı ve Emile Romanındaki Çocuk Din Eğitimi”, **Akademik Bakış Dergisi**, Yıl:2013, S. 35, s. 1.

²⁵⁷ Arda Akççek, “Hoşgörü Üzerine Bir Kıyaslama: John Locke ve Jean Jacques Rousseau”, **Liberal Düşünce Dergisi**, Yıl: 2011, S. 63, s. 22.

²⁵⁸ Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, Çev. Turhan Ilgaz, Paragraf Yayınları, Ankara, 2005, s.182.

tandı”²⁵⁹ demiştir. Ayrıca bu anlayışın temelindeki Tanrılar devletin yasalarına aykırı olmamıştır. Sonuç olarak Rousseau’ya göre, huzur ortamı sağlanırken barış ve güvende kazanılmıştır. “Rousseau’nun buradaki yorumu devlet dini ile dinin yapısının birbirine uyumlu olması ve devletin sürekli dini kendi yapısına göre şekillendirmesi gerektiği yönündedir.”²⁶⁰ Bu şekilde devlet hiçbir zaman toplumun gereklerine cevapsız kalmayacak ve dinde kendini yasalara göre yeniden tasarlamış olacaktır.

Rousseau’nun dine dair görüşlerini ele alırken onun Tanrı düşüncesini nasıl ele aldığına da değinmek gerekir. Rousseau’ya göre Tanrı nedir? O dinin neresinde yer alır? Tanrı akıl ile kavranabilir mi? Onda iyilik ve adalet gibi erdemler var mıdır? Bu gibi sorularla Rousseau’nun dine dair düşüncelerine genişlik kazandırmak mümkün görünmektedir.

Daha önce ifade ettiğimiz gibi Rousseau’yu ne kadar romantik bir düşünür olarak ele alsak da onda da Aydınlanmanın etkileri gözlemlenir. Öncelikle onda da rasyonel ve kuşkucu bir yön mevcuttur. Bu sebeple onun Tanrı ve dine dair sorgulamalarında bu bilimsel bakış kendini göstermiştir. Bu bilimsel bakışı onun, insanın Tanrı’yı arama serüveninde görebiliriz. Çünkü “Rousseau insanın doğada aklını kullanarak Tanrı’yı bulabileceğini, hissedebileceğini, bunun mümkün olduğunu belirtir.”²⁶¹ Böylece aklını kullanma yetisini gösteren insanın ateist anlayışa değil tesit anlayışa yöneleceğini savunur.

Rousseau’nun kendi incelemeleri de yukarıda ifade ettiğimiz bilimsel metot yardımıyla olmuştur. O da dine ve Tanrı’ya dair görüşlerine ulaşırken deney ve gözlem metodundan yardım almıştır. O Emile adlı eserinde, “doğa güçlerinin birbirleri üzerindeki etki ve tepkilerini gözlemlediğim ölçüde, sonuçlardan sonuçlara gidildiğinde her zaman ilk neden olarak bir iradeye varılması gerektiğini görüyorum, çünkü nedenlerin sonsuza dek gittiğini varsayarsam, o zaman hiçbir şey varsaymamış olurum. Kısacası, başka bir hareketle meydana gelmeyen her hareket ancak kendiliğinden, iradeli bir eylemden doğabilir; cansız cisimler yalnızca hareketle davranırlar ve

²⁵⁹ Rousseau, **İtiraflar**, C. II., s. 131.

²⁶⁰ Akççek, **a.g.m.**, s. 22.

²⁶¹ Seydi Battal Bertlek, “Rousseau’nun Din Anlayışı ve Emile Romanındaki Çocuk Din Eğitimi”, **Akademik Bakış Dergisi**, Yıl:2013, S. 35, s. 1.

iradesiz hiç gerçek eylem yoktur. İşte benim ilk ilkem. Dolayısıyla, bir iradenin evreni hareket ettirdiğine ve doğayı canlandırdığına inanıyorum. İşte bu da ilk dogmam ya da ilk inancım”²⁶² ifadesiyle Tanrı fikrine nasıl ulaştığını açıklamıştır. Bu görüş mantıksal zeminde ele alınırsa gayet geçerli görünmektedir. Yani Rousseau doğaya ve evrenin hareketine bakarak Tanrı'nın varlığını açıklamak istemiştir.

Daha sonra Rousseau Tanrı'nın varlığına dair düşüncelerine devam eder ve onun doğada, harekette ve her şeyde var olduğuna değinir. O, “hareket eden madde bana bir iradenin varlığını gösteriyorsa, belli yasalara göre hareket eden madde de bana bir zekânın varlığını gösterir: Bu benim ikinci inancım. Davranmak, kıyaslamak, seçmek, etkin ve düşünen bir varlığın işleridir. Öyleyse bu varlık vardır. Onun var olduğunu nerede görüyorsun, diyeceksiniz bana. Yalnızca gürleyen göklerde, bizi aydınlatan yıldızda, yalnızca bende değil, otlayan koyunda, uçan kuşta, düşen taşta, rüzgârın alıp götürdüğü yaprakta da görüyorum”²⁶³ demiştir. Bu düşünceler Rousseau'nun kabul ettiğini söylediği iki dogmasıdır. Yani iki ilkesidir. O, daha sonraki dine dair düşüncelerini bu iki temel görüş üzerine kurmuştur.

Ayrıca Rousseau Tanrı'nın saf bir şekilde, kendi içinde, saf olarak kavramanın mümkün olmadığına değinmiştir. O, “Tanrı'yı yapıtlarında, her yerde görüyorum; onu içimde hissediyorum, onu tüm çevremde görüyorum; ama ne zaman onu kendi içinde hayranlıkla seyretmek istesem, ne zaman nerede ve ne olduğunu, tözünün ne olduğunu aramak istesem, benden kaçıyor ve karışmış olan zihnim artık hiçbir şey görmüyor”²⁶⁴ diyerek Tanrı'nın soyut bir varlık olduğunu ve onu anlamak için harcadığı tüm çabalara rağmen onu kavrayamadığını ifade etmiştir. Onun bize önerisi, eğer Tanrı'yı görmek istersek onun yapıtlarına bakmamız olacaktır. Yani doğaya ve doğanın kusursuz düzenine bakmak bir Yaratıcının olduğunu kavramak için doğru bir yön olacaktır.

Bu açıklamaları yapan Rousseau yukarıda anlattığı varlığa bir isim koymak istemiştir. O, “isteyen ve yapabilen bu Varlık; kendiliğinden etkin olan bu Varlık, kısacası, kim olursa olsun, evreni hareket ettiren ve şeyleri düzenleyen bu Varlık; ben

²⁶² Rousseau, **Emile**, s. 379-380.

²⁶³ Rousseau, **Emile**, s. 382.

²⁶⁴ Rousseau, **Emile**, s. 385.

bu Varlık'a Tanrı adını veriyorum"²⁶⁵ demiştir. Buradaki açıklamasında Rousseau, Aristoteles ve Farabi'nin ilk muharrik görüşüne yakın bir Tanrı anlayışı ortaya koymuştur. Yine o, "Tanrı bir tindir! ... Bana Tanrı'nın ne olduğunu soruyorsunuz; bunu anlatmak kolay değil. Tanrı'yı ne duyabilir ne görebilir ne de ona dokunabiliriz. Onu ancak yapıtlarıyla tanırız. Ne olduğu konusunda bir kaniya varmak için yaptıklarını öğrenmeyi bekleriz"²⁶⁶ ifadesinde bulunmuştur. Böylece onun anlanmasındaki güçlüğü değinmiştir.

Rousseau Tanrı'nın sıfatlarına da değinmiştir. "Rousseau'ya göre Tanrı tam iyidir ve her şeyi bilendir. Tanrı evvelsiz ve sonsuzdur. O kötülük yapmaz ve insana verdiği özgürlüğü kötüye kullanarak insanın kötülük yapmasını istemez, ama kötülük yapmasını da engellemez. O kötülüklerin Tanrı'dan değil insanların yetilerini kötüye kullanmasında kaynaklandığını söyler."²⁶⁷ Dolayısıyla ona göre Tanrı kötülüklerin kaynağı olamaz. Kötülükler insanların eksikliklerinden kaynaklanır. "Rousseau'ya göre Tanrı vardır, başlangıçsızdır, sonsuzdur, her şeyi bilendir, iyidir ve kötülük yapmaz. Tanrı doğayla kendisini insanlara hissettirmektedir."²⁶⁸ Rousseau, Tanrı'nın sıfatları bu şekilde ele almıştır.

Rousseau'nun eleştirdiği konulardan biri de Tanrı ile insan arasına her hangi bir şeyin girmemesidir. Ona göre, "Tanrı, bir insandan yapmasını istediği şeyi ona başka bir insan aracılığıyla söylemez, kendisi söyler, kendisi bunu onun yüreğinin derinliklerine yazar."²⁶⁹ Bu düşünceyle Rousseau deist bir düşünceye sahip olduğunu hatırlatmıştır. Ayrıca bu açıklama, deist anlayışın vahiye karşı tutumu ile Rousseau'nun vahiye karşı tutumunun benzer olduğunu göstermiştir.

Rousseau'nun üzerinde durduğu konulardan bir diğeri dinin öğrenilmesi ya da din öğretimi meselesi üzerine olmuştur. Bu problem üzerine Rousseau Emile eserinde uzunca yer vermiştir. Bir insanın hayatında ilk olarak öğrendiği dinin babasının dini olduğunu savunan Rousseau, aslında olması gerekenin her insan için aklını en

²⁶⁵ Rousseau, **Emile**, s. 385.

²⁶⁶ Rousseau, **Emile**, s. 552-553.

²⁶⁷ Seydi Battal Bertlek, "Rousseau'nun Din Anlayışı ve Emile Romanındaki Çocuk Din Eğitimi", **Akademik Bakış Dergisi**, Yıl:2013, S. 35, s. 5-6.

²⁶⁸ Bertlek, **a.g.m.**, s. 9.

²⁶⁹ Rousseau, **Emile**, s. 283.

iyi şekilde kullanacağı dini tercih etmesi gerektiğini savunur.²⁷⁰ Yani insanlar ilk olarak doğduğu toplumdaki dini öğrenmekte ve yaşamaktadır. Ancak yapılması gereken dini tercih, insanların kendi aklını en iyi şekilde kullanmasını sağlayacağı dini kabul etmesi olmalıdır. Bu düşünce Rousseau'nun romantik bir düşünür olmasının yanında rasyonel tarafının da güçlü olduğunu göstermiştir.

Rousseau dinin yaşanması ve aklını en iyi kullanmasını sağlayan dini tercih ettikten sonra, bu dini kolayca bırakamayacağını savunmuştur. Çünkü uygun olan bir din tercih edilmişse bu din o kişinin özüne uygun olduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bir insanın dini konularda maddi veya fiziki çıkar için değişiklik yapması halinde sorunlar yaşayacağını anlatır.

Rousseau, bir toplumda aç kalan ve bu topluma yabancı olan gencin başından geçenleri anlatarak dine dair düşüncelerini açıklamıştır. Öyle ki bu genç bilmediği bir ülkede aç ve sefil kaldığı için, sırf karnını doyurmak umuduyla dinini değiştirmiştir. Çünkü bulunduğu toplumda dinini değiştirenler için hazırlanmış bir bakım evi mevcuttur. Buraya sığınan bu genç dinini değiştirmenin verdiği sorunlarla karşılaşmıştır. Daha önceden sahip olduğu dini görüşlerle yeni kabul ettiği dini inancın öğretileri arasında farklılıklar vardır. Bu problem ilerisi düşünülmeden din üzerine alınan kararların olumsuz sonuçları olduğunu göstermiştir.²⁷¹ Dolayısıyla biz şu çıkarımı yapabiliriz: Bir insan benimsediği bir dini inancı, maddi veya fiziki ihtiyaçlarını gidermek amacıyla değiştirdiği takdirde büyük problemlerle karşılaşır. Rousseau'ya göre ise, "bu genç, dinin çıkar için, koruyuculuk gibi kutsal bir sevginin ise ikiyüzlülük için birer maske olduğunu anlamıştı."²⁷² Ancak bu genç yanlış bir çıkarımda bulunmuştur. Çünkü bir insanın dini maddi çıkar veya fiziksel ihtiyaçların karşılanması olmamalıdır. Rousseau'ya göre din aklını en iyi şekilde kullanmana izin vereni olmalıdır.

Rousseau'nun din anlayışına dair bu düşüncelerden sonra ona göre dinin neliği, konusu ve amacını ele alabiliriz. Rousseau dinden ne anlamaktadır? Ona göre

²⁷⁰ Rousseau, **Emile**, s. 359.

²⁷¹ Rousseau, **Emile**, s. 350-360.

²⁷² Rousseau, **Emile**, s. 361-362.

dinin konusu ve amacı ne olmalıdır? Din ile ibadet arasındaki ilişkiye Rousseau'nun bakışı nasıl olmuştur? Dini eğitim mümkün müdür?

1.1. Dinin Neliği, Amacı ve Konusu

Doğadan hareket ederek Tanrı'nın varlığına ulaşan Rousseau, din konusundaki düşüncelerinde de deist anlayışla benzerlikler göstermiştir. O dine getirdiği eleştirilerle dinin nasıl olmaması gerektiğini anlatmak istemiştir. Daha sonra ise buradan hareketle ideal din anlayışını oluşturmuştur.

Daha önce ifade ettiğimiz gibi, Rousseau'nun dine dair düşüncelerini ağırlıklıla Emile ve Toplum Sözleşmesi adlı eserlerinde buluruz. O, Toplum Sözleşmesi adlı eserinde dinin devletle olan ilişkisini ele alıp sivil din kavramını açıklamıştır. Emile adlı eserinde ise dinin daha geniş anlamlarına değinmiş ve toplumda var olan dinden yola çıkarak idealde olması gereken dine kadar uzanmıştır. Daha önce Rousseau'nun sivil dine dair düşüncelerini ele aldığımız için bu başlık altında daha çok onun Emile adlı eserinde ele aldığı dini anlayışı değerlendireceğiz.

Öncelikle Rousseau'nun Emile adlı eserinde ele aldığı dinin, bir din öğretimi olduğunu unutmamak gerekir. Dolayısıyla bu eserde onun dine dair düşünceleri daha çok din öğretimi şeklinde yer almıştır. Rousseau'ya göre din soyut alanın²⁷³ disiplini. Dolayısıyla ona göre, olgunlaşmadan bu alanın kavranması mümkün değildir. Rousseau'nun olgunlaşma olarak ele aldığı durum bir insanın somut evre olarak isimlendirilen dönemden soyut evreye geçmesi halidir. Eğer bir insana soyut evreye geçmeden din alanına dair düşünceler öğretilmek istenirse bu kimse anlatılan bilgileri somutlaştırmak isteyecektir. Örneğin bir kimsenin kavrama yeteneği somut evredeyken ona metafizik alanın konuları olan Tanrı, özgürlük, vicdan gibi kavramlar anlatılırsa bu kişi bu kavramları somutlaştırmak isteyecektir. Bu alanların somutlaştırılması sonucunda yanlış bilgiler öğrenilecek ve bu bilgiler zihinsel anlamda soyut evreye geçilse dahi yanlış öğrenildiği gibi kalacaktır. Rousseau'nun ifadesiyle bu

²⁷³ Çalışmamızda soyut ve somut alan kavramlarını kullanmayı tercih ettik. Burada kullandığımız soyut kavramı fiziğin dışında anlamında kullanılmıştır. Somut alan ise fiziğin ve realitenin yerine kullanılmıştır. Aynı zamanda Rousseau'nun çocuk gelişimini anlatırken kullandığı zihinsel gelişimini tamamlamış kişi anlamında, gelişim psikolojinde kullanılan soyut işlemler dönemine atıfta bulunarak "soyut zekâ" kavramı da kullanılmıştır.

insan kötü şeyler öğrenecektir. Ona göre, yanlış bir şey öğrenmektense hiç öğrenmemek daha iyidir. Bu sebeple Rousseau metafizik alana ait olan problemlerin soyut zihinsel evreye ulaşmamış bir kimseye öğretilme çabasına girilmemesi gerektiğini söylemiştir.

Rousseau özellikle çocuk eğitimine dair görüşlerini açıklarken bu olgunlaşma sağlanıncaya kadar dini düşünceye yer vermemiştir. O, “öğrencimin ilk dönemi boyunca ona dinden söz etmemiş olmama kim bilir kaç okurumun şaşacağını tahmin ediyorum. On beş yaşında iken bir ruha sahip olduğunu bilmiyordu, belki on sekiz yaşında da bunu öğrenmesinin zamanı henüz gelmemiştir; çünkü gerektiğinden daha önce öğrenirse, hiçbir zaman öğrenmeme tehlikesiyle karşı karşıya kalır”²⁷⁴ diyerek soyut zekâ evresine ulaşmayan bir insanın ruh, özgürlük gibi metafizik konularda bilgisiz olduğunu açıklamıştır. Eğer kişi bu olgunlaşma evresine ulaşamamışsa bu alanda öğretilmek istenen her şeyin karşılığı daha kötü sonuçlar doğuracaktır.

Somut evrede olan bir çocuk için her şey somutlaştırılarak algılanır. Onlara eğer bir bilgi verilecek olursa önce onun somutlaştırılması gerekir. Ancak bilgi verilecek konu eğer metafizik bir alanı kapsıyorsa bu alanın somutlaştırılması çok zordur. Rousseau bu şekilde düşünmüş ve kendi eseri olan *Emile*'de “çocukların zihnine kazınan biçimsiz Tanrı görüntülerinin en büyük kötülüğü, bunların orada ömürleri boyunca kalması ve büyüdüklerinde çocukluklarındaki Tanrı'dan başkasını tasarlamamalarıdır”²⁷⁵ demiştir. Dolayısıyla Rousseau'ya göre dine dair düşüncelerin çocuğa kazandırılması için onun olgunlaşması beklenmelidir. Rousseau'da bunun net bir süresi yoktur.

Çocuklar üzerinde yaptığı bu incelemelerden yola çıkan Rousseau, toplumda somut evreyi tamamlayamayan kişilerin var olduğunu fark etmiş olacaktır ki, “Anlamayacak durumda olanlara gerçeği anlatmaktan sakınlım. Çünkü anlatırsak gerçeğin yerine yanlış koymalarına yol açmış oluruz”²⁷⁶ demiştir. Yani O, Tanrı hakkında olumsuz bir düşüncenin oluşmasındansa, zihinsel olgunlaşmanın gerçekleşmesine kadar, Tanrı hakkında hiçbir düşüncenin oluşmamasını daha uygun görmüştür. Bu

²⁷⁴ Rousseau, *Emile*, s. 355.

²⁷⁵ Rousseau, *Emile*, s. 358.

²⁷⁶ Rousseau, *Emile*, s. 357.

sebeple Tanrı'ya ve dine dair düşüncelerin dikkatli ele alınması gerekeceğinin üzerinde durmuştur.

Rousseau da Voltaire gibi dine dair düşüncelerini ele alırken dinlerin tarihsel anlamda incelemelerde bulunmuş olacak ki, tüm dinleri içine alan bir açıklamada bulunmuştur. O, “her dinde insanların Tanrı'yı her şeyden çok sevmeleri gerekliliğini, insanları da en az kendisi kadar sevmek zorunda olduğunu ve bunların özetle dinin gereği olduğunu yazar”²⁷⁷ demiştir. O halde, onun dini anlayışında, Tanrı'yı ve insanları sevmeye yer verilmiştir denilebilir.

Rousseau'nun felsefesinin temelinde duygu, his ve romantizmin yanında akıl ve bilim de mevcuttur. Dolayısıyla onun ele aldığı dini anlayışta akıl ve his birlikte mevcut olmalıdır. Yani duygu ve aklın sentezi bir durum görülmektedir. “O'na göre insanlar Yüce Varlık'a, doğal dine inanmalıdır. Yani; akılcılığın ön plana çıktığı, bireylerin yüreğinde hissettiği, onayladığı dindir.”²⁷⁸ Dolayısıyla Rousseau'nun din anlayışında rasyonelliğin ve romantik bakışın sentezlenmiş hali söz konusu olmuştur.

Rousseau'nun din konusunda ele aldığı konulardan biri de yazgı ve insanlarla olan ilişkidir. Ona göre dini sistem, insanların hayatta karşılaştıkları durum ve olaylarda mutlu olmalarına yardım etmelidir. Rousseau, “demek ki, yazgıya ve insanlara karşın beni mutlu etmeye yeten tek sisteme sıkı sıkıya tutunmamız gerekiyor”²⁷⁹ demiştir. Rousseau'nun burada söylediği “beni mutlu eden sisteme sıkı sıkıya tutunma” sözündeki sistem, insanın aklını kullanması için en uygun olan dini tercihi ifade etmektedir. Ona göre din, sistemli bir yapıya sahiptir ve bu sistemli yapı insanı mutlu etmek için var olmuştur.

Rousseau'ya göre insanların dine karşı görev ve sorumlulukları vardır. Bu görevleri yerine getirmek insanın sorumluluğudur. Ancak insanların bu sorumlulukları herhangi bir kurumun altında gerçekleştirmesi gerekmez. Rousseau'ya göre bu konuda insanlar bağımsız olmalıdırlar. O, insanların dine karşı görevlerinin kurumlardan bağımsız olması gerektiğini, adaletli bir yüreğin, Tanrı'nın gerçek tapınağı oldu-

²⁷⁷ Bertlek, **a.g.m.**, s. 7.

²⁷⁸ Bertlek, **a.g.m.**, s. 4.

²⁷⁹ Rousseau, **Yalnız Gezerin Hayalleri**, s. 32.

ğunu belirtir.²⁸⁰ Rousseau bu açıklamalarıyla adalet ve Tanrı'nın gerçek tapınağı ifadelerine yer vererek din-ahlak ilişkisine değinmiştir.

Peki, Rousseau'ya göre dinde ibadetten söz edilebilir mi? Çünkü deist bakış açısına göre ibadet çok fazla gerekli görülmeyen bir durumdur. Peki, Rousseau bu konu hakkında ne düşünmektedir? O ibadeti dinsel tören olarak ele almıştır. Daha sonra “dinsel töreni dinle karıştırmayalım”²⁸¹ demiştir. Ona göre, “Tanrı'nın istediği ibadet, yüreğin ibadetidir; bu da içtenlikli olduğunda, her zaman tek biçimlidir.”²⁸² Yani genel olarak ele aldığımızda tüm dinlerin tek biçimli bir ibadete sahip olması gerektiğini savunmuştur.

Romantik anlayışın temsilcisi olan Rousseau'nun düşüncesinde gerek dinde gerekse ahlakta önemli olan eylemlerin içtenlikle yapılmasıdır. Ayrıca ona göre, “Tanrı'nın rahip giysisinin şekline, söylediği sözcüklerin düzenine, sunak başında yaptığı hareketlere ve diz çökmelerine çok büyük önem verdiğini pek çılgınca bir kuruntudur.”²⁸³ Ona göre kişinin içinde yaşadıkları veya hissettikleri daha değerlidir. Aksi takdirde ritüellerde yapılan davranışlar Tanrı'nın nazarında değerli değildir.

Yine o ibadet konusunda, “hey dostum! Dimdik ayakta dur; her zaman toprağa yeterince yakın olacaksın. Tanrı kendisine düşüncede ve gerçekte ibadet edilmesini ister. Bu tüm dinlerin, tüm ülkelerin, tüm insanların görevidir. Dıştan ibadete gelince, bunun düzen adına tek biçimli olması gerekir, ancak burada yalnızca bir disiplin işi söz konusudur ve vahye gerek yoktur”²⁸⁴ ifadelerini söylemiştir. Ona göre insanların görevi, insanların Tanrı'yı düşüncelerinden çıkarmaması ve gerçek ibadette bulunmasıdır. Ayrıca ona göre, ibadet tek biçimli olmalıdır. Tüm inanlar tarafından Tanrı fikrinin düşüncede olması Rousseau'nun ibadet olarak açıkladığı şeydir.

Rousseau dine dair düşüncelerini üç din etrafında toplamıştır. Bu dinler aracılığıyla yaşamda var olan dinleri ele almış ve bunların değerlendirmesinde bulunmuştur. Emile adlı eserinin IV. bölümünün ‘Saovia’lı Rahip Yardımcısının Düşünce ve

²⁸⁰ Rousseau, **Emile**, s. 434.

²⁸¹ Rousseau, **Emile**, s. 415.

²⁸² Rousseau, **Emile**, s. 415.

²⁸³ Rousseau, **Emile**, s. 416.

²⁸⁴ Rousseau, **Emile**, s. 415-416.

Kanılarının Açıklanması' bölümünde üç farklı dini görüş ileri sunar. Bunlar; papazın dini, bireyin dini ve devletin dinidir.²⁸⁵ Bu dini anlayışları ele almasındaki sebep farklı dini inanışların bulunduğunu ve bunların nasıl anlamlar kazandığını anlatmak olmuştur. Bu konuyla ilgili Akçiçek şu açıklamalarda bulunmuştur:

Rousseau'ya göre üç tür din vardır: İnsanın dini, yurttaşın dini ve papazın dini. İnsanın dini, 'tapınakları, mihrapları, tapınç usulleri olmaksızın, Yüce Tanrı'ya tümüyle içsel kalan tapınç ve ahlakın ezeli ödevleriyle sınırlı olarak İnciller'in saf ve sade dinidir, gerçek teizmdir ve doğal ilahi hak olarak adlandırılabilir olan şeydir.' Yurttaşın dini, 'tek bir ülkede kayıtlı olarak, ona onun tanrılarını, onun patron ve koruyucularını vermektedir. Kendi dogmaları, ayinleri, yasalar tarafından ön görülmüş tapınç usulleri vardır: Onu izleyen tek ulusun dışında, onun için her şeyi imansız, yabancı, barbardır; insanın ödevlerini ve haklarını ancak kendi mihraplarının ulaştığı yere kadar yayar.' Rousseau bunu pozitif ilahi hukuk olarak da adlandırır.²⁸⁶ "Papazın dini olarak adlandırılan din Rousseau'nun Hıristiyan devletlerin temel sorunu olduğunu iddia ettiği dindir. Bu dinde insanların iki ayrı yasallığı, iki ayrı şefi ve iki ayrı vatani vardır. İnsanlar çelişkili ödevlere zorlanırlar ve ne dindar ne de yurttaş olurlar."²⁸⁷

Akçiçek'in bu açıklamalarından yola çıkarsak her dini inanışın eksik yönlerinin var olduğu gözlemlenir. "Rousseau'nun yaptığı tanımlamaya göre insanın dini olumlu bir inanç sistemi gibi görünse de aslında bu din, Rousseau'nun en tehlikeli bulduğu dindir. Çünkü bu din toplumsal birliği bozar ve insanı kendi kendisiyle çelişkiye sokar."²⁸⁸ Rousseau insanın toplumsal bir varlık olduğunu savunmuştur. Dolayısıyla ona göre, toplumsal bir varlık olan insanın görevi toplumu ayrıştırmak olmamalıdır. Onun, insanın dini kategorisi altında ele aldığı dini anlayış bireyselliğe dönen ve doğal haldeki dinin anlatımı olarak ele alınmalıdır. Dolayısıyla toplum halindeyken insanın dini topluma zarar verebilecektir.

Rousseau'ya göre, yeryüzünde birçok din var olmuş ve yok olmuştur. Dinlerin birden çok olmasının bir sebebi olmalıdır. Yani var olan tek yüce Varlık'ın oluşturduğu bir din olsaydı tek dinden söz etmemiz gerekecekti. Rousseau'ya göre bunun sebebi, "uluslar Tanrı'yı konuşurmayı düşündüklerinde, her biri onu kendine göre konuştu ve ona istediğini söyledi"²⁸⁹ olmuştur. Dolayısıyla farklı dinlerin ortaya

²⁸⁵ Saovia'lı Rahip Yardımcısının Düşünce ve Kanılarının Açıklanması bölümü için bkz. Rousseau, **Emile**, s. 320-400.

²⁸⁶ Arda Akçiçek, "Hoşgörü Üzerine Bir Kıyaslama: John Locke ve Jean Jacques Rousseau", **Liberal Düşünce Dergisi**, Yıl: 2011, S. 63, s. 23.

²⁸⁷ Akçiçek, **a.g.m.**, s. 23.

²⁸⁸ Akçiçek, **a.g.m.**, s. 24.

²⁸⁹ Rousseau, **Emile**, s. 415.

çıkmasının sebebi Rousseau'ya göre farklı uluslar tarafından Tanrı'nın ifadelerini farklı şekillerde yorumlamak olmuştur. Ona göre eğer “yalnızca Tanrı'nın insanların yüreğine söyledikleri dinlenmiş olsaydı, o zaman dünyada bir dinden başka din olmazdı.”²⁹⁰ Çünkü ona göre, Tanrı insanların yüreğine her zaman aynı şeyi söylemiştir. Ancak toplumlar bu söyleneni dikkate almamıştır. Rousseau'nun bu açıklamaları, daha önce ifade ettiğimiz, vahiy anlayışını kabul etmemesini temellendirme çabasıdır. Ancak bu çok başarılı bir açıklama olmamıştır. Çünkü üç ilahi dinde (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam) evrensel olduğuna dair açıklamalarda bulunmaktadır. Rousseau'nun burada ifade etmek istediği, “temel olarak tüm dinler tek bir Tanrı anlayışından gelmektedir. Ancak milletlerin doğada var olan bu Tanrı'yı kendilerine göre yorumlaması farklılıklara sebep olmuştur” şekliyle düzeltilbilir.

Rousseau Emile adlı eserini son kitabında, Sophia adlı kız karakterinin eğitime dair düşüncelerini açıklarken kendine göre gerçek din hakkında bilgi vermiştir. Onun ortaya koyduğu bu düşüncelerden yola çıkarak dini anlayışı hakkında bilgi sahibi olunabilir. O bu bölümde, “Onları her zaman kendilerinin Tanrı'nın gözü önünde hissetmeye, Tanrı'yı eylemlerinin, düşüncelerinin, erdemlerinin, zevklerinin tanığı olarak buldurmaya, Tanrı öyle sevdiği için iyiliği gösterişsiz yapmaya, Tanrı onların uğradıkları kötülükleri telafi edeceği için kötülüğe yakınmadan katlanmaya, nihayet onları ömürleri boyunca her gün Tanrı'nın huzuruna çıktıklarında çok mutlu olacakları şekilde yaşamaya alıştırmak. İşte gerçek din budur. İşte ne aşırılığa ne inançsızlığa ne de bağınazlığa yer veren tek din budur. Daha yüce olanları istenildiği kadar öğretilsin, ben bundan başkasını kabul etmiyorum”²⁹¹ ifadelerinde bulunmuştur. Bu açıklamalardan yola çıkarak bazı çıkarımlarda bulunabiliriz.

Öncelikle insan, Tanrı'nın onu her zaman gördüğünü ve kendisinin de her zaman Tanrı'nın huzurunda olduğunun bilincinde olmalıdır. Rousseau'ya göre bir insan eylemlerde bulunurken bu durumu her zaman göz önünde bulundurmalıdır. Ayrıca Tanrı iyilikleri gösterişsiz olarak yapaktan hoşlanmaktadır. O halde, inanç sahibi olan bir insan iyilikler yaparken gösterişten uzak olmalıdır. Bir insan bir kötülükle karşılaşursa Tanrı bu kötülüğü telafi edeceği için, kötülüğe yakınmadan katlan-

²⁹⁰ Rousseau, **Emile**, s. 415.

²⁹¹ Rousseau, **Emile**, s. 554.

mak gerekecektir. Bu şekilde yaşayan ve davranan bir insan gerçek dine inanmış olur. Gerçek Rousseau'ya göre bu olmalıdır.

Rousseau'nun dine dair görüşlerini bu şekilde el aldıktan sonra onun dinin kaynağı olarak neyi gördüğü ele alınabilir.

1.2. Dinin Kaynağı

Rousseau dine dair görüşlerini sivil din ve doğal din olarak ele almıştır. Dolayısıyla onun din anlayışı içinde dinin kaynağını ne olarak gördüğünü ele alırken farklı açıklamalarla karşılaşırız. Bizde çalışmamızın bu bölümünde onun ortaya koyduğu farklı yaklaşımlardan hareket ederek dinin kaynağını ortaya koyduğu her iki dini anlayış için ayrı ayrı ele almaya karar verdik.

Sivil din, kuralları devlet tarafından belirlenen ve devletin kanunlarına göre sürekli güncellenen bir dindir. Yani bu dini anlayış devletin ve toplumun ihtiyaçlarına göre, yeni kurallarla kendini değiştirebilir. Ancak gerek var olan kurallar gerekse yeni getirilecek kuralların devletin menfaatiyle çatışmaması gerekir. O halde sivil dinin kaynağı, devlet olacaktır. Çünkü bu dini düzenleyen ve onu var eden sistem devletin kendisidir. Ayrıca bu dine mensup olan kimseler devletin vatandaşları olmalıdır.

Rousseau'nun ele aldığı dini anlayışlardan diğeri ise doğal dindir. Bu dini anlayış insanın toplum olmadan önce yaşadığı doğal ortamındaki dine benzemektedir. Bu din ona göre, daha henüz kurumsal bir yapıya kavuşmadığı ve din adamları zümresinin oluşmadığı dini anlayıştır. Bu dini inanışta doğa etkin haldedir ve insanlar henüz dine dair her şeyi doğadan, birinci elden öğrenmektedir. Rousseau'nun ifadesiyle bu durumdaki inanç sahibine Tanrı doğrudan onun içinden seslenmektedir.²⁹² O halde bu dinin kaynağı doğa ve Tanrı olmalıdır. Çünkü insan henüz toplumsal bir yapıdan uzaktır ve birey olarak kendi haline yaşayan bir din söz konusudur. Daha önce Rousseau'da dinin neliği, amacı ve konusu bölümünde ele aldığımız, Rousseau'nun üç din olarak ele aldığı insanın dinini o, doğal din anlayışını açıklamada

---

²⁹² Rousseau, **Emile**, s. 352.

kullanmıştır. Bu din her ne kadar akla ve mantığa daha yatkın gibi görünse de toplumsal olma anlamında eksikleri barındırmaktadır. Çünkü doğal din daha çok bireyselliğin hâkim olduğu dini yapıdır. Dolayısıyla topluma zarar verebilecektir.²⁹³

Bu şekilde ele alınacak olursa Rousseau'nun açıklamalarına karşılaştığımız sivil din ve doğal din anlayışlarına göre dinin kaynağı farklılık göstermiştir. Onun sivil din anlayışının kaynağı devlettir. Doğal dinin kaynağı ise doğada bulunan Tanrı olmalıdır. Onun idealindeki dini anlayış doğal din anlayışdır. Doğal din anlayışında akıl etkin durumda olmasına rağmen duygularda göz ardı edilmemiştir.²⁹⁴ Bu anlayışta inanan kimse için her yerde Tanrı'yı görmek mümkündür. Bu inanç sistemine göre gösteriştten uzak durmak ve Tanrı'nın huzurunda yaşamımızı sürdürdüğümüzü unutmamak gerekir. Görüleceği üzeri bu sistemin her aşamasında Tanrı vardır.

Peki, Rousseau'ya göre doğal ve deizm nasıl ele alınmalıdır? Onun yaşamında ön gördüğü deizm doğal din anlayışını nasıl etkilemiştir? Bu soruların cevabına diğer başlık altında yer vermek daha uygundur.

1.3. Doğal Din ve Deizm

Rousseau bulunduğu dönemindeki dini otoritelerin, toplumda var olan bilimsel düşünceye karşı takındıkları tavır sebebiyle, dönemindeki diğer düşünürler gibi deizm akımını benimsemiştir. Biz onun ele aldığı din konusunda bunun izlerini açık bir şekilde görmekteyiz.

Rousseau'nun deizm anlayışı, kendi döneminde ve günümüzde var olan deizm anlayışından farklıdır. Onun deizm anlayışında Tanrı aktif bir yapıda olup sembolik olarak bulunmamaktadır. Yani Tanrı evreni yaratıp bir köşeye çekilmemiştir. O, Tanrı'yı her yerde ve her şeyde gördüğünü, hissettiğini söyler. Rousseau'nun bu söylemleri genel anlamıyla deizmden farklılıkları olduğunu gösterir. Ancak vahyi kabul etmeme gibi konular ele aldığıda ise deizmle aynı görüşü benimsemiştir. Tan-

²⁹³ Rousseau'nun doğal din anlayışı "Doğal Din ve Deizm" başlığı altında tekrar ele alınacağı için burada sadece doğal dinin kaynağı üzerinde durulmuştur.

²⁹⁴ Hem akıl hem de duygunun birlikte ele alınması Rousseau'nun XVII. ve XVIII. yy. Aydınlanması'nda romantik bakışın temsilcisi olmasındandır.

rı ile insan arasına hiçbir şeyin giremeyeceği gibi konular Rousseau'nun vahye karşı tutumunda günümüz deizm ile benzerlik gösterdiğini ortaya koymuştur.²⁹⁵

Rousseau'nun doğal dine dair görüşleri deizmin etkisinde oluşmuştur. Ona göre doğadan yararlanarak Tanrı'nın varlığına ulaşmak mümkündür. Dolayısıyla onun doğal din anlayışının temelinde akıl ve duygu yer almıştır. O kişinin akıl sayesinde Tanrı'ya ulaşabileceğini iddia etmiştir. Doğal din olarak ele alınan anlayışta aklın yardımıyla doğada var olan neden-sonuç ilişkilerinden hareketle Tanrı'ya ulaşma gibi düşünceler önemlidir. Bu yöntemleri Rousseau'nun din anlayışında da gözlemek mümkündür. Bu sebeple onun doğada bulduğu Tanrı'nın ortaya koyduğu din, doğal din olarak ele almıştır.²⁹⁶

Rousseau'nun deizm anlayışı ve doğal din anlayışı ele alınacak ve kıyaslanacak olursa, bu iki anlayışın benzerlik gösterdiğini görürüz. Çünkü o yaşamında yol gösterici olarak tercih ettiği ve aklını en iyi kullanmayı sağladığı dini anlayış olan deizmi hayatına uygulamıştır. Ancak bu deizm sistemini ideal din olarak ele alıp düşüncelerinde şekillendirerek doğal din anlayışını oluşturmuştur. Sadece küçük farklılıklar olsa da temel argüman olarak bu iki anlayış Rousseau'da benzerlik göstermiştir.

Rousseau'yu etkileyen deizm anlayışı Voltaire'i etkileyen deizm ile benzerlik gösterir. Her iki düşünüründe aynı dönemde yaşaması, aynı kültürel yapı içinde eserler kaleme alması bu durumda etkili olmuştur. Özellikle dini otoritenin bilimsel düşünceler ortaya koymada uyguladığı baskı ve sansürün kırılması için deizm akımı her iki düşünür tarafından da benimsenmiştir. Dolayısıyla dönemin bilim çevresi tarafından benimsenmiş deizm anlayışına Voltaire bölümünde yer verdiğimiz için bu bölümde çok fazla yer verilmemiştir.

Rousseau'nun doğal din ve deizme dair görüşlerine bu şekilde değindikten sonra onun diğer dinlere karşı yaklaşımını ele alarak onu doğal din anlayışına sevk

²⁹⁵ Rousseau, **Emile**, s. 284.

²⁹⁶ Seydi Battal Bertlek, "Rousseau'nun Din Anlayışı ve Emile Romanındaki Çocuk Din Eğitimi", **Akademik Bakış Dergisi**, Yıl:2013, S. 35, s. 1.

eden sebepleri inceleyebiliriz. Bu bakımdan Rousseau'nun diğer dinlere yaklaşımını ele alarak çalışmamıza derinlik kazandırmayı amaçladık.

1.4. Diğer Dinlere Yaklaşımı

Rousseau diğer dinlere karşı fikirlerini açıklarken öncelikle somut dönemde olan ve bu dönemin zekâ seviyesinde²⁹⁷ olan insanların oluşturduğu dini yapıları ele almış ve daha sonra bu dini görüşlerin zihinsel olgunlaşmayla nasıl değiştiğini açıklamıştır.

Rousseau Emile adlı eserinde somut zihinsel dönemde olan toplumların nasıl bir dini sistem oluşturduğuna değinmiştir. Ona göre, “İlkçağlarda her şeyden ürken insanlar doğada her şeyi ölümsüz gördüler. Böylece evreni algılanabilir tanrılarla doldurdular. Yıldızların, rüzgârların, dağların, ırmakların, ağaçların, kentlerin, hatta evlerin, her şeyin ruhu, tanrısı, yaşamı vardı. Çok tanrıçılık onların ilk dini, puta tapma ise ilk tapınmaları oldu.”²⁹⁸ Rousseau burada putperestliğin gelişmemiş zihne sahip toplumlarda görüldüğünü savunmuştur. Çünkü olgunlaşmamış bir zekâ yapısına sahip insan için her şey somut olmak zorundadır. Böylece bu durumdaki insan için din, daha anlaşılır ve daha akla yatkın olacaktır.

Rousseau, insanın olgunlaşmış bir akla ulaşması sonucunda soyut aşamaya geçişini değerlendirmiştir. Ona göre, “fikirlerini gitgide genelleştirerek ilk nedene ulaşabilecek, bütünsel varlıklar sistemini bir fikir altında birleştirecek ve aslında soyutlamanın en büyüğü olan töz sözcüğüne bir anlam verecek duruma geldiklerinde ancak tek Tanrı'yı tanıyabildiler.” Rousseau insanın tümevarım yöntemini kazanarak ilk nedene ulaşabileceğini ve varlıkların asıl sebebinin Tanrı olduğuna ulaşacaklarını savunmuştur. O halde, Rousseau'ya göre insanın Tanrı fikrine ulaşması için zihinsel anlamda gelişmesi gerekecektir.

Bu açıklamalarından sonra, bu ifadelerden yola çıkarak din eğitimi üzerine bir açıklama yapmıştır. Ona göre, “Tanrı'ya inanan her çocuk zorunlu olarak putperesttir

²⁹⁷ Burada kullandığımız somut dönem, Rousseau'nun gelişmemiş akıl olarak ele aldığı, günümüzde yaş itibarıyla ortaokul döneminin öncesini ifade eden dönemdir.

²⁹⁸ Rousseau, **Emile**, s. 353.

ya da en azından insanbiçimcidir. Hayal gücü Tanrı'yı bir kez gördü mü, anlama gücünün onu anlaması pek ender bir durumdur."²⁹⁹ Dolayısıyla ona göre, putperest dini anlayışların temelinde gelişmemiş akıl vardır. Dolayısıyla bu sistemler ilkel olarak ele alınabilir.³⁰⁰

Rousseau soyut zekâ kapasitesine ulaşan ve olgunlaşan toplumun tek dine ulaşmasına yer verdikten sonra yaşadığı toplumda var olan dinleri ele almıştır. Ona göre, "Avrupa'da başlıca üç din var. Biri tek bir vahyi kabul ediyor, ikincisi iki, üçüncüsü de üç vahyi. Her biri diğer ikisinden nefret ediyor, öteki ikisini lanetliyor; körlük, sertlik, inatçılık ve yalancılıkla suçluyor. Hangi yansız insan, önce bunların kanıtlarını iyice ölçüp tartmadan, nedenlerini iyice incelemeyen bunlar hakkında yargıda bulunmak cesaretini gösterecektir? Tek bir vahiy kabul eden din en eski olanıdır ve en emin gibi görünür. Üç vahiy kabul eden en modernidir ve en tutarlı gibi görünür. İki vahiy kabul edip üçüncüsünü reddeden elbette en iyi olabilir, ama kuşkusuz tüm önyargılarla karşı karşıya kaldığı için, tutarsızlığı açıkça görülüyor."³⁰¹ Bu ifadeler Rousseau açıklama getirmemiştir. Onun söylemlerinden "tek vahiy kabul eden din ve en eskileri" olarak açıklamada bulunması bu dinin Yahudilik olduğunu gösterir. Üç vahiy olarak ele aldığı ve en modern dediği din Hıristiyanlık'tır. Ancak iki vahiy olarak ele aldığı dini anlayışın neliği çok net değildir. Rousseau, vahiy olarak neyi söylemiştir ya da ne anlamıştır; bu iki vahiyi kabul eden din olarak İslam dinini mi anlatmak istemiştir net değildir.

Rousseau yaşadığı ve içinde büyüdüğü toplum olan Hıristiyanlığa daha fazla yer vermiştir. Öncelikle o insanın dünyaya günahkâr olarak geldiğini kabul eden görüşü reddetmiştir. Ona göre her insan dünyaya iyilikle gelir ve her insan doğası gereği iyidir. Ayrıca o, "Hıristiyanlığın ilk günah kavramını reddetmiş ve 'insanın düşüşünü (Hz. Adem ve Havva'nın işlediği günah)' insan doğasına değil insanlık tarihine bağlamıştır."³⁰² Bu sebeplerden dolayı Hıristiyanlığı eleştirmiştir. Ayrıca ona göre

²⁹⁹ Rousseau, **Emile**, s. 353.

³⁰⁰ Ayrıca Rousseau'nun din eğitimine başlanması yönündeki açıklamaları da bu bakış açısından hareketle ele alınabilir.

³⁰¹ Rousseau, **Emile**, s. 428.

³⁰² Seydi Battal Bertlek, "Rousseau'nun Din Anlayışı ve Emile Romanındaki Çocuk Din Eğitimi", **Akademik Bakış Dergisi**, Yıl:2013, S. 35, s. 3.

Hıristiyanlık, kendi dinine inan kimselere yüklediği sorumluluk sebebiyle de Rousseau tarafından eleştirilmiştir. O, “Hıristiyanlık tüm görevleri aşırılığa vardıra vardıra bunları uygulanamaz ve anlamsız duruma getiriyor”³⁰³ demiştir. Ona göre din, sade, açık ve anlaşılır olmalıdır. Bunu zorlayacak durumlar dine anlamsızlık katmaktadır.

Rousseau Emile adlı eserinde, bir çocuğun dünyaya geldiği coğrafyanın, onun dinini belirlemede çok etkili olduğuna değinmiştir. O, “Mekke’de doğanın Müslüman, Roma’da doğanın Hıristiyan olduğunu, ikisinin yerlerinin değişmiş varsayıldığında, her biri ötekinin söylediğini doğrular”³⁰⁴ demiştir. Dolayısıyla buradan hareketle bir çocuğun doğduğu ailenin dini tercih etmeye meyilli olduğunu açıklamıştır. Yani bir bireyin dini konularda araştırma yapmadan bulunduğu coğrafyadaki dini tercih etmesi daha sık görülen bir durum olmuştur. Bu ise insan bulunduğu coğrafyadaki dinle mi doğar, yoksa arayıp bulduğu dinle mi yaşar sorununu gündeme getirmiştir?

Rousseau diğer dinlere dair düşüncelerini ifade ettikten sonra bir sonuca ulaşmıştır. Ona göre, “Buradan çıkan sonuç, yalnızca tek bir gerçek din varsa ve her insan cehennemlik olmamak için bu dini kabul etmek zorundaysa, her insanın yaşamını tüm dinleri incelemekle, derinliklerine inmekle, kıyaslamakla, kuruldukları yerleri baştanbaşa dolaşmakla geçirmesi gerekir.”³⁰⁵ Bu ise Rousseau’ya göre mümkün değildir. Dolayısıyla ona göre, hiçbir insanın bir dini tercih etmesi için diretilmemesi gerekir. Birçok millet olduğu gibi birçok dinin olması da ona göre gayet olasıdır.

Rousseau’nun dine dair düşüncelerini bu şekilde ele aldıktan sonra onun ahlaka dair düşüncelerine yer verebiliriz. Rousseau’ya göre din ve ahlak benzer alanların disiplinidir. İki disiplinde metafizik alanı ilgilendiren konular üzerine çalışmalarını yapmaktadır. Bu sebeple din alanı ele alındıktan sonra onun ahlaka dair görüşleri çalışmamıza dâhil edilebilir.

³⁰³ Rousseau, **Emile**, s. 539.

³⁰⁴ Bertlek, **a.g.m.**, s. 4.

³⁰⁵ Rousseau, **Emile**, s. 433.

2. Jean Jacques Rousseau'da Ahlak

Rousseau'da din ve ahlak konusuna giriş yaparken ifade ettiğimiz gibi ona göre ahlak alanı da din alanı gibi soyut alanın konusudur. Dolayısıyla bu alana dair bilginin oluşması ve bu alanın eğitiminin verilmesi için zihinsel yetiler bakımından olgunlaşmış bir bireye ihtiyaç vardır. Diğer bir ifadeyle, Rousseau'da ahlak alanı soyut bir alan olduğu için bu alanın öğretilmesi somut evreyi yaşayan bir kişi için mümkün değildir. Çünkü iyilik, mutluluk, gelenek-görenekler gibi toplumsal ve ahlaki kuralların somut bir karşılığı yoktur. Yani bu alanlar deney ve gözleme dayalı bilimsel metotlarla açıklama konusunda eksik kalmıştır. Bu sebeple ahlaki konularda bireyin hazır olması için somut evreden çıkıp soyut evreye girmesi gerekir. Bu ise Rousseau'ya göre en az on beş yaşın³⁰⁶ doldurulmasıyla gerçekleşecektir.³⁰⁷ Rousseau'nun ahlaka dair düşünceleri ele alınmadan önce bu konunun hatırlanması gerekir. Yine ona göre, “olgunluğa ermeden tinsel varlıklar ve toplumsal ilişkiler konusunda herhangi bir düşünceye sahip olunamaz; öyleyse bunları dile getiren sözcükleri kullanmaktan olabildiğince kaçınmak gerekir.”³⁰⁸ Çünkü bir konuyu bir kimsenin anlama yeteneği oluşmamışsa, yani soyut zekâ seviyesine ulaşmamışsa, bu kişiyle o konu üzerine yapılan konuşma ve tartışmalar gereksiz olacaktır.

Rousseau ahlaka dair düşüncelerini ifade ederken, ahlak bilimi ile ahlak ayırımına değinmiştir. Ona göre bir insanın ahlak üzerine düşünmesi, ahlakın oluşmasını sağlamamıştır. Yani ona göre ahlak bilimi olmadan da toplumda bir ahlaktan söz edilebilir. Rousseau'ya göre ahlaka dair düşüncelerin düzenlenmesi ve ortaya koyulmasından önce de insanlar erdemli birer kişi olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Önemli olan erdemler ve ahlak üzerine düşünceler söylemek değil bunları yaşamak ve hayata uygulamaktır.³⁰⁹

³⁰⁶ Burada on beş yaş değil en az on beş yaş ifadesi kullanılmıştır. Çünkü her on beş yaşına gelen kişi soyut zihinsel evreye ulaşmış olmayabilir. Burada en az on beş yaş ifadesi kullanılarak bu duruma vurgu yapılmıştır.

³⁰⁷ Mehmet Maboçoğlu, “Jean-Jacques Rousseau'nun Eğitim Felsefesi (Emil'in Bir Analizi)”, Yüksek Lisans Tezi, İzmir: **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, 1990.

³⁰⁸ Rousseau, **Emile**, s. 85.

³⁰⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Rousseau, **Emile**, s. 436.

Rousseau yaşamın verdiği alışkanlıkların da etkisiyle doğal ahlaktan yana bir tavır almıştır. Ona göre toplum olmadan önce var olan insanın davranış ve tutumları daha içten, daha samimi ve daha erdemli olmuştur. İçine sonradan dâhil olduğu modern toplum hayatının nezaket kuralları onun düşüncelerine ve alışkanlıklarına uygun değildir. Rousseau elit kesim olarak ifade edebileceğimiz bilim ve sanat çevresine katıldıktan sonra, onların cemiyet hayatında uyguladıkları nezaket kurallarının ahlaka aykırı olduğunu ifade etmiştir. O, I. Söylev’inde “sürekli nezaket kurallarına uymayı zorunluluk hissederken nezaket kurallarının ya da ahlakın özünü düşünmüyoruz. Çünkü nezaket kurallarına uymamızdaki amaç kendimizi beğendirmektir. Ancak erdemlerin ve ahlakın amacı, başkalarına olmayan bir durumu varmış gibi göstermek olamaz. Çünkü ahlak daha kutsal bir amacı hedeflemelidir”³¹⁰ düşüncesini savunmuştur. Dolayısıyla yaşadığı dönemin ve coğrafyanın bilim ve sanat çevresinin sahip olduğu nezaket kuralları ona göre doğallıktan uzak ve ahlakın özüne aykırıdır.

Ona göre ahlak kutsal bir amaca hizmet eden ve kalıplaşmış bireyler oluşturmaktan çok öte bir şey olmalıdır. Yine ona göre modern toplumda yaşayan insanlar erdem ve ahlaka dair eylemlerini ahlakın özünden uzak bir şekilde yaşamaktadır. Ona göre, “kimse kendisini olduğu gibi göstermeye cesaret edemiyor; sürekli zorunlulukların baskısı altında kalan insanlar toplum denen sürüyü oluştururlar ve belli koşullarda hep aynı şeyleri yaparlar. Ancak çok önemli nedenler olursa başka türlü davranmaları mümkün olur.”³¹¹ Burada Rousseau, ahlaki eylemler söz konusu olduğunda insanların farklı durumlar için farklı değerlendirmeler yapmaları gerekeceğini ve bu değerlendirmelerin sonucunda her insanın farklı sonuçlara yöneleceğini açıklamıştır. Yani insan bilimi söz konusu olduğunda iki artı iki dört eder gibi her zaman aynı sonuçları verecek bir durum söz konusu olamaz. Ancak ona göre modern toplum bunun aksini kurallar halinde kabul etmiştir. Rousseau’ya göre, modern toplum olarak ifade ettiğimiz doğal durumdan uzaklaşmış olan insanlar, belirlenen kurallar doğrultusunda hep aynı davranış ve tutumlarda bulunmaktadır.

Rousseau eğer bir toplumda yukarıdaki gibi nezaket kuralı oluşturulursa, bunun sonucunda, insanların erdemli bireyler olmaktan ziyade kendini beğendirme ça-

³¹⁰ Rousseau, **I. Söylev**, s. 49.

³¹¹ Rousseau, **I. Söylev**, s. 50.

basına gireceğini anlatmıştır. Dolayısıyla böyle bir toplumda insanın yaşama amacı, kendini beğendirmek olacaktır. Rousseau'nun modern toplum anlayışına getirdiği ahlaki eleştirilerden biri bu olmuştur.

Yine ona göre, kendini beğendirme sanatı toplumun içine girince, insanların farklılıklarını yavaş yavaş kaybettirir. Bu işe önce nezaket kuralları adı altında, hangi durumlarda nasıl davranılması gerektiğinin kurallarını ortaya koyarak başlamıştır. Fakat Rousseau için temelde bu kurallar bir sakınca oluşturmaz; ama eğer biz bu kuralları sırf başkalarına nazikmişiz görünümü vermek için yaparsak problemdir. Yani nezaket kurallarının kullanılmasındaki niyet çok önemlidir. Rousseau'ya göre bu kendini beğendirme sanatı topluma girince bir kimse bir daha kendisi olma cesareti gösteremez.³¹² Artık davranışlar da belirleyici rolü 'başkalarına mahcup olmamak' üstlenir. Dolayısıyla birey bir zorunluluğun baskısı altındadır ve bu baskı sadece beğendirme derindedir. Hangi durumda hangi davranışta bulunulacağının kuralları belirlenmiştir.

Bu ele aldığımız sebeplerden dolayı Rousseau doğal ahlaki açıklamış ve bunun ahlakın amacına ve özüne uygun olacağını savunmuştur. Çünkü nezaket kurallarının toplumdaki davranışları belirlemesi sonucunda insanlar erdemlere sahip olmadan ona sahip gibi davranacaktır. Bu ise erdemlere asıl ihtiyaç duyulduğunda karşıdaki insanları yanıltacaktır. Yani bir insandan doğruluk, cesaret, vatanseverlik gibi erdemleri göstermesi beklendiği zaman bu erdemlere aslında sahip olmadığını, sahipmiş gibi görüldüğü anlaşılacak bu ise topluma zarar verecektir.

Rousseau modern toplum anlayışında var olan, insanın davranış ve tutumlarını belirleyen, erdemler ve ahlakın yerine koyulan değerleri eleştirdikten sonra toplumda ortaya çıkan ahlakları incelemiştir. O, ahlakın toplumda iki şekilde oluştuğunu söylemiştir. Ona göre, "toplumda sözlerle ortaya çıkan bir ahlak, bir de eylemlerle ortaya çıkan bir ahlak vardır ve bu iki ahlak anlayışı birbirine benzemez. Birincisi din kitaplarında kalırken, öteki La Fontaine'in çocuklar için yazdığı masallarda ve annelere yazdığı öykülerde yer alıyor."³¹³ Rousseau bu iki ahlak için de eleştirilerde

³¹² Rousseau, **I. Söylev**, s. 55.

³¹³ Rousseau, **Emile**, s. 130.

bulunur. Öncelikle dini kitaplar içinde bulunan ahlak kuralları daha önceden var olan ve insanların bu kurallara göre hareket etmesini söyleyen ahlakı oluşturmuştur. Ancak o, böyle bir durumda ahlaki kuralların her insana hitap edip etmeyeceğini sorgulamıştır. Böyle bir ahlak ile problemlerin doğacağını söylemiştir.

Toplumda oluşmuş diğer bir ahlak ise çoğunlukla uydurulmuş masallardır ve insanların anlayacağı çıkarımlardan yoksundur. Diğer bir ifadeyle bu masalarda verilen çıkarımlar yanlış olan erdemsiz davranışları öğütlemektedir. Buna o, tilki ile karga fablının ele alarak açıklama getirmiştir.³¹⁴ Biliniyor ki bu masalda tilkinin kurnazlığı ve karganın tilkinin yalanına inanması anlatılır. Bu masalın öğütlediği ise “amaç uğrunda her şey yapılabilir, bu mubahtır” olacaktır. Ancak Rousseau bu durumun erdemlere ve ahlaka aykırı olduğunu savunmuştur. Ona göre, ahlaklı bireyler yetiştirmek istiyorsak bu masallardan kurtulmak gerekir.

Daha önce ifade ettiğimiz gibi bir düşünürün ahlaka dair düşünceleri ele alınırken o düşünürün insana dair düşüncelerini de incelemek faydalı olmuştur. Çünkü ahlakın konusu, insanın tutum ve davranışlarıdır. O halde Rousseau'nun düşüncesinde insan nasıl ele alınmıştır? Öncelikle O, Hıristiyan dinin insanı doğuştan günahkâr kabul ettiği anlayışı reddetmiştir. Ona göre, insanın öğrenmesi gereken ilk ilke, insanların doğuştan iyi oldukları ve her insanın içinde bulunan acıma duygusunun onu iyi yaptığıdır. Onun bizlere verdiği ilk öğüt şudur: “İnsanın doğuştan iyi olduğunu bilsin, bunu hissetsin, insanları kendilerine bakarak değerlendirsin; ama toplumun insanların ahlakını nasıl bozduğunu, onları nasıl baştan çıkardığını görsün. İnsanların önyargılarında, onların tüm kötülüklerinin kaynağını bulsun; her kişiye değer versin, kalabalığı küçümsesin; tüm insanların neredeyse aynı maskeyi taşıdıklarını görsün, ama maskenin örttüğü yüzlerin arkasında daha güzel yüzler olduğunu da bilsin.”³¹⁵ Yani ona göre insanın ilk olarak öğrenmesi gerekeceği şey insanın iyi olduğudur. Daha sonra insan topluma bakarak ahlakın nasıl bozulduğunu görmelidir. Bu söylemler Rousseau'nun ahlak sisteminin nasıl uygulanacağını yol haritasıdır.

³¹⁴ Bu fablla ilgili Rousseau'nun düşünceleri için bkz. Rousseau, **I. Söylev**, s. 125-128.

³¹⁵ Rousseau, **Emile**, s. 322-323.

Ahlak, insanın mutlu olmasını amaçlayan ve bu amaç doğrultusunda onun tutum ve davranışlarının nasıl olması gerektiği konusunda ona yardımcı olan bir alandır. Dolayısıyla ahlak dair düşüncelerin temelinde yatan sebep mutluluk ve mutluluk değildir. Ahlakı bu biçimde ele alacak olursak şu soruyu sorabiliriz: Rousseau'ya göre mutluluk nedir?

Rousseau'ya göre mutluluk bilgi alanının dışında yer almaktadır. Ona göre mutluluk duygu alanının hissedebileceği bir şeydir. Rousseau'yu romantik düşünen yapan sebeplerden biri bu olmuştur. Çünkü ona göre insani alan söz konusu olduğunda akıl tek başına yeterli değildir. İnsan duygulara da ihtiyaç duymaktadır. O, mutluluğa dair düşüncelerini şu şekilde açıklamıştır: “Bir daha belirtmeliyim ki; gerçek mutluluk anlatılmaz, sadece hissedilir. Anlatılma imkânı ne kadar azalırsa, hissedilme imkânı da o kadar artar.”³¹⁶ Dolayısıyla mutluluk söz konusu olduğunda, mutluluğun öğrenilip anlatılamayacağını ifade etmiştir. Rousseau'ya göre o sadece hissedilebilir.

Diğer bir sorulması gereken soru ise “ahlak bir eğitim alanı mıdır?” olmuştur. Rousseau'ya göre ahlak eğitimin içine giren bir alan olmuştur. Bu sebeple Emile adlı çalışmasında en az on beş yaşına gelip olgunlaşan çocuğa ahlaki eğitimi anlatmaya başlamıştır. Ona göre, ahlak eğer bir insanın davranış ve tutumuna karşı eğitimse, “insan olmakta iyi yetiştirilmiş biri bununla ilgili meslekleri de kötü yapamaz.”³¹⁷ Yani bir insana iyi bir ahlaki eğitim verilerek bu insanın toplumsal hayatta kötü eylem ve tutumlarda bulunmasının önüne geçilebilir. Dolayısıyla ahlaki eğitimle kişilerin topluma zarar vermesi önlenir.

Rousseau, ahlak söz konusu olduğunda XVII. ve XVIII. yy. rasyonel Aydınlanma düşünürlerinden farklı bir düşünceyi savunmuştur. Ona göre, “akıl bizi çok sık aldatır; onu dinlememeye fazlasıyla hakkımız var; ama vicdan asla aldatmaz. O, insanın gerçek rehberidir; içgüdü bedene göre ne ise, vicdan da ruha göre odur. Vicdanın sesini dinleyen kimse doğaya boyun eğer ve doğru yoldan çıkarım diye hiç

³¹⁶ Rousseau, **İtiraf**, C. I., s. 269.

³¹⁷ Rousseau, **Emile**, s. 11.

korkmaz.”³¹⁸ Dolayısıyla onun ahlak anlayışında vicdan önemli bir vazifeyi üstlenmiştir. Çünkü onun düşüncesinde vicdan insanın içinde var olan ve onu her zaman doğruya çağıran bir iç ses olarak ele alınmıştır. Ayrıca vicdan sayesinde insan aldanmaktan korunup doğru yolu bulacaktır.

Peki, Rousseau’da ahlak ve vicdan arasında bulunan ilişki nasıldır? Ona göre, vicdan insanların ortaya koyduğu tüm yasa ve kurallarda doğanın bozulmamış düzeyini takip eder. Dolayısıyla insani davranış ve tutumlarımızı belirleyen kanun ve kurallarla yasaklamalar getirmek, vicdan söz konusu olunca yetersiz kalır. Çünkü Rousseau’ya göre bir insanın yapmış olduğu yanlış bir davranış karşısında duyacağı vicdan azabı o kimseye doğru yolun ne olduğunu bulmasında yardımcı olacaktır. Eğer kişi yanlış davranış ve tutumunda ısrarcıysa vicdan azabı onu kınamaya yeterli olacaktır.³¹⁹ Diğer bir ifadeyle Rousseau’ya göre, vicdan gizli kalmış olan suçları ve kötülükleri insanla yüzleştirmiştir.

Rousseau’ya göre vicdan insanın içinde bulunan bir yargıdır. O, “vicdan, iyilikle kötülüğün yanılmaz yargıcı; insanın doğasını kusursuz, eylemlerini ahlaka uygun yapan sensin; sensiz, beni hayvanlardan üstün tutan hiçbir şey hissetmiyorum içimde”³²⁰ diyerek vicdana methiyelerde bulunmuştur. Dolayısıyla Rousseau’nun düşüncesinde vicdan yardımıyla insan ahlaka uygun yaşamaktadır. Öyleyse Rousseau’nun ahlak anlayışında vicdan tamamlayıcıdır.

Ancak o vicdanın öğrenilmesi ve onun aktif hale gelmesinde aklında rol oynadığına değinir. Ahlaki konularda vicdan çok önemli olsa da, insan vicdanın varlığını akıl sayesinde öğrenmiştir. Böylece bizlere Rousseau hem rasyonel hem de romantik bakış açısına sahip olduğunu bir kez daha hatırlatmıştır.

Peki, bu vicdanın özellikleri Rousseau’ya göre nelerdir? Ona göre, “vicdan çekingendir; bir köşeye çekilmeyi, dinginliği sever; kalabalık ve gürültü onu ürkütür, onun doğmasına yol açtığı söylenen önyargılar en acımasız düşmanlarıdır; onların önünden kaçır ya da susar; onların gürültülü sesi onun sesini boğar ve duyulmasını

³¹⁸ Rousseau, **Emile**, s. 400.

³¹⁹ Rousseau, **Emile**, s. 369.

³²⁰ Rousseau, **Emile**, s. 406.

engeller. Bağnazlık onu taklit ederek suçu onun adına işletir. Kovula kovula, sonunda usanır. Artık bize seslenmez, yanıt vermez olur ve bunca uzun süre hor görüldükten sonra, kovulmuş olması kadar geri çağırılması da güç olur.”³²¹ Yani Rousseau, vicdanın kaybedilmesinin ne kadar zor olduğuna ve kaybedildikten sonra geri kazanılmasının da çok zor olduğunu açıklamıştır.

O halde, Rousseau'nun fikirlerinde, insanın toplumsal bir varlık olma serüveninde ahlak önemli bir yere sahiptir. Özellikle onun vicdan ile olan ilişkisi korunabilirse, kişinin ahlaklı olması kolaylaşacaktır. Rousseau'nun ahlaka dair bu düşüncelerine değindikten sonra ona göre ahlakın neliği, konusu ve amacı ele alınabilir.

2.1. Ahlakın Neliği, Konusu ve Amacı

Ahlak, daha önce değindiğimiz gibi insanın tutum ve davranışlarıyla ilgilenen bir alandır. Ayrıca Rousseau söz konusu olunca ahlak bir eğitim alanıdır. Onun düşüncelerinde ahlak insanlara hangi durum karşısında nasıl davranması gerektiğini öğretmektedir. Ayrıca ona göre ahlak, vicdan sayesinde her durum ve olayı mukayese etmekte ve en doğru kararı vermektedir.

Rousseau, insanın ikili yapısını da ele almıştır. O, insanın ruh ve bedenden oluştuğunu ifade etmiş ve buradan hareketle ahlakın, ruhun eğitimi olduğuna değinmiştir. Ona göre insanın davranış ve tutumlarında, “ruha boyun eğmesi için vücudun güçlü olması gerekir.”³²² Yani vücudun sağlıklı ve güçlü olması sonucunda, alınan kararlara ruh boyun eğecek ve istedik davranışta bulunacaktır. Dolayısıyla ahlaki bir eğitim verebilmek için öncelikle vücudun güçlü olması gerekmektedir.

Ayrıca Rousseau'ya göre, ahlaki konularda karar verirken vicdanın etkisi göz ardı edilemez. Fakat vicdanın bu etkin hâli XVII. ve XVIII. yy. Aydınlanma düşünürü olan Rousseau'da aklın yer almayacağı anlamına gelemez. Ona göre ahlaki kararları verirken yararlandığımız erdemlerin kazanılması konusunda akıl daha aktiftir. Çünkü Rousseau'nun düşüncelerinde erdemlerin de öğretilebileceği savunulmuştur. Fakat burada karar vermek ve karar verilecek erdemlerin kazanımı konusu birbirine

³²¹ Rousseau, **Emile**, s. 407.

³²² Rousseau, **Emile**, s. 31.

karıştırılmamalıdır. Ona göre, “iyi ile kötüyü tanımamızı bize yalnızca akıl öğretir.”³²³ Dolayısıyla akıl öğrenme konusunda insanın yardımcısıdır ve bu aşamada akıl ve duygu sentez hâlinde var olmuştur.

Yine Rousseau’ya göre, iyilik ve kötülük yapma konusunda bilinçli davranışta bulunmak önemlidir. Bu bilinçli davranışta bulunma, kişinin zihinsel gelişimini tamamlaması sonucunda ortaya çıkan bir yetkinleşmedir. Ona göre, “olgunlaşmadan önce bilmeden iyilik ve kötülük yaparız; ahlak düşüncesi de, başkalarının bizimle ilgili duygusunda kimi zaman olsa da, bizim eylemlerimizde hiç yoktur.”³²⁴ Yani ahlaki bilginin oluşabilmesi için Rousseau’nun kişinin belirli bir yetkinliğe ulaşması gerekir. Bu yetkinleşme süreci aynı zamanda kişinin zihinsel olarak soyut evreye ulaşmasını ifade etmektedir. Ona göre, bir insanın soyut zihinsel zekâyâ ulaşmadan önce yaptığı iyilik ve kötülükler tamamen tesadüfidir. Bu durumda bulunan eylemler bilincin ürünü olarak ortaya çıkmamıştır. Dolayısıyla Rousseau’da ahlak ele alınacak olursa bu tanımlamaya bilinçlenme kavramı da dâhil edilmelidir. Yani Rousseau’ya göre ahlak, iyi davranışların bilinçli olarak yapılmasında insanın yardımcısı olarak ele alınmalıdır.

Rousseau insanın doğuştan sahip olduğu bazı yetileri olduğuna değinmiştir. Bu yetilerden biri, daha önce de ele aldığımız gibi, onun doğası gereği iyi olmasını sağlayan acıma duygusudur. Diğer bir yeti ise olaylar ve durumlar karşısında yargıç olan vicdan yetisidir. Ona göre, bizim doğuştan sahip olduğumuz diğer bir yeti ise öğrenme becerisidir. Bu üç yeti ona göre insanda doğuştan var olan yetilerdir. Rousseau’ya göre, “öğrenme becerisiyle doğuyoruz, ama hiçbir şey bilmiyoruz, hiçbir şeyi tanımıyoruz. Tamamlanmamış yarı yarıya oluşmuş organların içinde zincirli olan ruh kendi varlığının bilincinde bile değil.”³²⁵ Yani Rousseau’ya kişi tüm sahip olduğu bilgiye dünyaya geldikten sonra doğuştan var olan yukarıda söylediğimiz üç yeti ile ulaşmıştır. Dolayısıyla insan ahlaki anlamda sahip olduğu şeylere de öğrenme sayesinde ulaşmıştır.

³²³ Rousseau, **Emile**, s. 52.

³²⁴ Rousseau, **Emile**, s. 52.

³²⁵ Rousseau, **Emile**, s. 42.

Rousseau bağımlılık kavramını ele alarak ahlak konusuna dair düşüncelerine derinlik kazandırmıştır. Ona göre, “iki tür bağımlılık vardı. Şeylerin bağımlılığı doğaldır; insanların bağımlılığı toplumsaldır. Şeylerin bağımlılığının ahlaki bir yanı olmadığından özgürlüğe hiç zararı dokunmaz ve hiç kötülük doğurmaz. İnsanların bağımlılığı düzensiz olduğundan, tüm kötülükleri doğurur ve bu bağımlılık yüzünden efendi ve köle karşılıklı olarak birbirlerinin ahlakını bozar.”³²⁶ Burada Rousseau öncelikle insanın, fiziksel ihtiyaçlarını karşılamak için bağımlı olduğu nesnelere olan ilişkisini ele almıştır. Ona göre bir insanın nesne ile olan bağımlılığında, karşı tarafın yani nesnenin özgür iradeye sahip olmaması sebebiyle, bu bağımlılık ilişkisinde her hangi bir ahlaki boyut düşünülemez.

Ancak insanların toplumsal boyutta, gereksinimlerini karşılarken birbirlerine ihtiyaç duymaları halinde, her iki tarafın da özgür iradeye sahip olduğu hatırlanacak olursa, ahlaki boyutta problemler doğabilecektir. İşte bu sebeple Rousseau’ya göre toplumsal bağımlılık dikkat edilmesi gereken bir konudur. İnsanın toplumsal hayat-taki ilişkilerde, ahlaki ölçüleri göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

2.2.Ahlakın Kaynağı

Rousseau’nun ahlaka dair düşüncelerinde farklı ahlak anlayışlarını ele aldığı-nı görmüştük. Bu ahlak anlayışlarından hareketle ona göre ahlakın kaynağının ne olduğu araştırılabilir.

Rousseau ahlakın neliğine dair araştırmalar yaparken ahlakın tarihte nasıl var oluşuna dair bir inceleme de yapmıştır. Bu incelemelerinden hareket ederek her mil-lette ve toplumda ahlak bilimi olmadan öncede ahlaka dair izler görülmüştür. O, “tüm dünya uluslarına bir göz atın, tüm tarihleri baştanbaşa okuyun. Bunca insanlık dışı ve tuhaf mezhep içinde, bu inanılmaz ahlak ve karakter çeşitliliği içinde, her yerde aynı adalet ve dürüstlük fikirlerini, her yerde aynı iyilik ve kötülük ilkelerini bulursunuz”³²⁷ düşüncesine ulaşmıştır. Dolayısıyla ona göre, toplumun olduğu her yerde bir ahlaktan söz edilebilir. Bu bakımdan Voltaire ile benzer düşüncelere sahip-tir.

³²⁶ Rousseau, **Emile**, s. 78.

³²⁷ Rousseau, **Emile**, s. 403.

Rousseau'ya göre tüm toplum ve medeniyetlerde adalet, iyilik, dürüstlük gibi erdemler konusunda benzer yaklaşımlar söz konusudur. Birçok toplum için yalan, iyi ve kötü gibi ahlaki ilgilendiren şeyler benzerlik göstermiştir. Özellikle tüm toplumların adalete dair görüşü ortak olmuştur.

Ayrıca Rousseau'ya göre adalet ve erdem ilkesi doğuştan bizde var olan ilkelardir. O bu konuda, “ruhlarımızın derinliklerinde doğuştan gelen bir adalet ve erdem ilkesi var ve -kendi ilkelerimize karşı- eylemelerimizi ve başkalarının eylemlerini bu ilkeye göre iyi ya da kötü olarak değerlendiriyoruz. İşte ben bu ilkeye vicdan diyorum”³²⁸ demiştir. Rousseau, daha öncede ifade ettiğimiz gibi, adalet ve erdem ilkesine göre kendimizin ve diğer insanların davranışlarını, iyi ya da kötü olarak belirlemeye yarayan mekanizmanın vicdan olduğunu söylemiştir. Vicdanın bu yapısı ve onun tüm insanlarda ortak olarak, doğuştan var olması durumu da ahlakın doğuştan insanlarda var olduğunun farklı bir ifadesidir. Ona göre öğrenme becerisi sayesinde vicdan aktif hale gelip bize ahlaki eğitimi verecek olsa da, vicdan mekanizmasının doğuştan bizde bulunması, aynı zamanda ahlakın da doğuştan bizde var olma potansiyelini açıklamıştır. Yani denilebilir ki, vicdan sayesinde doğuştan bizde olan adalet ve erdem ilkesi işlevsellik kazanmıştır. Dolayısıyla bu anlamda ahlaki erdemlerin izleri potansiyel olarak fitratta doğuştan vardır.

Rousseau'da ahlakın kaynağına dair görüşler ele alınacak olursa onun iyi ve kötüye dair açıklamalarını incelemekte faydalıdır. Çünkü iyi ve kötü kavramları ahlakın temel kavramlarını oluşturmuştur. Ona göre, “iyilik ve kötülük [ahlak] hepimiz için ortak; ama değişik ölçülerde”³²⁹ olmuştur. Dolayısıyla ortak olarak var olan bir durum ölçü bakımından kiminde az, kiminde yeterli, kimin de çok ölçüde olabilir. Bu sebeple iyi ve kötünün az ölçüde bulunduğu bir kimseyi ele almamız, bizi bu kişilerde ahlaki yapının mevcut olmadığı yanlışına düşürebilir. Ancak her insanda, olgunlaşmamış akıl seviyesinde de olsa, ahlaki bir taraf mevcuttur. Rousseau'ya göre var olan bu ahlakiliğin derecesi değişebilir.

³²⁸ Rousseau, **Emile**, s. 404.

³²⁹ Rousseau, **Emile**, s.70.

Rousseau için ahlakın bilinmesi ve uygulanması da farklı şeylerdir. Dolayısıyla “iyiliği tanımak, onu sevmek değildir. İnsan iyiliği doğuştan tanımaz, ama akıl tanıttığında, vicdanı onu sevmeye sürükler: Doğuştan gelen duygu, bu duygudur.”³³⁰ Yani doğuştan gelen ahlaki ilkeler kendi başına pasif bir haldedir. Rousseau’ya göre, bu ilkelerin aktif hale geçmesinde görevli olan nitelik akıldır. Akıl sayesinde adalet, iyilik gibi erdemler öğrenilir. Ona göre, bunlar doğuştan bizde mevcuttur. Ancak akıl ile aktif yapıya ulaşmıştır. Dolayısıyla Rousseau doğuştan var olan ilkelerin bize tek başına bir yararı olmadığını, bunların akıl ile birlikte yararlı hale geldiğini söylemiştir.

2.3. Rousseau’da Ahlaki Erdemler

Rousseau’nun düşüncelerinde ele aldığı ahlaki erdemler dört başlık altında ele alınabilir. Bunlar: adalet, ılımlılık, alçakgönüllülük ve doğru sözlü olmaktır. Çalışmamızda Rousseau’nun ele aldığı bu dört erdeme yer vererek onun ahlaki erdemlerini incelemeyi daha uygun bulduk. Ancak onun bu erdemlerine değinmeden önce Rousseau’nun ahlaki erdemlerini genel olarak ele almak ve bu aşamada Rousseau’ya göre erdem ve ahlak ilişkisine değinmek faydalı olacaktır.

Öncelikle bir insanın erdemli davranışlarda bulunması ona nasıl bir kazanç sağlayacaktır? Rousseau’ya göre bir insanın erdemli olmasının ödülü erdemli davranışta bulunması sonucunda yaşayacağı iç huzurdur. “İyilik yapmaktan hoşlanmak iyilik yapmış olmanın ödülüdür.”³³¹ Dolayısıyla iyi olan bir insan iyi olması durumunda hemen ödülüne kavuşmuş olur. Ona göre, “çocuklara uygun olan ve her yaşta en önemli tek ahlaki dersi, kimseye kötülük yapmamaya dayanır. Hatta iyilik ilkesi de kötülük yapmamaya bağlı değilse tehlikelidir, yanlıştır, çelişkilidir.”³³² Yani ahlaki anlamda erdemlerin hepsinin temelde kötülük yapmama ölçüsünde olması gerekir.

Ayrıca ona göre erdemli olmanın diğer bir kazancı başarıya ulaşmaktır. Bir insanın modern toplumda başarı için erdem ve ahlakı hiçe sayması son derece kötü bir durumdur. O, “bu dünyada başarı ve erdemi birleştirmek mümkünse – ki ben bu-

³³⁰ Rousseau, **Emile**, s. 406.

³³¹ Rousseau, **Emile**, s. 408.

³³² Rousseau, **Emile**, s. 111.

na inanıyorum-”³³³ diyerek erdemli olmakla başarılı olmanın aynı anda gerçekleşeceğini söylemiştir. Ona göre, “insan yalnızca iyilik yapmak isterse, her zaman başarılı olur.”³³⁴ Bu durumda erdemli olmanın altında başka amaçlar ve menfaatler olmalıdır.

Rousseau’nun eserlerinde karşılaştığımız eleştirel açıklamaları inceleyerek de onun erdeme dair düşüncelerine ulaşmak mümkündür. Öncelikle modern toplum eleştirisinde bulunan Rousseau, uygar toplumun insanlarının, bilim ve sanatlar sayesinde, bütün erdemlere sahip olmamışken, bütün erdemlere sahipmiş gibi görünmeyi öğrendiklerini söyler.³³⁵ Bu durum ona göre kınanması gereken bir durumdur. Çünkü bir kimse, sahip olmadığı bir şeyi sahipmiş gibi göstererek yalancılığa başvurmaktadır. Bu durum ise onun kötü bir kimse olmasına sebep olmuştur.

Bilim ve sanatın oluşturduğu bilgin içinde yukarıdaki durum geçerlidir. Bilgin kimsenin amacı Rousseau’ya göre, halkın mutluluğuna yardımcı olmaktır. Yani bilgin, halkın mutluluğu için çabalarsa, erdem ve iktidar da mutluluk için yarışacaktır. Ona göre erdem, gösteriş amacını değil, mutluluk amacını gütmelidir. Bu sebeple Rousseau bulunduğu toplumu gösteriş ve kendini beğendirme amacıyla olduğu için eleştirir. Ona göre süs ve gösteriş erdeme yakışmaz. İkisi erdemle bir zıtlık taşır. Çünkü erdemler bir amaç gütmeyen sadece erdem oldukları için yapılmalıdır. Yani yapılan iyiliğin, doğruluğun, adaletin, gösterişi olmaz. Diğer bir ifadeyle gösteriş için yapılanlar erdem değildir.³³⁶

Bir kişinin erdeme sahip olduğunu ve vermiş olduğu kararın erdemlerle bağdaşıp bağdaşmadığını nasıl bilecektir? Rousseau bu konuda gerekli gördüğü yetinin vicdan olacağını söylemiştir. Ona göre, “Eylemlerimizin tüm ahlaksal yanı kendimize göre bunlar hakkında verdiğimiz yargıdadır. İyiliğin iyi olduğu doğru ise, yaptıklarımızda olduğu kadar yüreklerimizin derinliklerinde de iyi olması gerekir ve adaletin ilk ödülü adaletin uygulandığını hissetmektir.”³³⁷ Yani Rousseau’ya göre gerek

³³³ Rousseau, **İtiraflar**, C. I., s. 228.

³³⁴ Rousseau, **Emile**, s. 363.

³³⁵ Rousseau, **I. Söylev**, s. 40

³³⁶ Rousseau, **I. Söylev**, s. 49.

³³⁷ Rousseau, **Emile**, s. 401.

iyilik gerekse adalet gibi erdemlerin uygulanmasına dair ölçü onun uygulanıp uygulanmadığını içimizde, yani vicdanımızda, hissetmemizdir. Eğer bir insan içinde bunu hissederse bu erdem uygulanmıştır. Bu konuda Rousseau vicdana çok güvenmiştir. Ayrıca ona göre bir insan, ahlaka dair kararlar alırken kendi içinde bulunan vicdan mekanizması ile doğru sonuca ulaşabilir.

Peki, Rousseau'ya göre kötü insan kimdir? İnsan ne zaman kötü olacaktır? Kötülüğün erdemlere sahip olmamakla bir ilişkisi var mıdır? Rousseau, “kötü insan kendinden korkar, kendinden kaçır; kendini kendi dışına atmaktan sevinç duyar; çevresine kaygılı bakışlar atarak eğlenecek bir nesne arar; acı bir yergisi, onur kırıcı bir alayı yoksa her zaman üzgündür; alaylı gülüş onun tek zevkidir”³³⁸ diyerek kötü insanın sınırlarını çizmiştir. Ona göre erdemsiz davranışlarda bulunan insanlar kötü olmaya meyillidir. Kötü insanlar ise topluma zarar veren toplumun yararına çalışmayan insanlar olmuştur.

Bu insanın tersine iyi insan ise erdemlere sahip olan ve bu erdemleri hayatına uygulayan insanlar olmuştur. Ona göre bir insanın erdemli ve iyi olması eş değerlidir. Bu insanın en büyük özelliği ise, Rousseau'nun aydınlanma etkisinde olmasından kaynaklanacaktır ki, topluma yararlı insan olmasıdır.

Rousseau'ya göre erdemlerin kazanımında öğrenme etkili olmuştur. Bu öğrenme eğitimle olabileceği gibi kimi zamansa taklit ederek gerçekleşebilir. Özellikle somut evrede bulunan insan için taklit etmek çok önemlidir. Bu konuda Rousseau, Aristotelesçi görüşe yakındır. Onun da söylediği gibi, bir insan yalan söyleye söyle yalancı; doğru söyleye söyleye doğru sözlü olur. Rousseau'ya göre bu erdemlerden biri cömertliktir. Ona göre bir insan kazandığını başkalarıyla paylaşarak cömert olmayı öğrenir.³³⁹

Rousseau'da ahlaki erdemler, Voltaire'de daha önce ifade ettiğimiz gibi, insanın ahlaki anlamda yetkinleşmesini veya olgunlaşmasını sağlayan değerlerdir. Kişiler ahlaki erdemler sayesinde toplumsal hayatta birey olarak var olabilecektir. Ay-

³³⁸ Rousseau, **Emile**, s. 403.

³³⁹ Rousseau, **Emile**, s. 172.

yrıca toplumda var olan veya var olacak insani problemlerin önüne geçilmesinde yardımcı olacaktır.

Rousseau'nun ahlaki erdemlere dair bu açıklamalarını ele aldıktan sonra onun erdemler olarak ele aldığı adalet, doğru sözlü olmak, ılımlılık ve alçakgönüllülük erdemleri incelenebilir.

2.3.1. Adalet

Rousseau'ya göre, “ilk adalet duygusu insanın içinde doğuştan var”³⁴⁰ olmuştur. Bu duygu bizim istemese de içimizde var olan bir duygudur. Dolayısıyla ona göre insanın ilk erdemi adalet olmuştur. Bu adalet duygusunun içimizde olduğunun farkına varılması ise toplumda karşılaştığımız durumların sonucudur. Ona göre, “İlk adalet duygusu borçlu olduğumuz değil, bize borçlu olunan adaletten gelir.”³⁴¹ Rousseau'nun burada ifade ettiği borçlu olunan adalet ifadesiyle Voltaire'in haksızlığa uğrayan insanın adalet istemesi benzerlik göstermektedir. Her iki düşünürü göre de adalet ilk sahip olduğumuz erdem olmuştur.

Rousseau'ya göre bir insanın adaletli olması çok önemli bir durumdur. O, “ruhumda yazılı şu sözleri okuyorum: Adaletli ol, mutlu olursun. Ama bugünkü koşullara bakılırsa, böyle bir şey söz konusu değil. Kötü, mutluluk içinde yaşıyor; adalet ise, eziliyor”³⁴² diyerek adaletle mutluluk arasındaki bağı kurmuştur. Bu şekilde değerlendirilecek olursak adaletli olan bir insan mutlu da olacaktır.

Ayrıca Rousseau, adaletle iyiliğin arasındaki ilişkiye de yer vermiştir. Ona göre iyi olan şeyde adaletli bir durumdan söz edilebilir. O, “her şeyin iyi olduğu yerde hiçbir şey adalete aykırı değildir. Adalet iyilikten ayrılmaz. Oysa iyilik sınırsız bir gücün ve kendisini hissedenden her varlık için temel olan özsevginin zorunlu sonucudur”³⁴³ demiştir. Böylece adalet ve iyiliğin birbiriyle ilişki halinde olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca insanda olgunlaşma sonucu oluşan özsevgi bu ilişkiyi zorunlu kılmıştır.

³⁴⁰ Rousseau, **Emile**, s. 388.

³⁴¹ Rousseau, **Emile**, s. 100.

³⁴² Rousseau, **Emile**, s. 394.

³⁴³ Rousseau, **Emile**, s. 393.

2.3.2. Doğru Sözlü Olmak

Rousseau'ya göre toplumda aranan en büyük nitelik doğru sözlü olmaktır. Rousseau bu erdemi insanın ulaşması gereken ilk erdem olarak ele almıştır. Ona göre bir insanın bu erdeme sahip olması o insanın kendini gerçekleştirme anlamına gelir. O, “bir şey olabilmek için, kendi olabilmek için ve her zaman tek olmak için özü sözü bir olmak gerekir; alınması gereken kararda her zaman kararlı olmak, bu kararı açıkça almak ve izlemek gerekir”³⁴⁴ diyerek bu erdemin önemini belirtmiştir. Ayrıca Emile adlı eserinde bu erdemi kazanılması gereken birinci erdem olarak ele almıştır.

Ona göre, özü sözü doğru olmak durumu insanın özgürleşmesi yolunda atacağı ilk adımdır. Adalet sahip olduğumuz ilk erdemken doğru sözlü olmak ilk olarak ulaşılabilecek erdemdir. Bu erdem sayesinde insanların birbirine güveni artacak ve böylece toplumda huzur ve güven sağlanmış olacaktır. Aynı zamanda doğru sözlü olan bir kimse topluma faydalı bir birey olacaktır. Böylece kişi iyi bir kişi olacaktır.

2.3.3. İlimlilik

Rousseau, özgürlük ve bağımsızlık düşünürü olarak isimlendirilmiştir. Onun çalışmalarının konulardan en önemlisi bağımsızlık ve özgürlüktür. Bağımsızlık ve özgürlüğün kazanılmasında ise ilimlilik erdemi önem kazanmıştır. Ona göre, “insanları bağımsız ve özgür yapan, bilek gücünden çok yüreklerindeki ilimlilik”³⁴⁵ olmuştur. Bu açıdan bakılacak olursa insanların özgür olmasına yardımcı olan şey ilimliliktir.

Ancak şöyle bir soru ele alınabilir: ilimlilik³⁴⁶ bir erdem olarak ele alınabilir mi? Bu kavram Rousseau gibi romantik düşünürler için çok önemli bir kavramdır. Çünkü ilimlilik kavramı duygu boyutunu da içine alan acıma duygusuyla ilişkilendirilebilir. Yine bu kavram Rousseau tarafından zaman zaman şefkat kavramını da içi-

³⁴⁴ Rousseau, **Emile**, s. 9.

³⁴⁵ Rousseau, **Emile**, s. 321.

³⁴⁶ Rousseau'nun eserlerinde ilimlilik kavramını kullanması bizim de bu kavramı kullanmamıza neden olmuştur. İlimlilik kavramı Rousseau tarafından şefkati de kapsayan bir bağlamda kullanılmıştır. Bu kavram tam anlamıyla bir ölçülülükten ziyade, daha çok şefkat ve acıma duygusunu da kapsayan bir kullanımdadır.

ne olacak şekilde ele alınmıştır. Problemlere bu boyutuyla bakacak olursak ılımlılık duygudur ve erdem olarak ele alınamaz.

Ancak bu kavramı ölçülü olmak anlamında değerlendirirsek Felsefe Tarihi boyunca ele alınan bir kavrama dönüştüğünü gözlemleriz. Rousseau'nun romantik bir düşünür olması, onun ölçülülük kavramı yerine ılımlılığı kullanmasına neden olmuş olabilir. Çünkü Rousseau eserlerinde zaman zaman ılımlılık kavramını ölçülülükle benzer anlamlarda kullanmaktadır.

Ayrıca bu kavram çalışmamızda ele aldığımız düşünür olan Voltaire'in hoşgörü kavramıyla da benzerlik göstermektedir. Özgürlüğün sağlanması konusunda Rousseau ılımlılığı ele almış, Voltaire ise hoşgörüyü ele almıştır. Her iki düşünürde bu kavramların özgürlüğün sağlanması aşamasında yardımcı olduğuna değinir.

2.3.4. Alçakgönüllülük

Rousseau'nun ele aldığı erdemlerden bir diğeri de alçakgönüllüktür. Ona göre bu erdem ailenin yapısını etkilemiştir. O, bu kavramı anneler ve annelerin çocukları üzerindeki etkisini inceleyerek ele almıştır. O, “ama anneler çocuklarını beslemek için alçakgönüllülük gösterecek olurlarsa, ahlak kendiliğinden değişir, tüm yüreklerde doğal duygular yeniden canlanır; devletin nüfusu çoğalır.”³⁴⁷ demiştir. Demek ki, çocuk eğitiminde alçakgönüllü olmanın sonucunda ahlaklı bireyler yetiştirilmiş olacaktır.

Rousseau'nun düşünce sisteminde onun ahlak ve dine dair görüşlerini ele aldıktan sonra, onun fikirlerinde din-ahlak ilişkisi değerlendirilebilir. Çalışmamızın diğer başlığı altında bu konuyu ele alarak Rousseau'ya dair görüşleri tamamlamayı ümit ediyoruz.

---

³⁴⁷ Rousseau, **Emile**, s. 19.

3. Jean Jacques Rousseau'da Din-Ahlak İlişkisi

Rousseau doğal durumda yaşayan insanın din ve ahlaka dair düşüncelerine yer vererek idealindeki din ve ahlak ilişkisini ortaya koymuştur. Ona göre, insanlar doğa halindeyken Tanrı'yla içi içe yaşıyordu.³⁴⁸ Doğa halinde yaşayan insanların diğer bir niteliği ise erdemli olmalarıydı. Daha sonra insanlar, iç içe yaşadıkları Tanrıları tapınaklara kapatmaya başladılar. Rousseau'ya göre bu durumda artık Tanrı, bir mekân içine sıkıştırılmış ve insanların yaşamlarından uzaklaşmıştır. Öyle ki, insanlar yaşadıkları her an Tanrı ile olmayı unutmuş, sadece tapınaklara gittikleri zaman diliminde onun varlığını düşünmekle geçirmiştir. İnsanlar daha sonra bununla da yetinmemişler ve Tanrı için ayırdıkları mekânlardan da Tanrıları uzaklaştırmışlardır. Ona göre bu durumda insan, Tanrı'dan uzaklaşıp onu kendi yaşamına dâhil etmeye başlamıştır. Aynı zamanda Rousseau'ya göre bu durum, insanın sadelikten uzaklaşmasıdır. Bu sadeliğin kaybolması ise erdem de kaybolmasına neden olmuştur.

Bu açıdan ele alınacak olursa, Rousseau'ya göre Tanrı ve insan arasındaki bağ güçlü olmalıdır. İnsan yaşamın her noktasında Tanrı'yı hissetmelidir. Onu sadece bir zaman dilimine ya da sadece bir mekâna sığdırmamalıdır.

Rousseau'ya göre Tanrı ve erdem sıkı bir ilişki halinde olmuştur. Rousseau'nun Tanrı'nın sıfatları olarak ele aldığı iyilikseverlik, hoşgörü, adil olma gibi nitelikler, aynı zamanda onun ahlaka dair düşüncelerinde erdemlerin de bir kısmını oluşturmuştur. Yine ona göre, Tanrı'nın yaşamın içinden arındırılması sonucunda erdemler kaybolmuştur.

Ayrıca Rousseau'nun din ve ahlaka dair düşüncelerini ele alırken, her iki alanın da insana dair alanlar olması sebebiyle, bu alanlara ait öğretilerin hayatta uygulanması gerektiğini savunmuştur. Rousseau dindarlık konusunda da ahlak konusunda olduğu gibi eylemde bulunmanın daha değerli olduğunu övmüştür. Ona göre, bir insana uzun uzadıya din dersleri vermektense yaşama ait dini örnekler vermek daha etkili olmuştur.³⁴⁹

³⁴⁸ Rousseau, **I. Söylev**, s. 65-67.

³⁴⁹ Rousseau, **Emile**, s. 579.

Rousseau'nun din ve ahlak ilişkisine dair ele aldığı konulardan biri de inanç ve erdem ilişkisidir. O, “inanç yoksa hiçbir gerçek erdem de var olamayacağını düşünün”³⁵⁰ demiştir. Yani o, inancı erdemlerin var olması için birinci öncelik olarak belirlemiştir. İnanç aynı zamanda kişide dini duyguların oluşmasını da sağlayan bir şeydir. Bu sebeple Rousseau'nun düşüncelerinde din, erdemlerin oluşmasında rol oynamıştır. Dolayısıyla Rousseau'nun düşüncelerinde din-ahlak ilişkisinden söz edilebilir.

Bir diğer husus ise, ahlaki görevlere dinlerin bakış açısıdır. Rousseau, “ahlak-sal görevleri dışlayan hiçbir dinin olmadığını, içten ibadetin Tanrı'ya karşı ilk görevlerden olduğunu, inanç olmadan hiçbir erdem de var olamayacağını söyler.”³⁵¹ Dolayısıyla hangi din ele alınır alınsın, ona göre, her dinde ahlaki görev ve sorumluluklara değinilmiştir. Bu ise dinin ahlaki öğütlediğini söylemektir.

Peki, Rousseau'da Tanrı'ya tapma ve ahlaklı olma arasında bir ilişkiden söz edilebilir mi? Öncelikle Rousseau Yüce Varlığa inanmayan kimse için sert eleştirilerde bulunmuş ve Tanrı'nın varlığını kabul etmenin hem akılla hem de hisle sağlanabileceğini söylemiştir. Dolayısıyla bu yüce Yaratıcı'nın varlığını gören bir insanın yapması gereken ilk iş, eylem ve davranışlarında onun rızasını aramak olmalıdır. Bu sebeple iyi, adaletli ve erdemli olan Tanrı'nın sıfatlarını kendi hayatında da yaşatma arzusunda olmalıdır. O, “Yaratıcıya olan sevgisinin özsaygıyla karışarak vicdan rahatlığıyla yüce Varlık'a tapmayı, bu yaşamı iyi kullandıktan sonra da öteki yaşamda vad edilen sonsuz mutluluğun tadına varılır, der. Şayet, bu düşüncelerin dışında çıkıldığı takdirde insanlar arasında adaletsizlik, ikiyüzlülük ve yalancılığın oluşacağını söyler.”³⁵² Rousseau'ya göre eğer bir insan Tanrı'nın rızasını kazanmanın dışına çıkacak olursa kendisini erdemlerden uzak bir halde bulacaktır.

Rousseau Tanrı'ya dair düşüncelerini ortaya koyarken, Tanrı'nın erdemlerle olan ilişkisine değinmektedir. Ona göre, “her şeye gücü yeten hiçbir zaman kötülük yapmaz. Her şeye gücü yeten Tanrı'nın tüm öznitelikleri içinde iyilik, yokluğunda

³⁵⁰ Rousseau, **Emile**, s. 443.

³⁵¹ Seydi Battal Bertlek, “Rousseau'nun Din Anlayışı ve Emile Romanındaki Çocuk Din Eğitimi”, **Akademik Bakış Dergisi**, Yıl:2013, S. 35, s. 7.

³⁵² Bertlek, **a.g.m.**, s. 8.

O'nun hiç kavranamayacağı özneliğidir.”³⁵³ Ayrıca ona göre, “her şeyi yapabilecek güçte olan ancak iyi olan şeyi isteyebilir. Öyleyse, en üstün güce sahip olduğu için en üstün iyi Varlık aynı zamanda en üstün şekilde adaletli olmalıdır. Aksi takdirde kendisiyle çelişkiye düşer; çünkü düzeni üreten düzen aşkının adı iyiliktir; düzeni koruyan düzen aşkının adı da adalettir.”³⁵⁴ Bu açıklamaları Rousseau'nun Tanrı'yı da ahlakla ilişki içine soktuğunu göstermektedir. O, “Tanrı adaletlidir; bundan eminim; bu onun iyiliğinin bir sonucudur. İnsanların adaletsizliği kendilerinin işidir, yoksa Tanrı'nın değil”³⁵⁵ diyerek insanlarda bulunan ahlaksız yanların sebebinin Tanrı olamayacağını söylemiştir. Burada onun anlatmak istediği özgür irade yetisinin Tanrı tarafından insanlara verildiği ve bu yetiyi kullanarak kötü olma tercihinde bulunan insanların, Tanrı'nın bu insanın iyi ya da kötü davranışta bulunmasını isteyip/istememesi olmadığıdır. Çünkü ona göre, bir insana verilen özgür iradeyle yaptığı tercihlerinin sorumluluğu ona bırakılmıştır. Yani ona göre, insanın eylem ve tutumlarının sonucunu kabul etmesi onun sorumluluğudur ve bu sorumluluk insanı özgür yapmaktadır. Kişi ister iyiyi seçer isterse kötüyü. Bunun tasarrufu tamamen kendindedir. O, “insanoğlu artık kötülüğün yaratıcısını arama, bu yaratıcı sensin. Senin yaptığın ya da senin acısını çektiğin kötülükten başka kötülük yoktur, her ikisi de senden kaynaklanıyor”³⁵⁶ diyerek bu duruma açıklama getirmiştir.

Ona göre, bu özgür irade hakkını kötüye kullanmak ve bu tercihin sorumlusu olarak Tanrı'yı suçlamak büyük bir yanlıştır. O, “Tanrı insanın kötülük yapmasını engellemiyor diye yakınmak, Tanrı'nın insanı eşsiz bir doğayla yaratmasından, eylemlerine bunları soyutlaştıran ahlakı koymasından, onu erdeme layık görmesinden yakınmak demektir”³⁵⁷ demiştir. Çünkü insanın özgür olduğunun en büyük kanıtı olan tercihte bulunma Rousseau'ya göre Tanrı tarafından insana verilmiştir. Dolayısıyla Tanrı insanı kötülük yapmaktan alıkoymuyor diye söylenmek, insanın özgür olmamasını istemektir. Ayrıca ona göre insana verilen tercih etme yetisi büyük bir sorumluluktur. Rousseau'ya göre, “Tanrı insanı kötülük yapması için değil, seçerek

³⁵³ Rousseau, **Emile**, s. 51.

³⁵⁴ Rousseau, **Emile**, s. 393.

³⁵⁵ Rousseau, **Emile**, s. 399.

³⁵⁶ Rousseau, **Emile**, s. 393.

³⁵⁷ Rousseau, **Emile**, s. 391-392.

iyilik yapması için yarattı. Onu, verdiği yetileri iyi kullanarak bu seçimi yapacak duruma getirdi.”³⁵⁸ Bu ise insanın yakınacağı bir durum olmamalıdır.

Rousseau’ya göre insana Tanrı tarafından verilen özgür iradenin bir gayesi olmalıdır. Ona göre, “Yüce varlık her konuda insan türünün yüzünü güldürmek istemiştir. İnsana sınırsız eğilimler bağışlarken, özgür olsun, ama kendine egemen de olsun diye, ona aynı zamanda bu eğilimleri belirleyen yasayı da koyuyor. İnsana ölçsüz tutkulara teslim ederken, bu tutkulara, bunları yönetmesi için akıl katar.”³⁵⁹ Dolayısıyla amaç insanın eylemlerde bulunurken yüzünün gülmesi ve kendini yetkin bir varlık olarak görmesini sağlamaktır.

O halde, Rousseau’ya göre din ve ahlak ilişkisi ele alınacak olursa bu iki alanın sıkı bir ilişki içinde olduğunu gözlemleriz. Öyle ki, insanların erdemli olmasının altında bile Tanrı’nın lütfu bulunmaktadır. Ona göre, eğer insana özgür irade bağışlanmasaydı, insanın erdemli olması ve tercihlerde bulunmasından söz edilemeyecekti. Öyleyse erdemın oluşması ve insanların buna sahip olmasında din etkili olmuştur. Aynı zamanda bağnaz dinlerin insanlar tarafından belirlenmesi ve bu dini yaklaşımlardan uzak kalınması konusunda ise ahlak etkili olmuştur. Bu sebeple Rousseau’nun din ve ahlak ilişkisinde ikili bir ilişki söz konusudur denebilir.

---

³⁵⁸ Rousseau, **Emile**, s. 391.

³⁵⁹ Rousseau, **Emile**, s. 514.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

VOLTAIRE VE JEAN JACQUES ROUSSEAU'DA DİN-AHLAK İLİŞKİSİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

XVIII. ve XIX. yüzyıl Fransa için değerli filozoflardan ikisi olan Voltaire ve Rousseau, gerek fikirleri gerekse yaşam şartları olarak birbirine zıt kişiliklerdir. Bu durumu Tanilli, “akıl ve içgüdü arasındaki hep sürecektir zıtlığı yeniden buluruz bu iki insanda”³⁶⁰ diyerek açıklamıştır. “Hali vakti yerinde bir babanın oğlu olarak, Voltaire, özellikle klasik kültür bakımından ciddi bir eğitimden geçmişti; yoksul bir ailede dünyaya gelen ve çok geçmeden engellerle yüz yüze kalıp adım başında onun burukluğunu yaşayacak olan Rousseau ise, özel bir eğitimden geçmemiş ve hemen hemen hiçbir klasik mirasa konmamıştı.”³⁶¹ Bu durum iki düşünürün sosyal hayattaki ilişkilerini de etkilemiş ve iki düşünürün birbiri hakkında sert söylemlerde bulunmasına sebep olmuştur.

Bu iki düşünürün fikirlerini ortaya koyarken izledikleri metotlarda birbirinden farklı olmuştur. Voltaire’in izlediği yöntem rasyonalizm olmuştur. Ayrıca İngiltere sürgünü dönemlerinde eserleriyle tanıştığı Newton ve Locke’un etkisiyle determinist bakış açısını da benimsemiştir. Rousseau ise, rasyonelliğin yanı sıra duygunun hakim olduğu romantik bakış açısını benimsemiştir. Ayrıca Rousseau, duygu temelli açıklamalarıyla kendinden sonraki romantik düşünürleri etkilemiştir. “Voltaire, zekâ, ateşlilik, güçlü bir mantık ve aklın saldırganlığıdır; Rousseau ise taban tabana zıddır onun: baştanbaşa hayal insanıdır o.”³⁶² Görünüşte bu iki düşünür birbirine zıt görünmektedir. Ancak derinlemesine inceleme yapıldığı zaman benzer noktalarının da mevcut olduğunu görmekteyiz.

Voltaire ve Rousseau’nun hayatlarının kesişmesi, Rousseau’nun Dijon Akademisinin ödül yarışmasını kazanması, onun da tanınır bir kimse olması sonrasında gerçekleşmiştir. Bu iki düşünürün ortak arkadaşı olan Ansiklopedi akımının kurucularından Diderot (1713-1784) sayesinde, birbirlerini tanıma fırsatı bulmuşlardır. Bu

³⁶⁰ Tanilli, *Voltaire ve Aydınlanma*, s. 191.

³⁶¹ Tanilli, *Voltaire ve Aydınlanma*, s. 192.

³⁶² Maurois, *Voltaire*, s.78; Tanilli, *Voltaire ve Aydınlanma*, s.191.

iki düşünür Ansiklopedi akımıyla, toplumda var olan bilim ve aydınlanmanın önünde engel olarak görülen düzene karşı birlikte mücadele etmişlerdir. Ancak, daha öncede de ifade ettiğimiz gibi, iki düşünürün metotları farklıdır. Rousseau doğal durumu ve insanlığın ilk halini öven bir yazardır. Voltaire ise lüks ve rahatlığı benimsemiş bir yazardır. Voltaire'in benimsemiş olduğu bu durumu, onun Rousseau'ya karşı sert eleştirilerde bulunmasına sebep olmuştur. Öyle ki Rousseau Voltaire'in düşünceleri hakkında "Tanrıya inanır gibi görünen Voltaire aslında şeytandan başkasına inanmamıştır. Çünkü onun tanrı diye inandığı bir şey kaynağıdır ve ancak kötülük etmekten hoşlanır"³⁶³ demekten çekinmemiştir. Voltaire ise, onun doğal duruma dair sözlerine çok sert eleştiriler getirmiştir. Voltaire, Rousseau'nun İnsanlara Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı olarak isimlendirilen II. Söylem'ini okuduktan sonra bir mektup yazarak, insanın bu eseri okuduktan sonra doğal hayatta hayvanlar gibi yaşayası geliyor, açıklamasına yer vermiştir.

Voltaire ve Rousseau arasında dinmek bilmeyen bu tartışmalar onların ele aldığı eserlerde de görünmektedir. Öyle ki Voltaire, Candide adlı romanında Pangloss adlı ustaya yer vermiştir. Romandaki bu karakter, saf doğanın iyi olduğunu savunmaktadır. Ancak Voltaire'in eserde böyle bir karaktere yer vermesi bir ironidir. Çünkü ona göre, saf doğa böyle bir yapıdan uzaktır. Voltaire, bu romandaki karakter üzerinden Rousseau'nun doğa halinde var olan insan tanımlamasını eleştirmiştir. Tanilli, Voltaire'in ele aldığı bir eserde Rousseau karşısındaki tavrını göstermiştir. Tanilli'ye göre, "1736 yılında, 'kibar âleminde kişi' diye çevirebileceğimiz Le Mondain adlı şiirini yayımladı. Eser, Jean Jacques Rousseau'nun 1750'de yayımlayacağı Sanatlar ve Bilimler Üzerine Düşünceler adlı kitabına, çok önceden verilmiş bir cevaptir."³⁶⁴ Böylelikle bu iki düşünür birbirine düşman iki kimse halini almıştır.

Çalışmamızın bu kısmında yukarıda ayrıntılı olarak ele aldığımız, iki düşünürün din-ahlak ilişkisine dair düşüncelerinde benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koyulacaktır. Bu bölümü iki başlık altında ele alarak daha kolay anlaşılır hale getirmeyi amaçladık. Şimdi bu konuları irdelemeye çalışalım.

³⁶³ Rousseau, **İtirafnar**, C. II., s. 171.

³⁶⁴ Tanilli, **Voltaire ve Aydınlanma**, s.57.

1. Din-Ahlak İlişkisinde Birleştikleri Noktalar

Voltaire ve Rousseau aynı dönemde yaşayan ve birbirine zıt düşünürler olarak kabul edilse de, Aydınlanma dönemi düşünürleri olmaları ve aynı toplum içinde yaşamaları, bu iki düşünürün din-ahlak ilişkisi bağlamında benzer düşüncelere yer vermelerine sebep olmuştur. Özellikle rasyonel düşüncenin hâkim olduğu bir dönem olan Aydınlanma Fransa'sında iki düşünürün siyasal alana katkıları ve toplumsal hayata eşitlik, hürriyet gibi kavramların yerleştirilmesindeki katkılarında onların benzer ifadelerini görmekteyiz.

Öncelikle bu iki düşünürün dine dair düşüncelerini karşılaştıracak olursak, iki düşünürün de dogmatik dini anlayışlara karşı olduğunu ve din denilen olgunun akıl ve rasyonellikle sağlanmış olması gerektiğini savunduğunu görürüz.³⁶⁵ Her iki düşünür de akıl ve rasyonelliğin temsilcisi olarak dogmatik düşüncelerden ayrılmış yeni bir dini anlayış olan, doğal din kavramını ele almışlardır. Özellikle XVII. ve XVIII. yy. Aydınlanması ile literatürde sıkça yer vermeye başlanan doğal kavramı, her iki düşünür içinde dogmatik düşüncenin karşıtı olarak var olmuştur.

Ayrıca XVII. ve XVIII. yy. Aydınlanmasının rasyonel yönünü romantik bakış açısıyla yorumlamış olan Rousseau ile Voltaire'in deizme bakış açısı dönemindeki diğer düşünürlerden farklılık gösterir.³⁶⁶ Bu iki düşünür deizm anlayışını ateizm anlayışına yaklaştırma gayesinde olmamışlardır. Bu sebeple de dönemindeki diğer düşünürlerden ayrılmışlardır.

Hem Voltaire hem de Rousseau insanın Tanrı fikrine akli yardımıyla ulaşabileceğini ifade etmiştir.³⁶⁷ Ancak Rousseau, ulaşabileceği ifadesinin yanına, romantik anlayışı benimsediği için, hissedebilir kavramını da eklemiştir. Yani Rousseau, Tanrı fikrine ulaşılabilirliği gibi Tanrı'nın hissedilebilecek bir şey olduğunu da ifade etmiştir. Bu iki düşünürün bu söylemde bulunmalarının sebeplerinden biri dogmatik düşünceye karşı çıkmaları ve ayrıca her iki düşünürün deizm anlayışını benimsemeleridir. Çünkü deist anlayış bize vahiy olmadan Tanrı fikrine ulaşabileceğimizi söy-

³⁶⁵ Maurois, **Voltaire**, s. 73.; Rousseau, **Emile**, s. 358.

³⁶⁶ Hüsamettin Erdem, "Deizm", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 9, TDV, İstanbul, 1994, s. 110.

³⁶⁷ Tanilli, **Voltaire ve Aydınlanma**, s. 114; Rousseau, **Emile**, s. 356.

lemiştir. Düşünürlerimizin ele aldığı doğal din anlayışına göre ise, önemli olan insanın aklını kullanması ve Yaratanın doğada ortaya koyduğu eserlerini görmesidir. Onlara göre kişi Tanrı'nın doğada ortaya koyduğu eserlerinden hareketle akli yardımıyla Tanrı'ya ulaşabilecektir.

Ayrıca her iki düşünürün Tanrı'nın varlığının delili noktasında kullandığı akıl yürütmeleri de benzerlik göstermektedir. Her iki düşünür de Tanrı'nın varlığına dair görüşlerini doğadan hareketle ortaya koymuştur. Doğada var olan düzeni inceleyen düşünürlerimiz, bugün kozmolojik delil olarak isimlendirilen ispata benzer bir açıklamayla Tanrı'nın varlığını kanıtlama girişiminde bulunurlar. Daha sonra nesnelere hareketi sağlayan ilk ilkeye ulaşıp bunu ilk dogma olarak kabul ederler.³⁶⁸ Her iki düşünür de Tanrı'nın doğada var olduğunu ve hareketin onun varlığı için en büyük delil olduğunu açıklamıştır. Dolayısıyla hem Voltaire'in hem Rousseau'nun Tanrı'nın delili konusunda aynı noktada birleştiklerini görmekteyiz.

XVII. ve XVIII. yy. Aydınlanma döneminde, Hıristiyan düşüncenin eleştirilmesinin sebeplerinden bir diğeri, Tanrı ve insan arasına, kurumların ve kişilerin girmesidir. Dolayısıyla bir kimsenin Tanrı ile ilişkiye geçebilmesi, bu kişinin Tanrı ve insan arasında var olan kurum ve kişilerle ilişkiye geçmesi sonucu mümkün olmuştur. Voltaire ve Rousseau'nun birleştikleri noktalardan biri de bu konu üzerinedir. Onlara göre Tanrı ve insan arasına hiçbir şey giremez. Çünkü bu düşünlere göre Tanrı insana düşünebilmesi ve kendine ulaşabilmesi için akli ve bunu kullanma yetkisini vermiştir. Eğer bir insan onlara göre, aklını kullanma yetkisini başka bir kuruma veya başka bir kişiye verirse toplumda yanlışlar ortaya çıkacaktır. Bu sebeple her birey Tanrı ile bağ kurmalıdır. Başka bir şey bu bağın arasına girmemelidir.

Voltaire ve Rousseau dine dair düşüncelerini kaleme almadan önce yaşamış oldukları toplumda var olan diğer dinleri incelemiş ve bunlara dair gözlemlerinden hareketle bazı çıkarımlarda bulunmuşlardır. Bu iki düşünürün çıkarımlarından biri de her dinin ahlaki niteliklere yer verdiği konusu olmuştur. Buradan hareketle de din-ahlak ilişkisinin var olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre din, ahlakı öğütlemelidir. İnsanların iyi olması için çalışmalıdır. Bu şekilde insanlar yanlış ve yalanlardan uzak

³⁶⁸ Rousseau, *Emile*, s. 379-380; Voltaire, *Cahil Filozof*, s. 49.

kalarak toplum için yararlı bir hâle ulaşacaktır. Yani, bu iki düşünüre göre din, insanların ahlaki anlamda olgunlaşması ve topluma yararlı bir hâle ulaşmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla bu bağlamda din-ahlak ilişkisi kurulmalıdır.

Voltaire ve Rousseau'nun ahlaka dair görüşlerinde de birleştikleri yerler mevcuttur. Öyle ki, her iki düşünür de ahlakın bir gereklilik olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre ahlak denilen yapı ilk insanla birlikte var olan ilkelerdir. Çünkü onlara göre, insanın var olduğu her yerde ahlaktan söz edilebilir. Bu sebeple her iki düşünür de “ahlak her millette ve her toplumda mevcuttur” tezini savunmuştur. Özellikle ahlakın erdemler boyutu ele alındığında, her millet ve toplumda ahlakın olacağı sonucu işlenmiştir.

Hem Voltaire hem de Rousseau'ya göre ahlakı sonradan öğreniriz.³⁶⁹ Bu konuda Voltaire çok nettir. Ancak Rousseau ahlaki ilkelerin pasifliği ve aktifliğine dair bir açıklama yaparak öncelikle ahlaki ilkelerin bizde doğuştan var olduğunu ifade etmiştir. Fakat daha sonra bu ilkelerin aktif hâle gelebilmesi için akıl ile sonradan öğrenilmesi gerektiğine değinmiştir. Dolayısıyla bu durumda ahlaki ilkelerin yaşama dair boyutunun işlevsellik kazanması etkinleştirileceği için, Rousseau'ya göre de ahlakın sonradan öğrenildiği ifade edilebilir. Bu sonradan öğrenilme durumu, bil-kuvve halden bil-fiil hale geçişe benzerdir. Yani var olan ahlaki erdemlerin farkına varma ve onun faal hale geçmesi durumudur. Eğer bu açıdan ele alınacak olursa, her iki düşünürün de doğuştan var olan ahlak anlayışını benimsemiş oldukları iddia edilebilir.³⁷⁰

Ayrıca her iki düşünür de şu soruyu sormuştur: Peki bizim içimize ortak olarak bu ilkeleri kim yerleştirmiştir? Onlara göre, ahlakın bizde var olmasında Tanrı rol oynamıştır. Onlar, her millet ve toplum için ortak bir ahlaktan söz etmemizi sağlayan bu ahlakın kaynağını Tanrı'da görmüşlerdir.³⁷¹ Daha sonra bu söylemle din-ahlak ilişkisi arasındaki bağın var olduğunu görmemize imkân sağlamışlardır.

³⁶⁹ Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 137.

³⁷⁰ Rousseau, **Emile**, s. 406; Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 84.

³⁷¹ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. II., s. 239.

Hem Voltaire hem de Rousseau ahlak konusunu ele alırken öncelikle ahlaki erdemlerden olan adalet kavramını ele almışlardır. Her iki düşünür de adalet kavramının nasıl var olduğu, nasıl oluştuğu konusunda benzer ifadeler söylemiştir. Onlara göre, toplum içinde var olan insan karşılaştığı bir haksızlık ya da başkasının kendine borçlu olması halinde adalet fikrine ulaşır. Şöyle ki, Voltaire'e göre, bir insan toplumda haksızlığı uğradığı anda, uğradığı haksızlığın giderilmesini ve hakkı olanın verilmesi gerektiğini düşünür. Böylece insanda adalet fikri doğar. Bu durum karşısında insan haklı/haksız karşıdaki dengenin sağlanması için adaletin gerekli olduğunu bilir.³⁷² Bu Voltaire'e göre, adalet kavramının ortaya çıkmasıdır.

Rousseau ise bu durumu “borçlu olunma” ile ifade etmektedir. Ona göre, “ilk adalet duygusu borçlu olduğumuz değil, bize borçlu olunan adaletten gelir.”³⁷³ Yani toplumda herhangi bir durumda bir kimsenin ya da kurumun bize bircunu ödememesi halinde bizde var olan sorunun giderilmesi için adalet fikri oluşacaktır. Bu iki düşünürün ele aldığı fikirler örnekleri ve kavramları bakımından farklılık gösterse de temelde benzerdir. Özellikle adaletin haksızlığı ortadan kaldırma ya da borcun ödenmesi anlamında toplumda var olması benzer bir ifadenin farklı yorumlarıdır. Bu bakımdan hem Voltaire hem de Rousseau benzerlik göstermektedir.

XVIII. yy. Aydınlanma döneminin problemlerinden bir diğeri olan toplumsal hoşgörü konusu bu iki düşünür tarafından ele alınan bir konu olmuştur. Özellikle Rousseau'nun ele aldığı ılımlılık ilkesi ile Voltaire'in hoşgörü ilkesi benzerlik göstermektedir. Bu sebeple her iki düşünürün de hoşgörü konusunu ele aldığını söyleyebiliriz.

Voltaire'in hoşgörüye yer vermesinde XVIII. yy. Aydınlanma dönemi düşüncesinde var olan özgürlük anlayışı yatmaktadır.³⁷⁴ Onun düşüncesinde, insanların tercihlerinde serbest bırakılması olarak ele alınabilecek özgürlüğü sağlanmasında, hoşgörü rol oynamaktadır. Böylece onun fikirlerinde, toplumun özgürleşmesi anlamında hoşgörünün erdem olarak topluma yerleştirilmesi istenmiştir. Ayrıca Voltaire'e göre toplumsal gelişme ve aklın ilerlemesi hoşgörü ve kardeşlikle sağlanacak-

³⁷² Voltaire, **Cahil Filozof**, s. 69-71.

³⁷³ Rousseau, **Emile**, s. 100.

³⁷⁴ Voltaire, **Felsefe Sözlüğü**, C. I., s. 138.

tır.³⁷⁵ Dolayısıyla akıl ve bilim çağının Fransa'daki uyanış olarak ele alabileceğimiz XVIII. yy. Aydınlanmasında, insanların kendinden başkasına hoşgörülü olması ya da kendi anlayışından başka bir anlayışa karşı hoşgörülü olması bilimin gelişmesine de yardımcı olacaktır. Dolayısıyla Voltaire'in ele aldığı hoşgörü kavramı çok boyutlu olarak ele alınabilir.

Rousseau'nun ele aldığı ılımlılık, insanların bağımsız olmasını sağlayan bir erdemdir. Ona göre bu duygu sayesinde insanlar özgür olacaktır. Ona göre, toplumsal hayatta karşılaşılan bir sorunun giderilmesi yönünde yardımına başvurulacak şey bilek gücü değil ılımlılık olacaktır.³⁷⁶ Bu bağlamda ele alınacak olursa Rousseau'nun ılımlılık olarak tanımladığı erdem, Voltaire'in hoşgörü erdemiyle benzerlik göstermektedir.

Voltaire ve Rousseau'nun din-ahlak ilişkisinde birleştikleri noktalar kısaca bunlardır. Bu iki düşünürün birleştikleri noktaların detaylı incelemesini yapınca küçük farklılıklarla ayrıştıklarını görürüz. Aşağıdaki başlık altında Voltaire ve Rousseau'nun din-ahlak ilişkisinde ayrıştıkları noktalara değinerek araştırmamızı sonlandıracağız.

2. Din-Ahlak İlişkisinde Ayrıştıkları Noktalar

Voltaire ve Rousseau'nun düşüncelerinde birleştikleri noktalar kadar ayrıştıkları noktalarda mevcuttur. Bu iki düşünürün fikirlerini oluştururken kullandıkları metotlardan oluşan bu farklılıklar çalışmamızda ele alınarak Voltaire ve Rousseau'nun din-ahlak ilişkisi konusuna genişlik kazandırmak amaçlanmıştır.

Öncelikle XVIII. yy. Aydınlanma dönemi düşüncesinin, eskiyi tekrar ele almasının ürünü olan doğal kavramı, bu iki düşünürde de var olan bir kavramdır. Fakat her iki düşünür tarafından da ele alınan doğal kavramı, ele alınışları bakımından farklılıklar göstermiştir. Öncelikle Voltaire rasyonalist bakış açısıyla ele aldığı doğal kavramını, akıl ve bilimin önderliği anlamında kullanmaktadır.³⁷⁷ Ayrıca Voltaire,

³⁷⁵ Tanilli, **a.g.e.**, s. 107.

³⁷⁶ Rousseau, **Emile**, s. 321.

³⁷⁷ Voltaire, **Candide**, s. 77.

bu kavramı doğal hukuk ile temellendirmektedir. Ona göre, dogmatik düşüncelerin kabul edilmemesi için kullanılan bir kavram olarak “doğal” kavramını görmekteyiz. Böylece Voltaire, bu bakış açısıyla doğal din ve doğal ahlak kavramlarını açıklamıştır.

Rousseau'nun doğal kavramına yaklaşımı Voltaire'in fikirlerinden farklılık göstermektedir. Onun doğal kavramını ele almasında rasyonel bakış açısının yanında romantik bakış açısı da etkili olmuştur. O, romantik bakış açısının etkisiyle, düşüncelerini oluştururken duygusal bakışı her zaman kullanmıştır. Ona göre doğal, insanın ahlaksal anlamda yozlaşmadığı ortam olan, toplum olmadan önceki yaşam ortamıdır.³⁷⁸ Dolayısıyla Rousseau'nun düşüncelerinde, bu ortamda sahip olunan din ve ahlak, doğal din ve doğal ahlak olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü ona göre, doğal ortamından kopup toplumda var olan insan, toplum tarafından oluşturulan nezaket kurallarına uyacaktır. Bu kurallar ise doğal olmayan kurallardır. Yani insan doğasına uygun olmayan ve insanların aslında nazik olmadan uydukları ilkelerdir. Bu ilkelerle toplumun ahlaklı olmadan ahlaklı gibi görünmesi sağlanmaktadır. Ancak Rousseau'ya göre bir insanın ahlaklı olup olmadığını öğreneceğimiz o an geldiğinde çok geç kalınmış olacaktır. Çünkü erdemli gibi görünen kimselerin bu şekilde davranmasında toplumun dayatması olduğu için, bu kişiler gerçek anlamda hür iradeleriyle erdemli davranış sergilememektedirler. Böyle bir yapıda olan insan toplumda kendine maskeler takmıştır ve kendini gizlemektedir. Ona göre böyle yozlaşmış bir alanda ortaya koyulan din ve ahlak yozlaşmayı engelleyemez. Dolayısıyla doğal ahlak ve doğal din, insanın doğasına uygun olan, gösteriş ve süsten uzak, samimi bir yapı olmalıdır. İşte Rousseau doğal kavramını bu şekilde ele almıştır. Yani onun doğal kavramını ele alışı, Voltaire'in rasyonel bakış açısından ziyade daha duygusal ve romantik bir bakış açısıdır.

Voltaire ve Rousseau'nun din-ahlak ilişkisi bağlamında ayrıştıkları noktaların en temeli olarak onların insanı ele alışları gösterilebilir. Rousseau romantik bakış açısının etkisiyle insanın doğuştan iyi olduğuna değinmiştir.³⁷⁹ Onu bu düşünceye sevk eden en büyük argüman insanın doğuştan sahip olduğu acıma duygusudur. Ona

³⁷⁸ Rousseau, **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Nedenleri**, s. 88-93.

³⁷⁹ Rousseau, **I. Söylev**, s. 10.

göre her insan doğuştan böyle bir duygu ile dünyaya gelmiştir. Bu sebeple Rousseau insanın doğuştan iyi olduğu fikrini savunmuş ve felsefesinin temelini bu düşünceyi yerleştirmiştir. Bu düşünceden hareketle de doğa durumundaki insanın iyi olduğunu savunmuştur.

Voltaire'in insana dair düşünceleri onun toplum görüşü ile örtüşmektedir. Dolayısıyla Voltaire insana dair konularda daha rasyonel bir tavırla düşüncelerini oluşturmuştur. O var olmayan bir ütopyaya değil realiteye bakmış ve düşüncelerinde iyi kavramını bu realiteye göre kullanmıştır. Voltaire'e göre bir insanın iyi olması için topluma faydalı olması gerekecektir.³⁸⁰ Dolayısıyla topluma faydalı olmadan bir insanın iyiliğinden söz edemeyeceğimizi söylemiştir. Bu sebeple insanın doğuştan iyi olup olmadığına dair bir düşünce söylenemez. Bir kişinin iyi olmasındaki ölçüt, onun topluma ve etrafına yararlı olmasıyla belirlenmelidir.

Voltaire ve Rousseau'nun din-ahlak ilişkisi din boyutunda hemen hemen benzerdir. Bu iki düşünürün benzer olmalarında etkili olan nokta her iki düşünürün de deizmi benimsemiş olmalarıdır. Deizmi benimseyen bu iki düşünür, doğal din anlayışlarında bulunan Tanrı fikrine ulaşma, Tanrı'nın sıfatları, dinin ahlaki öğütlemesi gibi konularda benzer fikirler ortaya koymuştur. Dolayısıyla bu iki düşünürün din-ahlak ilişkisi bağlamında ayrıştıkları noktaları daha çok ahlaka dair düşüncelerde görmekteyiz.

Öncelikle hem Voltaire hem de Rousseau, doğal ahlak olarak ele aldıkları ahlak anlayışının tanımlaması ve ilkeleri konusunda büyük çoğunlukla benzer fikirleri ortaya koymuşlardır. Ancak bu iki düşünürü ahlakın öğretimi konusunda eğitime ihtiyaç olup olmadığı düşüncesi ayrıştırmıştır. Rousseau'ya göre ahlakın öğrenilmesi için eğitim gereklidir. Yani eğitimle insanlar ahlaklı hale getirilebilir. Fakat Voltaire'e göre bir kimsenin ahlaklı olması için eğitime gerek yoktur. Çünkü insanın yaşadıkları onları belirli bir zaman sonra ahlaklı hale getirecektir. Voltaire'in ifadesiyle, "Çiftçiler, ırgatlar, sanatçılar hiç ahlak dersi almamışlardı; ne Cicero'nun, ne de Aristo'nun ahlak üzerine yazdıklarını okumuşlardır; ama biraz düşününce, kırkına var-

---

³⁸⁰ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, C. II., s. 18.

madan, Cicero'nun öğrencisi olurlar"³⁸¹ Dolayısıyla Voltaire'e göre yaşam içinde insan, yaptığı yanlışların sonuçlarını yaşayarak bir zaman sonra ahlaklı bir birey olacaktır.

Voltaire ve Rousseau'nun din-ahlak ilişkisi bağlamında ayrıştıkları noktalardan biri de vicdan kavramının ele alınması hususudur. Her iki düşünürün fikirlerinde vicdan kavramına rastlarız. Bu düşünörlere göre vicdan kanundan gizlenmiş suçların ortaya çıkmasında görev almaktadır. Her iki düşünür de vicdanın, hoşgörü ve din boyutunu ele alarak, kişilerde vicdanın sağlanması gereken bir şey olduğunu ifade etmişlerdir. Fakat bu kavramı fikirlerinde kullanırken farklı noktalara temas etmişlerdir. Öncelikle Voltaire'e göre, vicdan özgürlüğü sağlanmazsa bireylerin hoşgörlü olmaları düşünölemez.³⁸² Yani Voltaire'e göre vicdan, bireyin özgürleşmesi hususunda bir gerekliliktir. Eğer toplumda kişinin özgür olması isteniyorsa vicdan özgürlüğü sağlanmalıdır. Vicdan özgürlüğü ile hoşgörü arasında oluşturulacak bağ sayesinde toplumun huzur ve barış ortamında yaşaması kolaylaşacaktır.

Rousseau ise, vicdan sayesinde bir kimsenin karşılaştığı her durum ve olayda ahlaki anlamda en doğru kararı vereceğini ifade eder. Dolayısıyla Rousseau'nun vicdana yüklediği anlam daha farklıdır. Şöyle ki, Rousseau, vicdanı bizi hiçbir zaman yanıltmayan bir yeti olarak kabul etmektedir.³⁸³ Rousseau, XVII. ve XVIII. yy. Aydınlanma dönemi düşünürü olmasına rağmen, vicdandan bağımsız bir aklın bizi yanıltabileceğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla Rousseau'da vicdan yanılmaz ve yanıltmaz bir yeti olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine ona göre vicdan, insanın bildiklerine karşı sevgi beslemesini sağlayan bir görevi üstlenmiştir. Rousseau'ya göre, kişinin iyiliği akıl sayesinde tanındıktan sonra sevmesi vicdan ile gerçekleşmektedir.³⁸⁴ Voltaire ve Rousseau, din-ahlak ilişkisi boyutunda ele alınan vicdan konusunda bu şekilde ayrışmaktadırlar.

O halde, Voltaire ve Rousseau'nun din-ahlak ilişkisini gerekli görmelerinin yanında, bu problemi ele alırken kullandıkları metotların etkisiyle bazı konularda

³⁸¹ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, C. II., s. 18.

³⁸² Voltaire, *Hoşgörü Üzerine İnceleme*, s. 32.

³⁸³ Rousseau, *Emile*, s. 404.

³⁸⁴ Rousseau, *Emile*, s. 406.

ayrıştıklarını gözlemleriz. Rousseau'nun romantik bakış açısı insanı daha duygusal bir açıdan ele alırken Voltaire'in rasyonel bakış açısı insanı toplum içinde ele almış ve daha realist bir bakış sergilemiştir. Fakat her iki düşünür de dinin ahlaki öğütleyen bir yapı olduğunu savunmuş, var olan tüm dini yapılarda ahlaki bir boyut olduğunu söylemişlerdir. Bu sebeple kendi fikirlerinden ortaya çıkardıkları doğal din anlayışlarını, ahlaki bir temelde değerlendirmişlerdir.

SONUÇ

XVII. ve XVIII. yy. Aydınlanma dönemi düşünürlerinden olan Voltaire ve Rousseau, din ve ahlaka dair düşüncelerini ele alırken birçok konuda benzerlikler göstermiştir. Bu düşünürler yaşadıkları dönemin bilim çevresi tarafından kabul gören deizm anlayışını benimsemeleri, din ve ahlaka dair düşüncelerinin benzerlik göstermesine neden olmuştur. Ayrıca bu dönemde Fransa'da akıl ve bilime olan güvenin artması düşünürlerimizin rasyonel ve determinist bir bakışla Tanrı ve din kavramlarını ele almalarına neden olmuştur. Fakat Rousseau'nun romantik bakış açısı birçok noktada benzer düşünceler ortaya koyduğu Voltaire ile bazı noktalarda ayrılmalarına sebep olmuştur.

Voltaire ve Rousseau'da doğal din anlayışı içinde ele alınan Tanrı fikrine doğadan yola çıkarak ulaşılmaktadır. Onlara göre doğaya bakan ve aklını kullanan insan Tanrı'ya ulaşabilir. Bu iki düşünüre göre, Tanrı'nın varlığı fikrine, Tanrı'nın ortaya koyduğu doğadaki eserlerinden yola çıkarak ulaşılabilir. Ayrıca bu düşünürler için Tanrı'nın sıfatları onun iyi olması, adaletli olması, hoşgörülü olması gibi erdemlerdir. Doğal din anlayışını benimseyen kişinin yapması gereken Tanrı'nın sıfatlarını örnek alması ve hayatını ahlak ilkelerine göre devam ettirmesi olmalıdır. Dolayısıyla doğal din aracılığıyla ahlaki ilkelere yücelik kazandırılıp insanların ahlak ilkelerini yaşamına uygulaması sağlanmalıdır. Bu aynı zamanda topluma faydalı bireylerin oluşmasını sağlayacaktır. Böylece toplumsal huzur ve barış ortamı sağlanmış olur.

Voltaire'e göre din, doğada bulunan ve kaynağı insan ve onun deneyimleri olan bir yapıdır. Rousseau'ya göre ise din, doğada bulunan ve kaynağı Tanrı olan bir yapıdır. Ayrıca bu düşünürlere göre dinin kurumsallaşmış bir dini zümre tarafından yönetilmesi dinin amacı değildir. Bu şekilde kurumsallaşmış dini yapıları Voltaire dogmatik dini yapı olarak ele almış ve bu tip yapıların dine zarar verdiğini iddia etmiştir. Ancak dini yapıların dogmatik yapıya kavuşmasında, kurumsallaşmış dini yapılardan ziyade, insanların sorgulayıcı ve eleştirel bakışı kaybetmeleri daha etkili gibi görünmektedir.

Voltaire ve Rousseau'da ahlaki erdemlerin en önemlisi adalettir. Çünkü her iki düşünür de adalet ilkesinden hareketle ahlakın her toplum ve her millette olduğu

nu savunmuştur. Çünkü iki düşünür için de her insanda ortak bir adalet ilkesi vardır. Bu ortak adalet ilkesi Voltaire'de haklı/haksız kavramından doğarken Rousseau'da kişiye başkasının borçlanması sonucunda doğmaktadır. Bu durumlar sonunda olumsuzlukla karşılaşan birey, adalet ilkesinin var olması gerektiğini savunur. Dolayısıyla adalet dediğimiz erdem böylece ortaya çıkar.

Voltaire ve Rousseau'ya göre ahlakın kaynağı Tanrı'dır. Ayrıca bu düşünürlere göre ahlaki ilkeler sonradan öğrenilmektedir. Rousseau her ne kadar doğuştan bizde var olduğunu iddia ettiği vicdan mekanizmasının ahlaki ilkelere sahip olduğunu ifade etse de, vicdan mekanizmasının pasif durumdan aktif hâle gelmesinde akıl yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla insan ahlaki ilkeleri akıl ile sonradan öğrenmektedir.

Voltaire'e göre vicdan, özgürlüğü sağlandığı zaman kişinin hoşgörülü olmasını sağlayan bir mekanizmadır. Ancak Rousseau'nun romantik anlayışında vicdan çok önemlidir. Çünkü kişi durum ve olaylar karşısında iyi ve kötüye dair ahlaki kararlar alırken vicdan mekanizmasını kullanacaktır. Bu sebeple ona göre, vicdan denilen mekanizmaya kulak verilmeli ve o susturulmamalıdır.

Voltaire ve Rousseau, ahlakın eğitimle kazandırılabilceği konusunda ayrışmaktadır. Voltaire'e göre her insan belirli bir yaşa veya olgunluğa ulaştığında Aristo, Cicero gibi kimselerin ahlaka dair eserlerini okumasa da ahlaklı bir kimse olabilir. Çünkü kişinin hayatta karşılaştığı her durum ve her olay onun ahlaklı olmasına yardımcı olacaktır. Fakat Rousseau'ya göre durum böyle değildir. Bir kimse eğitimle ahlaklı bir kişi olabilir. Bu sebeple o, Emil adlı eseri kaleme almış ve ahlakın eğitimle kazandırılabilceğini bu eserinde incelemiştir.

Aynı dönemde yaşamış, aynı ülkede bulunmuş ve aynı kültürün parçası olmuş bu düşünürler için din ve ahlak birbiriyle ilişki içinde olan alanlardır. Onlara göre, bu iki alan ruhun eğitimini üstlenmiş alanlardır. Dolayısıyla her iki alan da insanlara öğütler vermiştir.

Voltaire ve Rousseau'nun düşüncelerinde, din ve ahlakın birbirine yardımcı alanlar olduğunu görürüz. Özellikle Rousseau'ya göre erdemlerin oluşabilmesi için

inancın var olması gereklidir. Erdemlerin güçlü kılınmasında inanç çok önemlidir. Yine bu iki düşünüre göre din, ahlakı öğütleyen bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda dogmatik dini kurumların oluşmaması yönünde dine yardımcı olan yapı ise ahlaktır. Bu iki düşünürün fikirlerinde hem ahlakın dine hem de dinin ahlaka yardımcı söz konusudur. Böylece Voltaire ve Rousseau'da din-ahlak ilişkisi kurulmuş olur.

Voltaire ve Rousseau'da din-ahlak ilişkisi üzerine yaptığımız bu çalışmamızda din ve ahlakın birbiriyle ilişki içinde olduğunu ve bu alanların birbirine yardımcı olduğu sonucuna ulaştık. Özellikle rasyonel bir düşünür olan Voltaire ve romantik bir düşünür olan Rousseau'nun din-ahlak konusu üzerine birçok noktada birleştikleri sonucuna ulaştık. Bizde onların bu fikirlerinden hareketle gelecek çalışmalarda bu düşünürlerin XIX. yüzyıl düşünürleri üzerinde etkilerinin olup olmadığı konusunun araştırılabileceği düşüncesi oluştu. Ayrıca din-ahlak ilişkisinin devletle olan ilişkisini kurarak siyaset felsefesi bağlamında bu konunun geliştirilebileceği düşüncesi oluştu. Yine bu çalışma bize, Voltaire'in ele aldığı hoşgörü fikri ele alınarak hoşgörünün bilime katkısının olup olmadığının incelenebileceği düşüncesini oluşturmuştur.

Çalışmamızda ele aldığımız Voltaire ve Rousseau'nun din-ahlak ilişkisi karşılaştırmasının günümüz din-ahlak ilişkisi çalışmalarına ışık tutmasını temenni ediyorum.

KAYNAKÇA

A) Voltaire'in Eserleri:

VOLTAIRE, Candide, Çev. Hüsen Portakal, 2. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 2014.

VOLTAIRE, Cahil Filozof, Çev. Güniz Aker, 1. Baskı, Kırmızı Kedi Yayınevi, Ankara, 2017.

VOLTAIRE, Feylosofça Konuşmalar ve Fıkralar 1-2, Çev.: Fehmi Baldaş, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1962.

VOLTAIRE, Hoşgörü Üzerine İncelemeler, Çev. Erkan Ataçay, 1. Baskı, Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 2017.

VOLTAIRE, Küçük Felsefe Sözlüğü, Derleyen Halil Gökhan, Kafekültür Yayıncılık, İstanbul, 2013.

VOLTAIRE, Micromegas, Çev. Berna Günen, 1. Baskı, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2017.

VOLTAIRE, Zadig ya da Yazgı, Çev. Turhan Ilgaz, 1. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2007.

B) Jean Jacques Rousseau'nun Eserleri:

ROUSSEAU, Jean Jacques; Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev, Çev. İsmail Yerguz, 1. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2009.

ROUSSEAU, Jean Jacques; Emile, Çev. Yaşar Avunç, 7. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

ROUSSEAU, Jean Jacques, Melodi Ve Müziksel Taklit İle İlişki İçinde Dillerin Kökeni Üstüne Deneme, Çev. Ömer Albayrak, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

ROUSSEAU, Jean Jacques; İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı, Çev. Rasih Nuri İleri, 4. Basım, Say Yayınları, İstanbul, 1990.

ROUSSEAU, Jean Jacques; İtirafklar, Ed. Serkan Özburun, 2. Basım, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003.

ROUSSEAU, Jean Jacques, **Siyasal Fargmanlar Ve Ekonomi Politik Üzerine Söylev**, Çev. İsmail Yerguz, Say Yayınları, İstanbul, 2008.

ROUSSEAU, Jean Jacques; **Toplum Sözleşmesi**, Çev. Şemsettin Yeltekin, 1. Baskı, Araf Yayınları, İstanbul, 2013.

ROUSSEAU, Jean Jacques; **Toplum Sözleşmesi**, Çev. Vedat Günyol, 15. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

ROUSSEAU, Jean Jacques, **Yalnız Gezerin Hayalleri**, Çev. Hasan Fehmi Nemli, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, Kasım 2011.

C) Çalışmamızla İlgili Diğer Eserler:

AHMED MİTHAT, **Voltaire**, Ed. Erdoğan Erbay ve Ali Utku, Çizgi Kitabevi, Konya, 2002.

AKARSU, Bedia, **Ahlak Öğretileri**, 3. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982.

ALBAYRAK, Mevlüt, **Felsefe ve Din**, 1. Baskı, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2007.

ALATLI Alev; **Batı'ya Yön Veren Metinler**, 1. Basım, Alfa Basım Dağıtım, 2014.

ARSLAN, Ahmet, **Felsefeye Giriş**, 16. Baskı, Adres Yayınları, Ankara, 2012.

ASTER, Ernst Von; **Bilgi Teorisi ve Mantık**, Çev. Macit Gökberk, 3. Basım, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1994.

AYDIN, Mehmet, **Din Felsefesi**, 3. Basım, Selçuk Yayınları, Ankara, 1998.

BEŞİR FUAD, **Voltaire**, Ed. Erdoğan Erbay ve Ali Utku, Çizgi Kitabevi, Konya, 2003.

BLOCH, Ernst; **Rönesans İnsanı**, Çev. Hüsen Portakal, 1. Basım, Cem Yayınevi, İstanbul, 2002.

BOLAY, Süleyman Hayri, **Felsefeye Giriş**, Birinci Baskı, Akçağ Basım Yayın Pazarlama A.Ş., Ankara, 2004

BRUNO, Giordano; **Küllerin Şöleni**, Çev. Hüsen Portakal, 1. Basım, Cem Yayınevi, İstanbul, 2004.

CEVİZCİ, Ahmet; **Felsefe Sözlüğü**, 6. Baskı, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2005.

DAMROSCH, Leo, **Jean Jacques Rousseau**, Çev. Özge Özköprülü, İkinci Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017

DEMİR, Feyza, **Aydınlanmayı Hazırlayan Sebepler ve Felsefî Temelleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Semineri, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

DEMİR, Remzi, **Türk Aydınlanması ve Voltaire**, 1. Baskı, Doruk Yayıncılık, Ankara, 1999.

ERDEM, Hüsameddin, **Bazı Felsefe Meseleleri (Felsefeye Giriş)**, 3. Baskı, Sebati Ofset Matbaacılık, Konya, 2012.

ERDEM, Hüsameddin, **Problematic Olarak Din-Felsefe Münasebeti**, 4. Baskı, HÜ-ER Yayınları, Konya, 2010.

FEBVRE, Lucien; **Rönesans İnsanı**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 1. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995.

GAZALİ, **Kimyâ-i Saâdet (Mutluluk Hazinesi)**, çev. A. Faruk Meyan, Bedir Yayınevi, İstanbul, 2013.

GELİŞİM-HACHETTE; **Türk ve Dünya Tarihi Ansiklopedisi**, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1985.

GELİŞİM YAYINLARI, **Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, 1. Baskı, İstanbul, 1985

GÖKBERK, Macit, **Felsefe Tarihi**, 17. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007.

MABOÇOĞLU, Mehmet, **Jean-Jacques Rousseau'nun Eğitim Felsefesi (Emil'in Bir Analizi)**, Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.

MAUROİS, Andrés, **Voltaire**, Çev. Cenap Yazansoy, 1. Baskı, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2001.

OKUMUŞ, Ernil, **On Sekizinci Yüzyılda Deizm ve Voltaire**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

SİLİER, Yıldız, **Özgürlük Yanılsaması Marx ve Rousseau**, Yordam Kitap, İstanbul, Mart 2013.

ŞAHİN, Naim, **Mevlana'da Ahlaki Erdemler**, Bir İslam Âlimi Olarak Mevlana Konulu Panel Konuşması, 2014.

TANILİ, Server, **Voltaire ve Aydınlanma**, 6. baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2007.

TİMUÇİN, Ali, **Rousseau'nun Toplum Anlayışı**, Bulut Yayınları, İstanbul, 2009.

VURAL, Mehmet, **İslam Felsefesi Sözlüğü**, 2. Basım, Elis Yayınları, Ankara, 2011.

YARAN, Cafer Sadık, **Din Felsefesine Giriş**, 1. Basım, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2010.

D) Çalışmamızda Kullandığımız Makaleler

AKÇİÇEK, Arda; “Hoşgörü Üzerine Bir Kıyaslama: John Locke ve Jean Jacques Rousseau”, **Liberal Düşünce**, Yıl: 2011, S. 63, ss. 15-27.

AKDEMİR, Ferhat; “Aydınlanma ve Modernitenin Romantik Eleştirmeni: Jean Jacques Rousseau”, **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl: 2010, S. 44. ss. 61-72.

AKTAN, Coşkun Can, “Ahlak ve Ahlak Felsefesine Giriş”, **Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi**, 2009,S. 1.

AYDIN, Hasan; “ Fransız Devrimine Uzanan Yolda Jean-Jacques Rousseau”, **Muhafazakar Düşünce Dergisi**, Yıl: 2007, S. 11, ss.143-156.

AKTAN, Coşkun Can, “Ahlak ve Ahlak Felsefesine Giriş”, **Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi**, 2009,S. 1.

BAL, Metin; “Rousseau ve Şiddetin Kaynağı Olarak Eşitsizlik”, **Doğu Batı Üç Aylık Düşünce Dergisi**, Yıl:2008, S.43, ss. 87-98.

BERTLEK, Seyid Battal; “Rousseau'nun Din Anlayışı ve Emile Romanındaki Çocuk Din Eğitimi”, **Akademik Bakış Dergisi**, Yıl:2013, S. 35, ss. 1-9.

CEYLAN,Yasin, “Din ve Ahlak”, **Doğu Batı Üç Aylık Düşünce Dergisi**, 1998, S.4.

CEYLAN, Yasin, “İnanç ve Eylem”, <http://www.radikal.com.tr/radikal2/inanc-ve-eylem-1065932/>, (26/04/2018).

DÜZCE, Mesut, “Sivil Dinin Temelleri”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 35, Van, 2017.

ERDEM, Hüsamettin, “Deizm”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 9, TDV, İstanbul, 1994.

HARMAN, Ömer Faruk, “On Emir”, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=330348>, (03/05/2018).

KÜÇÜKALP, Derda, “Erdem Etiği ve Politika”, **Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C. 27., S. 1, 2008.

OCAK, Hasan, “Bir Ahlak Felsefesi Problemi Olarak Erdem Kavramına Yüklenen Anlamın İlkçağ’dan Ortaçağ’a Evirimi”, **FLSF Dergisi**, S. 11, Ankara, 2011.

ORHAN, Özgüç; “Rousseau ve Türkiye”, **FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)**, Yıl: 2013, S. 16, s. 121-148.

ÖZEN, Yener, “Etik mi? Ahlak mı? Modernite mi? Medeniyet mi?”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2011, S.5.

ÖZTURAN, Hümeýra, “Etik ve Ahlak Arasında: Türkçe Ahlak Felsefesi Literatürüne Dair Etik Kavram Kullanımı Üzerinden Bir Değerlendirme”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 2011, C.9, S.17.

PEKER, Hasan, “Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Deizm ve Yayılımı Üzerine”, **Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2018, S. 8.